

МАҲКАМ МАҲМУДОВ

Хайрат
ва
тафаккур

Тошкент
Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1990

83.3
М 37

М $\frac{4703010000-34}{М 352 (04)-90}$ 9С-89

© Маҳмудов Маҳкам, 1990 й.

ISBN 5-635-00424-5

I. МАНГУ ХАЗИНАЛАР БУЛОҒИДАН

ДАҲОЛАР ОЛОВИНИНГ ЗИЁСИ

(*Эсхил, Софокл, Еврипид*)

Эсхил, Шекспир, Гёте... Марксдан «Севимли шоирларингиз кимлар?» деб сўрашганида, у мана шу уч алломанинг номини фахр билан тилга олган эди. Поль Лафаргнинг айтишича, Эсхил асарларини Маркс юнонча асл нусхада ўқиди, у Эсхил билан Шекспирни «инсоният вужудга келтирган энг буюк драматик даҳолар», деб эътироф этди. Жаҳон адабиётида санъатлар гултожи — трагедиянинг отаси ҳисобланган Эсхил милоддан аввалги 525—456 йилларда, юнон маданиятининг олтин даври — Перикл замонида яшади. Шоир замонининг энг муҳим тарихий воқеаларида, айниқса Юнон — Эрон урушларида, Марафон, Саламин, Платеядаги жангларда қатнашди. Профессор И. М. Тронскийнинг ёзишича (ҳамда Эсхил асарларининг мазмунидан маълум бўлишича) шоир демократик давлат тузуми тарафдори эди. У демократларнинг консерватив гуруҳига мансуб эди. Бу гуруҳ Афина давлатида жуда муҳим ўрин тутган. Шоир ўз асарларида ижтимоий, фалсафий, сиёсий қарашларини унчалик яширмаган, Энгельснинг кўрсатишича, «трагедиянинг отаси очиқ-равшан тенденциоз шоир» эди. Яъни у эътиқодлари учун курашда холис ёки бефарқ туролмасди.

Қадимги замон олимларининг асарларидаги маълумотларга кўра Эсхилнинг 90 та драматик асари бўлган. Лекин афсуски, шоирнинг фақат 70 та трагедияси бизгача етиб келган, холос. 72 та асарининг эса фақат сарлавҳалари сақланиб қолган. Эсхил ўзининг илк асарларидан бири «Илтижоғўйлар»да шоҳ Давайнинг 50 қизи ҳақидаги ривоятга

муружаат қилади. Шоҳ Данаї қизлари яқин қон-қариндош бўлган йиғитларга турмушга чиқишга унамай, Мисрдан Аргосга қочиб белишади. Морган ўзининг «Ибтидоий жамоа» асарида мана шу данаидалар тўғрисидаги ривоятни таҳлил қилар экан, мазкур ривоят қариндошликнинг Турон системасини ақс эттиришини айтади. Асарда данаидалар Аргос шоҳидан бошпана сўрашади. Аргос шоҳи бу масалани халқ муҳокамасига ташлайди. Халқ (у вақтларда фақат юқори насл-насабли, обрўли одамларгина граждон, халқ вакили саналарди — *М. М.*) данаидаларга бошпана берилишини маъқуллайди. Миср (у вақтда шоҳнинг ҳам номи — *М. М.*) ўғилларининг элчиси Аргосга келиб, Данаї қизларини қайтиб беришларини талаб қилади. Трилогиянинг «Мисрликлар» ва «Данаї қизлари» деб аталган қисмлари бизгача етиб келмаган. Дарвоқе, қадимги вақтларда Турон давлатининг таъсир доираси Эрон ва Юнон давлатларигача етиб борганлиги ҳақида баъзи маълумотлар сақланиб қолган. Бу маълумотларнинг муфассалроғи С. П. Толстовнинг «Қадимий Хоразм» китобида бор. Юнонларнинг трояликларга қарши ўн йиллик урушида аёл жангчилар — амазонкаларнинг Трояга ёрдамга келиши «Илиада» достонида ақс этган. Троя харобалари Кичик Осиёдаги ҳозирги Туркия территориясидан топилганлиги бежиз эмас. Туркий халқларнинг жуда қадимги тарихи, афсуски, ҳозиргача етарли ўрганилмаган. Лекин, бизнингча, қадимий Хоразм ёки Турон давлати юнонлар дунёси билан жуда яқин алоқаларда бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

«Агомемнон» трагедиясида:

Тақдир қушлари
Икки пойтахт тождорларни,
Ҳилола Элладанинг пурқудрат доҳайларини,
Қилич, найзалар билан
Тевкрларга азоб бериш учун юборди,

деган сатрлардаги «тевкрлар» сўзи туркларнинг бузилган

шакли бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, трагедияда малика Клитемнестра шоҳ Агомемноннинг соғ-омон қайтиб келиши шарафига сўйиладиган «қўй пичоқни кутмоқда» дейди. Азиз одамларнинг оёғи остига қўй сўйиш одати бизда ҳозир ҳам бор. (Аслида бу сўзларда шоҳнинг ўлимига ишора бўлса-да, малика юнонларнинг урф-одати ҳақида гапирмоқда.)

Эсхилнинг «Форслар» трагедияси ўша вақтда яқинда бўлиб ўтган Эрон — Юнон урушларига бағишланган. Асарда Эсхилнинг замонавий мавзун қандай ишлаганлиги маълум бўлади. Шоир Қайхусравнинг золимлигини Юнонистоннинг эркин, демократик тузумига қарама-қарши қилиб тасвирлайди. Асарда шоир Эрон билан сулҳ тарафдор сифатида кўринади. Эсхил трилогияларидан бизгача мукамал етиб келгани «Орестея» (ёки «Орестнома») трилогиясидир. Милоддан аввалги 458 йилда саҳнага қўйилган бу асарнинг биринчи қисми «Агомемнон», иккинчиси «Қабр қошидаги қурбонлик» (ёки «Хоэфорлар»), учинчиси «Эвменидалар» деб аталади. Учала трагедия Троя урушлар туркумига киради. Асарга Атрей фарзандлари (Атридлар) ҳақидаги ривоят асос бўлган. Микен шоҳи Атрей акаси Фиестлан ўч олиш учун унинг ўғилларини ўлдириб, билдирмасдан, уларнинг гўштини отасига егизади. Бу ёвуз жиноят учун Атрей авлодлари абадий лаънатга учрайди. Шавкатли лашкарбоши, юнон давлатлари қўшиқларининг бош қўмондони Агомемнон Троя остоналарида ўн йилдан бери давом этаётган оғир урушнинг зафар билан тугаши учун ўз фарзанди Ифигенияни тангриларга қурбонликка беради. Агомемноннинг хотини, малика Клитемнестра (ёки Клитемestra) ўйнаши Эгист — Эгисф (Фиестнинг омон қолган ўғли) ёрдамида голиб лашкарбоши Агомемнонни ҳаммомда тўрга тушириб, чопиб ўлдиради. Агомемноннинг ўғли Орест отаси учун ўч олиб, онасини ва Эгисфни ўлдиради.

Эсхил «Орестея»да мана шу ривоятни қайта ишлар экан, Клитемнестранинг ёрқин фожеий характерини яратади. Трагедия воқеалари Аргосда, Агомемнон саройи олдидаги

майдоида бўлиб ўтади. Греция тоғларининг чўққиларида бирин-кетин ёқилган гулханлар ўн йиллик урушининг юнонлар учун зафар билан тугаганлиги хабарини Аргосга етказди. Малика эрини «Троя урушида ўлиб кетади», деб ўйлаб, Эгисф билан яқинлашган эди. Энди эса у Агомемноннинг келишидан хурсанд қиёфада кўринади. Клитемнестра мураккаб, ёрқин шахс. У юнонларнинг босқинчилигини қоралайди. Лашкарбоши Агомемноннинг ватанига қайтиб келаётганлиги ҳақидаги ҳар бир хушхабар пойтахтда байрам кайфиятини вужудга келтирса-да, одамлар даҳшатли фалокат яқинлашаётганлигини ҳис этиб туришади. Ғалаба ҳақида хушхабар келтирган элчи денгизда бўрон туриб, юнон флотининг жуда кўп кемалари сувга ғарқ бўлганлигини айтади. Кўп ўтмай голиб шоҳ Агомемнон жапг аравасида. «худди Шарқ подшоси сингари алвон поёндоз узра қонли қисматига» (И. М. Тронский) яқинлашади. Троялик асира малика Гассандра саройдаги қонли фожияни (Агомемноннинг ҳаммомда болта билан чоғиб ўлдиршини, Клитемнестра қўлида ўзининг ҳам ҳалок бўлишини) башорат қилади. Кўп ўтмай, Агомемноннинг ўлими олдидаги қичқириви эшитилади. Энди Аргосда малика Клитемнестра ва унинг хуштори Эгисф ҳукмрон бўлиб қолади.

Трилогиянинг иккинчи қисми «Қабр қошидаги қурбонлик» (ёки «Хоэфорлар» — «Қурбонлик идишига мой қуювчилар»)да шоир мусофирчиликда, бегона юртларда ўсган Орестнинг Аполлон қоҳини буйруғига кўра онасидап ўч олиш учун Аргосга келишини кўрамиз. Асарда ахлоқий конфликт тасвирланган. Орест отаси олдидаги фарзандлик бурчинини бажарини учун янада оғир жиноятга қўл уриши — онасини ўлдирини керак. Асар воқеаси Агомемнон қабири олдида юз беради. Бу ерда Орест ғам чекаётган синглиси Электрани учратади. Шу саҳнада чўрилар хори маллика Клитемнестранинг тушида кўрган фалокатлардан хабар беради. Электра мусофир одамнинг ўз акаси эканини таниб қолади. («Поэтика» асарида, шунингдек, «Аристотель ва ҳозирги замон адабиёти» мақолаида бу ҳақда кенгроқ маълумот-

лар бор.) Шундай қилиб, Орестнинг қарори янада қатъийлашади. У Орестнинг ўлими ҳақида хабар бериш учун келган мусофир қиёфасида саройга киради ва аввал Эгисфни, сўнг Клитемнестрани ўлдиради. Тангри Аполлон ҳукми адо этилади. Аммо опасининг қотили бўлганлиги учун Орестнинг жунуви тутиб, эринияларнинг (хунхор фаришталарнинг) қувғинига учрайдди.

Асарнинг «Эвменидалар» деб аталувчи учинчи қисмида тангри Аполлон онасининг қотили Орестни айбсиз деб, Дельфадан Афинага — Паллада ибодатхонасига юборади. Эриниялар — қасос фаришталари Орест изидан боришади. Афина — Паллада жамoa фикрини билиш учун Орест ишнини ареонаг — халқ сули ҳукмига ташлайди. Эриниялар судда айбловчи сифатида қатнашади. Икки томон теги овозга эга бўлиб қолганида раислик қилувчи Афина ота олдидаги бурчини бажарган Орестни оқлайди. Профессорлар А. А. Тахогоди, А. Ф. Лосевларнинг фикрича, Эсхилнинг бу асари тарихий асосга эга. Яъни трилогияда оналик ҳокимияти (матриархат) билан оталик ҳокимияти (патриархат) ўртасидаги кураш тасвирланган. Асарнинг ечимидан маълумки, оқибатда оталик ҳокимияти егиб чиққан. Бизнингча, бу талабанинг асосий сабаби шундаки, Агомемнон қиёфасидаги оталик ҳокимияти Ватан манфаатлари ифодачиси эди. Эсхилнинг «Запжирбанд Прометей» трагедияси шоир ижодининг чўққиси ҳисобланади. Ҳақиқатан асар бадиий-ғоявий тиралиги, ҳур фикрларга, фалсафий мушоҳадаларга бойлиги, инсон руҳий оламининг мўъжизавийлигини, унинг ҳали очилмаган сирли қатламларини дадил кўрсатиши жиҳатидан жаҳон адабиёти хазинасининг мислсиз дурдонаси бўлиб қолди. Шоир Асқар Қосимов бу мангу обидани ўзбек тилида жаранглатишга журъат қилар экан, асарнинг худди шу маънавий жиҳатларини сақлашга интилдди. У таржима-сида Прометейнинг исёнкор руҳини ифодалаш учун она тилимиз хазинасидаги энг асл, қимматбаҳо, жавоҳир сўзларни топиб ишлатади:

ПРОМЕТЕЙ

Эй, сиз аршнавлонинг бор-йўқ карамн,
Учқурқанот шабодаю ложувард наҳр
Ила денгиз долгасининг қаҳқаҳалари,
Она-Еру чор атрофни ёритсин офтоб!
Ҳаммангиз ҳам шоҳид бўлинг: қаранг, шу тарзда
Маъбудлардан зулм кўргум, маъбуд эсам-да,
Юксак завқли маъбудларнинг янги тождори
Шармандали кишанларга чирмади мени.
Дариғоки, шу офату келажақдаги
Фалокатлар тўғрисида наъра тортаман!

Эсхилнинг бу асарида ҳам Осиё халқлари ҳурмат билан тилга олинади. Океан қизлари (хор) оловбардор маъбудга ачиниб, бундай дейишади:

Оҳу фарёд тутди заминни!
Гоҳ бурунги шавкатнинг учун,
Гоҳ зўр Титан оғаларингга
Ачинишиб чунон йиғлашур!
Ажнабий юрт, асрлар оша

Яшаб келган эллар ватави —
Осиё — инграр!

Ачинмоқда сенга ҳатто
Шер юракли амазонкалар.

Маълумки, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Қаюмарс, Хушанг ва бошқа подшоҳлар илк марта оловни, кийим-кечакни, меҳнат асбобларини кашф этишади. Юнон афсоналарида эса Прометей ёруғликни, алжабрни, наҳв илмини, ижодий хотиротни, музаларни — санъат илоҳаларини кашф этади. Бу билан у Зевс ҳукмдорлигини абадий яшовчи адолатли

давр-давронга айлантиришни ўйлайди. Аммо Зевс ундан шубҳаланади ва жазога ҳукм қилинади. Таржимон шоир Прометей тилидан «Содиқ дўстга ишонмаслик маъбудларга теккан касаллик» дер экан, ўзининг кўнглидаги мусаффо дардларини ҳам қоғозга тўкади.

Прометей даҳшатли қийноқларга мағрур бардош бериб, келажақда Зевсдан ғолиб чиқишга ишонади. Мана шу буюк ишонч Прометейга чексиз куч-қудрат бағишлайди.

Карл Маркс қизларининг анкета саволларига жавоб берганида Прометей номини алоҳида ҳурмат ва ҳайрат билан тилга олади. Зеро, Прометей ҳамма замонлар учун, инсоният озодлиги учун мард ва жасур курашчи сифатида қадрли бўлиб қолади. Эсхилнинг асарида ҳам худди шундай улугвор қаҳрамон гавдалантирилган. Олимп маъбудаларининг сарвари Зевс инсониятни Ер остида, абадий зулматда сақламоқчи бўлади. Бу рамзий ибора, албатта. Билим, маърифат нурисиз, зулматда яшаш ер остида яшаш билан тенгдир. Аммо инсонларни ёруғликка чиқаришга аҳд қилган Прометей тангрилар бошлиғи даҳшатли Зевснинг қаҳр-ғазабидан қўрқмайди. Бу қилмини учун Прометей қаттиқ жазоланади. Зевс уни тангрилар қаторидан ҳайдаб, Ер курагининг охири ҳисобланган Кавказ тоғларидаги бир қояга занжирбанд этиб, кўксини михлаб ташлайди. Ҳар куни Зевснинг темир қушлари келиб, Прометейнинг жигарини чўқиб, қонини оқизади. Аммо Прометей инсонларга билим, олов, ёруғлик келтиргани билан фахрланади ва азобларга мардона бардош беради. Трагедиянинг ҳар саҳифаси теран, фалсафий мулоҳазалар билан тўлиб-тошган. Асарда қадимий ва адабий руҳий олам манзараларини кўрамиз. Ўзи ҳам ажойиб фалсафий шеърлар авторини бўлган Асқар Ҳосимов бу шоҳона асар таржимасига жуда катта жасорат билан қўл урган. Шоирнинг устозларидан бири, таниқли адиб Асқад Мухтор ҳам китобга ёзган кириш сўзида таржимон маҳоратига юксақ баҳо бериб, бундай дейди: «Асқар Ҳосимов асарининг фалсафий ҳамда инсоний моҳиятини ўзбек китобхонига тўла етказиб беришга интилган. Бу асарнинг ўзбек-

чага таржима қилиниши адабий-маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлиши шак-шубҳасиздир».

Эсхилнинг шоҳ асарларидан бири «Занжирбанд Прометей» трагедияси неча минг йиллардан буён ёвузликка қарши исён қилган озод инсон ҳақидаги мадҳия сифатида адолат ва ҳақиқат мухлисларини шайдо қилиб келмоқда.

Қадимий маълумотларга кўра «Занжирбанд Прометей» ҳам трилогия таркибига кирган. Асарнинг «Озод этилган Прометей» ва «Прометей оловбардор» деб номланган бошқа қисмларидан айрим парчалар сақланиб қолган. Аммо трилогиянинг сақланиб қолган қисми ҳам асарнинг юксак бадиий-ғоявий қуввати ҳақида батафсил тасаввур беради. Прометейнинг иниси, темирчилар пири Ҳефест ўз оғасини Ҳокимият ва Қудрат буйруғи билан занжирбанд этар экан, ўз касбидан нафратланади. Ҳокимият унга гап касбда эмаслигини, Прометейга азоб бераётган — Зевснинг ҳокимияти эканлигини айтади. Асарда Прометей образи орқали Инсон мағрурлиги, сабот ва матопати улуғланади. Прометей инсонларга инсонлик йўлини кўрсатганлиги билан фахрланади. Бу йўл инсонларга яхшилик қилишдан бошланади.

* * *

Жаҳон адабиёти тарихида трагедия санъатининг тараққиёт босқичларини улуғвор бир қасрга ўхшатсак, унинг пойдеворидаги тамал тошлари деб, 3 та буюк шоирни кўрсатиш мумкин. Бошқачароқ қилиб, буларни трагедия санъати нақшинкор саройининг уч устуниси десак ҳам бўлади. Бу устунлардан бири Эсхил, иккинчиси Софокл, учинчиси Еврипиддир. Софокл милоддан аввалги 496 йилда Юнонистон — Грециянинг Колон дегап жойида туғилган. У ёшлигидан билимга ташна бўлиб, плм-фаннинг турли соҳаларини чуқур ўрганади. Ижоди ҳам барвақт бошланиб, 25-28 ёшларидаёқ буюк классик санъаткор сифатида шуҳрат топади. У трагедия ёзувчи адиблар мусобақасида устозни улуғ шоир Эсхил устидан ғалаба қозонади. Халқ орасида тарқалган

ривоятларга кўра гўё Эсхил Софоклдан енгилгани учун Юнонистон пойтахти Афинани ташлаб чиқиб кетган экан. Аслида, тарихий манбаларга кўра, иккала шоир, драматург жуда аҳил, дўстона муносабатда бўлишган.

Талантли лашкарбоши Перикл ҳукмронлик қилган, Эсхил, Софокл, Еврипид сингари буюк шоирлар етишиб чиққан 5-асрни дунё олимлари Юнонистон тарихининг олтин асри деб ҳаққоний равишда юксак баҳо беришган.

Гениал талант эгаси шоир Софоклни подшо Перикл жуда эъзозлаб, ардоқлаган. Жангларда ҳам баҳодирлик кўрсатгани учун подшо уни бош кўмондон — стратег даражасига кўтарган. Ватандошлари ҳам Софоклни севиб, ардоқлаб, шон-шухрат чўққиларига кўтаришган. Дунёдаги кўпгина улуғ шоирлардан фарқли ўлароқ Софокл бутун умрини шон-шавкатда, иззат-ҳурматда ўтказди. Халққа қилган яхшиликлари, ғамхўрликлари туфайли, айниқса у яратган дурдона, шоҳона асарлар туфайли, ўлимидан сўнг халқ унга баланд ҳайкал тиклаб, пойини қадамжога, зиёратгоҳга айлантирди.

Софокл 60 йиллик умрида 120 дан зиёд йирик асар ёзган. Драматик шоирлар конкурсида 24 марта ғолиб чиққан. Шоҳона асарлари билан бутун дунёни қойил қолдирганига қарамай, ўзини жуда камтарин тутган, шодлик ва қайғуларини халқ билан бирга тортган. Софокл ўзининг дурдона асарларини мардлик ва ростгўйлик билан «Ҳомернинг познеъматларга бой тўкин-сочин дастурхонидан тўкилиб қолган ушоқлардир холос», деганида ҳақ гапни айтган эди.

Жаҳон адабиёти дурдоналаридан ҳисобланган «Шоҳ Эдип» трагедиясини Асқад Мухтор таржима қилган, видеофильми эса режиссёр Ҳамид Қаҳрамонов бошчилигидаги ижодий коллектив юзага чиқарган.

* * *

Қадимият шоирлари ижод этган трагедияларнинг кўпчилиги икки туркумга бўлинади. Биринчиси — Троя туркумига

Эсхилнинг «Орестея» трилогияси («Агомемнон», «Дуогўй аёллар», «Мурувват маъбудалари»), Еврипиднинг «Орест», «Медея», «Электра» каби трагедиялари киради. Иккинчиси — Фива туркумига эса Эсхил ёзган «Фиванинг етти душмани», Софоклнинг «Шоҳ Эдип», «Антихона» сингари трагедиялари киради. Биринчи туркумда Троя уруши қахрамонларидан Агомемнон, унинг қизи Электра, ўғли Орест ҳаётида юз берган фожиалар тасвирланади, иккинчи туркумда Фива давлатининг подшоҳи Лай, унинг ўғли Эдип, унинг ўғиллари — ака-ука Этиокл ва Полиник, уларнинг синглиси Антихоналарнинг фожией қисматлари қаламга олинади.

Фива туркумининг энг машҳур асарларидан бири Софоклнинг «Шоҳ Эдип» трагедиясидир. Қадимги юнон ривоятларида айтилишича Фива подшоси Лай қўшни давлат подшоси Пелопнинг уйида меҳмон бўлиб, кетаётганида номардлик билан унинг ўғлини олиб қочади. Шу гуноҳи учун подшоҳ Лай қаттиқ қарғишга учрайди. Шу туфайли подшоҳ Лай узоқ йиллар фарзанд кўрмай азоб чекади. Бу аҳволдан ташвишланган шоҳ Дельфадаги Аполлон ибодатхонасига бориб, тангрига илтижо қилиб, фарзанд сўрайди. Ибодатхона коҳини Лайга: «Сен лаънатга учрагансан, тангрилар сенга фарзанд беради-ю, лекин фарзандинг сени ўлдиради, хотинингга уйланади», деган даҳшатли башоратни айтади.

Чиндан ҳам кўп ўтмай Лайнинг хотини малика Иокаста ўғил туғади. Бу Эдип эди. Коҳинларнинг башоратидан қўрққан Лай чақалоқнинг товонига ништар уриб, махфий равишда бир қулга топширади, «тоғ-тошларга ташлаб кел, ҳайвонларга ем бўлсин», дейди. Бироқ гўдакка қулнинг раҳми келиб, уни бир чўпонга бериб юборади.

Қўшни давлат — Коринф подшоҳи Полиб бефарзанд эди. Бояги чўпон чақалоқ Эдипни унга совға қилади. Шоҳ Полиб билан унинг хотини Мeroпа Эдипни ўз фарзандидай ўстириб, тарбия қилишади. Эдипга бир зиёфатда ўртоқлардан бири «Сен асранди ўғилсан» деб таъна қилади. Ота-

онаси қўнгли ўксимасин деб, Эдипни ўз фарзандимизсан, деб ишонтиришади. Лекин Эдип шубҳа-гумонларда эзилиб, ҳақиқатни билиш учун Дельфа ибодатхонасига бориб, қондан маслаҳат сўрайди. Қоҳин Эдипга даҳшатли қароматни айтади, отангни ўлдириб, онанга уйланасан, дейди. Бу башоратдан Эдип даҳшатга тушиб, машъум тақдирдан қочиб қутулиш учун, ота-онаси Полиб билан Метропага зиён-заҳмат етмасин, деб Коринфга бормай, боши оққан томонга қочиб кетади. Эдип бари бир тангрилар ҳукмидан, тақдирдан қочиб қутулолмайди. У адашиб, Фива шаҳрига олиб борадиган йўлда соябон арава кўтариб кетаётган қуллар билан жанжаллашиб қолади. Ноҳақ ҳақоратлангани учун Эдип қулларни ҳам, соябон аравада ўтирган бир амалдорни ҳам ўлдириб қўяди. Ўлдирган кишиси ўзининг ҳақиқий отаси Лай экаплигини билмайди.

Шу орада Эдип Фива шаҳрига кириш олдидан даҳшатли махлуқ ярим арслон, ярим одам — Сфинкс билан учрашади. Бу махлуқ Фива халқига азоб бераётган бўлади. Эдип даҳшатли махлуқни ўлдириб, шаҳар халқини фалокатдан қутқаради.

Шу орада Фива подшоси Лайни қароқчилар ўлдириб кетибди, деган хабар келади. Фива халқи даҳшатли махлуқдан қутқаргани учун Эдипни подшоҳ қилиб сайлашади. Эдип бева қолган гўзал малика Иокастага уйланади. Ҳақиқат излаб юрган жасур ва доно Эдип шу тариқа ўзи билмагани ҳолда отасини ўлдириб, онасига уйланади.

Даҳо шоир Софокл шу ривоятнинг охириги қисмини тасвирлаб, жуда катта ахлоқий, маънавий, фалсафий муаммоларни ўртага ташлайди. Асарда виждонли кишининг чексиз қийноқларга дучор бўлиши, шунга қарамай, инсон ўз виждонини охиригача сақлаб қолиши тараннум этилади.

Буюк файласуф Аристотелнинг фикрича, Софокл трагедиялари ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини очади, инсонни ҳислар туғёнида тоблаб, руҳий оламини поклайди.

Саҳна ёришиб, аланга ҳилпираб, гоҳ ёниб, гоҳ тутаб, кўкка ўрлай бошлайди. Маҳобатли бир фожнадан дарак берувчи мусиқа янграйди. Ёниқ истеъдодли, нозик дидли режиссёр Ҳамид Қаҳрамонов бу гал ҳам жаҳон адабиётининг дурдона асарларидан бирига мурожаат қилди. У қадимият драматургиясининг Эсхил ва Софоклдан кейинги учинчи отаси, Эврипид (Еврипид)нинг «Медея» трагедиясини телевидениеда кўрсатишга журъат этди. Бу ишда Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедияси таржимаси билан шуҳрат топган Асқар Қосимов ёрдамга келди. Еврипид ижоди драматик санъат тоғларининг Эсхил ва Софокл деб аталмиш чўққиларидан ҳам баландроқ чўққи ҳисобланади. Агар аввалги икки буюк драматург ижодида улуғворлик ва қаҳрамонлик ғоялари авж пардага кўтарилган бўлса, Еврипид шу абадий ғояларнинг устига-устак, санъатдаги инсон тасвирини ҳаётдаги инсон тасвирига яқинлаштириб, тақдирнинг шафқатсиз зарбаларига бардош берувчи қаҳрамон қалбида мардлик, олижаноблик, самовий муҳаббат туйғулари билан бирга, ҳар турли тубанликлар ва ёвузликлар ҳам яширинганлигини ҳаққоний кўрсатишга журъат этди. Инсон фоний дунёдаги ўткинчи орзу-ҳавасларни деб, амал, мартаба, молу давлатни деб жирканч жинойтлардан қайтмаслигини фош эта билди. Унинг «Электра» фожиасини олайлик. Трояни забт этиш учун бўлган ўн йиллик қирғин-баротларда ўлмаган, Эвс ва Ареснинг қаҳридан, маъбудлар юборган аждаҳоларнинг заҳридан кўрқмаган, барча юнон қўшинларининг бош қўмондони баҳодир Агомемпон хотинининг макру ҳийласи билан ҳалок бўлади. Малика Клитемнестра қаҳрамонни сим тўрга тушириб, чопиб, тилкалаб ташлайди. Орадан йиллар ўтиб, қаҳрамоннинг қизи Электра (акаси Орест ва унинг дўсти Пилад ёрдамида) отаси учун қасос олади — онаси чопиб ўлдирилади. Агар «Электра»да қаҳрамон аёл мутлақ ёвуз сифатида олинса, «Медея»да гўзаллик ва донолик,

муҳаббат ва садоқат тимсоли, бошига кетма-кет ғам-кулфат, бахтсизликлар ёғилган аёл сифатида кўрсатилади.

«Трагедиянинг руҳни мафтун этувчи энг асосий бурилиш нуқталари ҳам ривоят қисмларидадир», — дейди Аристотель «Поэтика» асарида. Бир қарашда бу фикр потўғридай туюлади. Бизнинг замондошларимиз тасавурида воқеа қаҳрамонларнинг характери ни юзага чиқарувчи ёрдамчи восита, холос. Аммо Аристотель бундай ҳисобламаган. У «Поэтика»нинг кўп ўринларида қаҳрамонларнинг фаолиятига, фавқулодда қилмишларига катта эътибор беради. У фавқулодда воқеаларнинг сабабини очишга интилади. Аслида ҳам характер воқеада очилади. Кимнинг ким эканлиги унинг доимий ишидан кўра, фавқулодда қилмишида яққолроқ намоён бўлади. Колхида (ҳозирги Кавказ тоғларидаги қадимий давлат) подшосининг қизи, ҳусну малоҳатда ва ақлу фаросатда етти иқлимга донғи кетган Медея элладалик Ясон (Ясон)ни баҳодирона қилмишлари учун севиб қолади. «Арго» кемасида Колхидага олтин барра учун келган қаҳрамонлардан бири Ясон Колх подшоси Ээт ҳузурига келади. У, шоҳ Пелий топшириғи билан олтин баррага келганлигини айтади. Шоҳ Ээт «Агар мисбаданли сузонғич ҳўкизларни кўншга қўшиб, аждар тишларини экиб берсанг, олтин баррани оласан», деб шарт қўяди. Оғзидан ўт пуркайдиган даҳшатли мис танли ҳўкизларга қандай яқинлашиб бўлади, деб оғир аҳволда қолган Ясонни шоҳ Ээтнинг гўзал ва доно қизи Медея севиб қолади. Қиз, отасидан яширинча Ясонга сеҳрли ёғ беради. Бу ёғ суртилган баданга бир кеча-кундузгача ўт ҳам, темир ҳам таъсир этмас экан. Медея йигитга яна бир сирни айтади. Далага аждар тишлари сепилганда лак-лак паҳлавонлар ердан чиқиб, қаҳрамонга ҳужум қиларкан. Медеянинг айтишича, агар бу катта қўшин ўртасига сездирмай тош отилса, жангчилар бир-бири билан уришиб жанжаллашиб кетаркан. Қизнинг маслаҳатлари билан қуролланган Ясон баданига мой суртиб, олов пуркайдиган мис танли ҳўкизларни бўйсундиради, аждар тишларини экади. Даладан минглаб жангчилар ўсиб чиқади. Ясон тош отиб,

уларни бир-бири билан уриштириб қўяди ва енгади. Ясон шартни бажарса-да, шоҳ Ээт ваъдасидан кечади; у пайт топиб, аргонавтларнинг кемасини ёқиб юборишни кўзлайди. Аммо шу орада Медея дарахт орасидаги соқчи аждарни афсул билан ухлатиб, олтин баррани Ясонга олиб беради ва аргонавтлар уни олиб қочадилар. Подшо Ээт баҳодирлари билан кемани қувлаб ета бошлайдилар. Шунда Медея (бир ривоятда Ясон) укаси Апсиртни ўлдириб, бўлакларини сувга ташлай бошлайди. Ота — шоҳ Ээт сеvimли ўғли жасадининг бўлакларини йиғаетганда, аргонавтлар қочиб қутулишади. Апсиртни ўлдирганлари учун гуноҳга ботган аргонавтлар кемаси очиқ денгизда турли фалокатларга учрашади. Жумладан, улар туманда адашиб қолиб, булбулигўёлар — сиреналар куйлаб ақлдан оздирадиган фалокатли жойдан бахши Орфей ёрдамида ўтадилар. Кейин улар яна бир хавфга — Сцилла ва Ҳарибда деган силжувчи қоялар орасида қисилиб ўлишларига сал қолади. Аргонавтлар Феакияга етганда қувиб келган колхлар «Медеяни тутиб бер», деб шоҳ Алкинойдан талаб қилишади. Подшо, агар Медея билан Ясон қовушган бўлса, уларга тегмайман, йўқ, агар Медея ҳали қиз бўлса, тутиб сизларга топшираман, деб жавоб беради. Аммо Алкинойнинг хотини — малика Арета ёрдамида Медея билан Ясон қовушган эдилар. Шундан сўнг аргонавтлар Крит оролига қўнишга уринганда, оролни қўриқловчи Талос деган мис ёки темир одам уларни яқинлаштирмайди. Темир одамнинг фақат битта ўқ томири бор экан. Медея уни абадий маъбудлар қаторига қўшаман, деб алдаб, ухлатиб, томиридаги михни чиқариб, ҳаёт сувини (қонини ёки ҳозирги замон фантастикаси тилида — мойини) чиқариб, ҳалок қилади.

Бу орада Иолк подшоси Пелий баҳодир Ясоннинг тирик қайтишига ишонмай, унинг отаси Эсонни ўлимга ҳукм қилади. Эсон ўлиmidан сўнг она ҳам ўзини осади. Пелий булардан қолган ёш гўдакларни ҳам ўлдиради. Ясон қайтиб келгач, аламини ичига ютиб юради. Охири Медея шундай тadbир топадики, Пелийни қизлари чопиб ташлайдилар.

Ясон билан Медея Иолкдан ҳайдалади. Улар Коринфда, шоҳ Креонт (Диддан кейинги шоҳ) ҳузурда паноҳ топишади. Ошиқ-машуқлар ўн йил бахтли ҳаёт кечиришади. Сўнгра Ясон мол-давлат ва амал, унвога учиб, Медеяни икки фарзанди билан ташлаб, подшо Креонтнинг қизига уйланишга қарор қилади. Тўй арафасида подшо Медеянинг сеҳру жодусидан қўрқиб, уни Коринфдан ҳайдайди. Ясоннинг муҳаббати мағгу деб ўйлаб, ватандан, ота-онасидан, укасидан, ор-номуси, обрў-эътибордан айрилган Медея қаттиқ изтиробда қолади.

Ҳамид Қаҳрамонов талқинида муқаддима саҳнасида ёниб хилшираган аланга — бу севгиси, қадр-қиммати хўрланган Медея юрагининг алангаси, бу жони қийналган вафодор аёлнинг ўртанган дил оҳидан кўтарилган тутун.

Муқаддима саҳнаси. Энага билан мураббий қул саҳнага Медеянинг икки жажжи фарзандини олиб чиқишади. Саҳна ортидан эса Медеянинг оҳу фарёди, машъум қарори эшитилади.

Саҳнада Медеянинг ўзи пайдо бўлади. Талантли актриса Римма Аҳмедова биринчи саҳнадаёқ қаҳрамонини эзилган, хўрланган, чексиз изтироб чекаётган она қиёфасида гавдалантиради. Аммо Медея яна донолиги, сеҳргарлиги билан шуҳрат топган, ўз кучига ишонган, ҳамиша айтгани-айтган, ҳукмфармо малика қиёфасида ҳам кўриниши керак эди. Римма Аҳмедова бу хислатларни озми-кўпми ифодалаган бўлса ҳам, мукамал эмас. Ҳар ҳолда Медеянинг шоҳ Креонт (Ёқуб Аҳмедов) қаршида ўзини тутиши ҳам жуда мураккаб бўлади. Бир томондан, Медея саройдан қувиляпти, саройдангина эмас, Коринфдан ҳайдашяпти уни. Устига-устак, бирор айби, жинояти учун эмас, бегуноҳ қувиляпти. Икки боласи билан. Мағрур маликанинг бундай хўрланишига сабаб нима? Сабаб унинг севикли эри, бир вақтлар «Арго» кемасида сафдошлари билан ғаройиб жасоратлар кўрсатган, баҳодир йигит Ясон мол-дунё, амал, шуҳрат кетидан қувиб, ўзининг вафодор оиласидан кечиб, подшо Креонтнинг қизига уйланмоқчи. Креонтдан кейин подшо

бўлмоқчи. Бундай орсизлик Медеяни хўрлабгина қолмай, уни уятга қўяди, газабини келтиради. Шунинг учун Медея бир саҳнада:

Элладада қолмабди ортиқ
На номусу, на аҳду паймон,
Элу юртни тарк этиб инсоф,
Учиб кетмиш фалакка томон.—

дея ҳайқиради. Медея шахсий бахтидан айрилганига бир қайғурса, юртда орийат, лафз, инсоф-диёнат қолмаганига минг қайғуради. Шу лаҳзаларда доноларнинг доноси Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» («Қалбларнинг севгилиси») асарида ёзган: «Бу замонда кимки инсоф бор деса ишонманг, Сулаймон пайғамбарнинг Осаф отлиғ вазири инсофи билан машҳур эди, аммо афсуски, Осафнинг дунёдан ўтганига минг йиллар бўлди»,— деган теран сўзлари ёдимизга тушади.

Аммо дунёда виждон, инсоф қолмаяпти, деганча тақдирга тав бериб, ёвузларнинг айтганига итоат этиш мард инсонларга ярашмайди. Медея эса мураккаб инсонлар хилидан. Унинг дилидаги курашни охирига етказиш аҳди тилига кўчади. Римма Аҳмедова — Медея ушбу сўзларни алам ва ғурур билан айтади:

Осмон тийра... Лекин бу билан
ҳали ўйин тугамади..

Медеянинг қалбида ягона қасос ўти ҳукмрон. Лекин у чексиз газаб устида баъзилардай ақлини йўқотиб қўймайди. Қилажак ҳамма ишларини атрофлича ўйлайди. Бирор ҳимоячи топилмаганига, оламда ёлғиз қолганига қайғу чексада, бироқ бир ўзи тождорларга қарши курашга тайёр:

Мададкорсиз қоладургон бўлсам мабодо,
Қисматим шўр экап, дея қилич тутаман
Ва рўй-рост қилажакман уларни бисмил,

Бул ғараздан қайтмағайман, раббано шоҳид,
Кўзимга тик боқса ҳамки машъум Азозил..

Медея золимлар зулмига чидаб, индамай кетадиганлардан эмас. Илгари у Ясон учун, севгиси учун қандай дадил курашган бўлса, энди Ясонга қарши, қасос учун шундай жасорат билан курашади:

Менинг азам ҳисобига ушбу дунёда
Ҳеч бир банда ишрат тўйин қура олмағай.

Бу сўзларда Медеянинг ўз куч-қудратига чексиз ишончи яққол сезилиб турибди.

Трагедиянинг мураккаб образларидан бири — Ясон. Шунинг учун мураккабни, у кўп қаҳрамонликлар кўрсатган баҳодир, мол-мулк йиғиш, шоҳга яқин бўлиш учун севгисидан, орому фароғатидан, ҳатто ор-номусидан кечишга ҳам қодир. Ясон янги никоҳ билан тахтга яқинлашув ниятида Медеяни турли ёлғон ваъдалар билан, ширин гаплар билан алдайди. Бироқ у биладикки, Медея ҳар қандай лақиллатишларга учадиган нодон аёл эмас. Шунинг учун ҳам Ясон ўзининг тубан қилмишларига мантиқий тус беришга интилади, бу ишларни гўё Медеянинг ва фарзандларининг бахт-иқболи учун қилаётгандай кўрсатади ўзини. Бош режиссёр Хамид Қаҳрамонов бу ролни муносиб актёрга топширган. Негаки, Ёқуб Аҳмедов худди шу тоифадаги, аҳдидан қайтувчи, устозларига ва дўстларига нозик пайтларда хонлиқ қилувчи ранг-баранг қиёфаларни ижод этган санъаткор. Бошқа актёр эмас, Ёқуб Аҳмедовнинг чиқишиёқ бу хилдаги образни маълум даражада очиб кўрсатади. Шоҳга куёв бўлишга бир кун қолган. Ясон ўн йил бир ёстиққа бош қўйган севгилиси Медеяни тинчлантиришга жон-жаҳди билан ҳаракат қилади. У Медеяни шубҳага солмаслик ниятида сирдан хотиржам, ҳар гапни салмоқли, асосли қилиб гапиришга интилади. Бошқача айтганда, роль ичида яна бир роль ўйнайди. Лекин Медея бундай одамларнинг тили

бошқа, дили бошқа эканлигини яхши билади. Инсон зоти ундан энг пинҳон сирларини ҳам яширолмайд. Еврипид ҳақни ноҳақ, қорани оқ деб исботлашга уринган Ясоннинг фикр-мулоҳазаларини кўрсатар экан, ўз замонасида илдиэ отган софистик қараш тарафдорларини нишон қилиб олган. Маълумки, софистлар математик мантиқ асосида ҳар қандай мантиқсиз фикрларни ҳам исботлаб беришган. Қадимиятнинг улуғ комедиянависи Аристофан «Булутлар» асарига софистлар устидан кулиб уларга тақлидан «Ўрдак—икки оёқли, одам — икки оёқли, бинобарин, одам — ўрдак» деб ёзган эди. Ана шундай тўпори мантиқ соҳиблари Медеяни ҳам ёвузликда айблагандилар. Уларга жавобан Медея бундай дейди:

Алҳосилким, улар аро етишиб чиқгай
Донолармас, ном қозопган олчоқ авбошлар.
Одамларнинг миш-миш гапини ҳисобга олиб,
Хавфлисан, деб ниқтасалар бармоқларини,
Бунинг сира тонг қолурли жойи йўқ асло.

Гап шундаки, Медеяда ақл старли,
Шу вайдан-да ёқтирмаслар уни азизлар,
Фалончилар, пистончилар худди сиз каби,
Тўғри сўзини ҳисоблашур, хавfli нарса деб..

Бу гаплар Медея — Креонт диалогидан олинган. Креонт (Ҳамза Умаров) — ақлли ва тадбирли шоҳ. Аммо адолатли эмас. Агар адолатли бўлса Медеяни фарзандлари билан ҳайдаб, унинг эрига ўзининг қизини бермасди. Шунинг учун у Медея билан суҳбатда ўзини маънавий жиҳатдан устун санаёлмайди. Медеяга қарши курашгани унда подшоликдан бошқа қурол йўқ. Иккинчи томондан, Креонт — самимий, у тилғламалик билан Медеяни алдамайди. У сеҳргар аёлдан қўрқаётганини тўғридан-тўғри юзига айтади:

Хеч қанақа сир йўқ бунда, ҳаммаси равшан,
Қизгинамга панд берасан, деган хавфдаман.
Устамонсан, ялагансан илоннинг ёгин,
Бир кори-ҳол бўлмасин, деб рости, қўрқаман...

Креонт ҳукмдор бўлса-да, аёл кишининг илтижоларини рад этолмайди. Унга кетишга тайёргарлик учун бир кунга рухсат беради. Аммо ана шу бир кун барча қаҳрамонларнинг тақдирини ҳал этади.

Медея қасос режаларини амалга оширишга иккиланиб турганида Афина подшоси, фарзанд илинжида юрган Эгей (Теша Мўминов) ёрдамга келади. Демак, масала ҳал. Медея келинга тўй саруполарини совға қиламан, дея болаларидан заҳарли либосларни жўнатади. Гўзал тиллақошни ва антиқа либосни кўрган келин қувонади. Аммо буларни кийиши билан у ёниб кетади. Қизини қутқаргани келган шоҳ Креонт ҳам куйиб кул бўлади. Ҳамма иш ҳал бўлади, энди тезроқ кетиш керак, лекин Медея бу билан тинчимайди. У севгисини поймол қилгани учун Ясондан яна шафқатсизроқ ўч олишни ўйлайди. Кўпинча мардона, олижаноб, эзгу ишларга ундайдиган оташ севги бу гал мудҳиш жиноятга даъват қилади. Аслида Ясон қаттиқ жазоланади. Энди у тавбасига таяниб, оилага, фарзандлари олдига қайтиши, Медея уни кечириши мумкин эди. Лекин, буюк шахсларнинг нафрати ҳам буюк бўлади. Медея фидойи севгига қилинган хиёнатни у дунё-бу дунё кечирмайди. Йўқ, у Ясондан яна шундай ўч олсинки, бу қасос етти ухлаб тушига кирмаган бўлсин, унинг авлодидан икки дунёда шоҳ чиқмасин. Шундай қилиб, ғазаб, нафратдан ақл-ҳушини йўқотган Медея хиёнаткор Ясондан бўлган фарзандларини ўлдиришга аҳд қилади. Еврипид бу жиноятни Медеянинг ақл-ҳушини йўқотгани учун қилинган тасодифий қилмиш деб кўрсатмайди. Она онгли равишда фарзандларини ўлдиришга чоғланган пайтдаги оғир, зиддиятли кечинмаларини тасаввур қилиш жуда қийин.

Асар сўнгида Медея бобоси Ҳелиос (Қуёш) юборган, икки аждаҳо қўшилган шоҳ аравада фалакка кўтарилади. Унинг оёқлари остида ўзи ўлдирган сеvimли фарзандлари. Ясон болаларини сўнги бор кўриш, жасадини олиб қолиш учун зор-зор тавалло қилади. Медеянинг кўнгли энди тошга айланган. Собиқ баҳодир, бахтсиз ота, орзу-ниятига етмаган подшоҳода, ниқоҳ арафасида тўйи бузилган кув — икки қўлини кўтариб, фалакка илтижо қилганича қолаверади.

Медеяни олиб кетаётган само аравасига икки аждаҳо қўшилгани тасодифий эмас. Бу, ҳар қандай доно одамнинг ақл-ҳушини кўрқитиб маҳв этган жаҳл, ғазаб, нафрат тимсоли.

Афсуски, ғоят теран мақсад билан, жуда катта ижодий жасорат билан юзага чиқарилган бу шоҳ асарнинг сўнгида мана шу тимсолий самовотга кўтарилиш саҳнаси телестудиянинг моддий, техникавий имкониятлари чекланганлиги туфайли асардан тушиб қолган. Шундай ажойиб, нодир асарни саҳналаштиришга йўл очиб берган телестудия раҳбарлари келгусида истеъдодли режиссёрларга янада кенгроқ моддий, техникавий имкониятлар яратиб берсалар нур устига аъло нур бўлур эди.

Ҳарҳолда Ҳамид Қаҳрамонов саҳнага қўйган бу асар маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

«ПОЭТИКА» ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН АДАБИЁТИ

(Аристотель асарига айрим шарҳлар)

Трагедия таърифидagi сўзларнинг мазмуни кўп асрлардан бери турлича шарҳланиб келаётир. Бу таърифнинг таржимаси ҳам табиийки, турлича талқинларни ўз ичига олади. Рус тилидаги «действиe» сўзи кўп маъноларни, хусусан «ҳаракат», «иш-ҳаракат», «воқеа», «кўриниш» маъноларини англатади. Ўзбек тилида эса биз «Поэтика»нинг трагедия

таърифига оид контекстидан келиб чиқиб, «действие» сўзини «қилгулик» ёки «қилмиш» деб олишни лозим кўрдик. Чунки Аристотель санъат назариясига асос қилиб олган трагедияларнинг («Антихона», «Орестея», «Эдип», «Электра» ва б.) мазмуни ва моҳиятидан келиб чиқсак, асарларда қаҳрамонларнинг қилмиши асосий ўринни эгаллайди. Эдипнинг қилмиши фақат ўзини фожиага учратиб қолмай, балки давлат, жамиятнинг ҳам бошига кўп фалокатлар ёғдиради. Эдипнинг гуноҳи жуда даҳшатли — у ўзи билмагани ҳолда отасини ўлдириб, онасига уйланади. Антихона эса онгли равишда сингиллик бурчини ижро этади. Эдипнинг ўғиллари Этеокл ва Полиник тахт талашиб, ўзаро кураш бошлашади. Полиник ўзга юртларга кетиб, яна олти лашкарбоши билан бирга (еттита бўлиб) она шахри Фивага қарши курашади. («Фиванинг етти душмани».) Ака-ука ўзаро жапғда ҳалок бўлишади. Фивага ҳукмрон бўлган Креонт шахзода Этеоклни шон-шавкат билан кўмади. Юртга душманларни бошлаб келган Полиникнинг жасадини эса дафн этмаслик ҳақида фармон чиқаради. Агар кимки фармонни бузса, ўлим жазосига ҳукм этилади. Антихона ўлим хавфидан қўрқмай акасини дафн этаётганида қўлга тушади. Бундай қилмишларни эса оддий «ҳаракат» ёхуд «иш-ҳаракат», ҳатто «воқеа» сўзи билан ифодалаш тўғри бўлмас эди. Бугина эмас. Рус тилида драматик асар қаҳрамонларига нисбатан «действующие лица» сўзлари ишлатилади. Ўзбек тилида бу сўзларни оддий «ҳаракат қилувчилар» ёки «қатнашувчилар» деб олиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун биз бу сўзларни «фаол шахслар» деб олдик. Чунки, юқорида айтилгандай даҳшатли ёки буюк қилмишларни табиийки, оддий «ҳаракат қилувчилар» эмас, балки фаол шахсларгина юзага келтирадилар. Аристотелнинг қуйидаги сўзлари ҳам «Поэтика» таржимаси муҳаррири А. Шаронов билан биз тўғри йўл тутганимизни кўрсатади: «Бироқ бу қисмлардан энг муҳими — воқеалар оқимидир, — дейди мутафаккир, — чунки трагедия (пассив) одамлар тасвири эмас, балки қилмиш, ҳаёт, бахт ва бахтсизликлар тасвирidir,

бахт ва бахтсизликлар эса (инсон) қилмиши туфайли бўлади». («Поэтика», V боб.) Бу жумладаги «пассив» сўзини файласуф М. Л. Гаспаров аниқлик киритиш учун жуда тўғри қўллаган. Чунки у ҳам Аристотель фикрининг моҳиятидан келиб чиққан.

Аристотель трагедия таркибининг олти унсурга бўлиб кўрсатади: биринчиси — томошавийлик, иккинчиси — музика қисми, учинчиси — асар тили — қаҳрамонлар нутқи, тўртинчиси — фикр (ғоя), бешинчиси — характер, олтинчиси — ривоят — воқеа. Аристотель асар ғояси ва характерга жуда катта аҳамият беради. «Ана шу ғоя ва характерга мувофиқ фаол шахслар (ёки қаҳрамонлар) муваффақиятга ёки мағлубиятга учрайдилар», дейди у. Чиндан ҳам, ғоя, эътиқод қаҳрамонларнинг тақдирига ҳал этувчи таъсир кўрсатади. Прометей, Насимий, Машраб, Улуғбек, Галилей, Бруно, Коперник, Жанна д'Арк сингари буюк шахслар ғоя, эътиқод йўлида ҳаётларини фидо қилдилар. Асарда (айниқса қадимий афсоналар даврида) ғоя ва характер манбаи ривоят (воқеа)дир. Характер қирралари ва шахс интилган ғоя, эътиқод воқеада кўринади. Воқеада характернинг қандайлиги маълум бўлади. Демак, Аристотель мифос деганда ривоят ёки афсона воқеасини кўзда тутди. «Демак, шоирлар фаол шахсларни уларнинг характерларини кўрсатиш учун тасвирламайди, улар характерларни ҳам қилмиш орқали кўрсатишади... Қилмиш тасвирининг ўзи эса воқеадир». (Поэтика, VI боб.)

Ҳозирги замоннинг барча адабиёт назариётчилари бадий асарда характерни биринчи ўринга қўйишади. Аристотель эса негадир бундай қилмайди. «Трагедиянинг мақсади бирон фазилатни эмас, балки қилмишни тасвирлашдир. — дейди у. — Кишилар ўз характерига кўра қандайдир фазилатга эга бўлади, қилмиши билан эса бахтли ёки бахтсиз бўлиб чиқади». «Поэтика» муаллифи учун инсонларнинг характерни қандайлиги: яхши ёки ёмонлиги, олийжаноб ёки тубанлиги муҳим масала бўлса ҳам, аммо бадий асарда инсон характерининг қандайлигини кўрсатувчи асосий

меъзон одамларнинг хатти-ҳаракати, қилмишларидир. Чунончи, Эсхил асарининг қаҳрамони Прометей характеридаги улуғворлик, жафокашлик унинг буюк қилмиши — худолар, қудратли ҳукмдорлар ғазабидан қўрқмай, халққа олов келтириб бериши орқали намоён бўлади. Агар Прометейнинг шу қилмиши бўлмаса, унинг характери қандайлигини билолмаган бўлардик. Еврипиднинг «Электра» трагедиясида ҳам Клятемнестранинг характери унинг ёвуз қилмишида яққол кўринади: у ўйнаши Эгисф билан тил бириктириб, эрини — бирлашган юнон қўшинларининг бош қўмондони, Троя урушининг шавкатли қаҳрамони — Агомемнони алдаб, тузоққа тушириб ўлдиради. Одамларнинг характерлари уларнинг ҳар қандай қилмишида эмас, балки хоҳ улуғвор бўлсин, хоҳ тубан бўлсин, фаол қилмишларида равшан кўринади. Демак, шахсларнинг фаоллиги ҳам уларнинг муҳим қилмишлари орқали юзага чиқади.

Шу мулоҳазалардан сўнг Аристотель асаридаги «мифос» — фабула, ривоят тушунчаси нимани англатиши ҳақида гапириш эҳтиёжи туғилади. Чунончи, бу муҳим муаммо ҳам юқоридаги масалалар билан узвий боғлангандир. А. Квятковскийнинг «Поэтик терминлар луғати»да бундай дейилади: «Фабула (лотинча фабулос — тарих, ҳикоя) — бадий асарда сюжет асосидаги воқеалар ва ҳодисаларнинг кетма-кет (изчил) ривожланишидир» (320-бет). Аристотель асаридаги «мифос» сўзини В. Г. Аппельрот «фабула» деб, М. Л. Гаспаров «сказание» деб таржима қилган. Асар контекстидан, Аристотель фикрлари моҳиятидан келиб чиқилса, М. Л. Гаспаров қўллаган сўз — «сказание» мақсадга мувофиқроқ келади. Биз (У. Тўйчиев билан бирга) кейинги вариантни маъқуллаганимиз учун ўзбекчада ҳам «мифос»ни ривоят деб олдик. Чунки «Поэтика»да худди шу ҳақда гап боради. Тўғри, асар фабуласи, сюжети, асар воқеаси (ёки воқеалари) сўзлари бир-бирдан унчалик узоқ тушунчаларни англатмайди. Шунга қарамай, М. Л. Гаспаров «сказание» сўзини ишлатганининг боиси шуки, Аристотель даврида яратилган эпос ва трагедия асарларининг ҳаммасига қадди-

мий мифлар, ривоятларнинг воқеалари асос бўлган. Шунинг учун у вақтларда «ривоят» сўзи «фабула», «сюжет йўллари» маъносида ҳам ишлатилган.

Аристотель асарнинг (трагедия асарининг) асосий таркибий қисмларидан, «сюжет йўллари»дан бири деб «перипетия»ни — воқеаларнинг кутилмаган, кескин ўзгаришини кўрсатади. Агар бу сўзларнинг моҳиятидан келиб чиқсақ, «перипетия»ни арабча «мушкулот» деб таржима қилиш мумкин. Чунки асар воқеалари давомида қаҳрамон тақдирда юз берган, кутилмаган, кескин ўзгариш албатта мушкулотни, мўраққаб аҳволни юзага келтиради. Ана шу мушкулот пайтларида эса характерлар, одамларнинг қандайлиги билинади.

Асар воқеалари ривождаги яна бир муҳим унсурни Ашпельрот ҳам, Гаспаров ҳам рус тилига «узнавание» деб таржима қилганлар. Бу сўз асар қаҳрамонларининг тақдирда ҳал қилувчи лаҳзаларда бирор муҳим воқеани ёки ўша воқеада қатнашган одамни тўсатдан билиб қолиш деган маънони англатади. Шундай ҳолатларни билиб қолиш қаҳрамон тақдирини ҳам, воқеалар оқимини ҳам ўзгартириб юборади. Софокл асарида Эдипнинг воқеалар давомида Иокастанинг кимлигини, йўлдаги жанжалда ўзи ўлдирган кишининг кимлигини билиб қолиши, Ифигениянинг Ииладга хат келтиришида акаси Орестни таниб қолиши, «Одиссея»да Пенелопа тўй кuni ҳижронда юрган Одиссейни билиб қолиши, Фирдавсий достонда Рустамнинг яккама-якка жангда мағлуб бўлган рақиби — ўғли Суҳроб эканлигини билиб қолиши, Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги ҳикоятларда Суҳайл билан Меҳрининг, Ахий билан Фаррухнинг кутилмаганда бир-бирини таниб, билиб қолишлари, Абдулла Қодирий романида Қумушнинг тўй кuni чимилдиқда куёв Отабек эканлигини билиб қолиши — буларнинг ҳаммаси асар воқеаларини ўзгартириб юборади ва қаҳрамонлар тақдирига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Ўзбек тилида ана шу бадиий унсурни «таниб қолиш» ёки «билиб қолиш» деган бирикма билан ифодалашга тўғри келади.

Трагедиянинг ва ҳар қандай бадний асарнинг яна бир муҳим унсурини Аристотель — пафос деб атайди. М. Л. Гаспаров бу сўзни «страсть» деб таржима қилган. Ўзбек адабиётшунослигида бу тушунча пафос деб ҳам, эҳтирос деб ҳам ифодаланмоқда. «Табиатап қаҳрамонларидай эҳтиросли бўлган шоирлар кўпроқ ишонтира олади,— дейди Аристотель.— Ўзи ҳаяжонлана оладиган шоир томошабинларни ҳам ҳақиқатан ҳаяжонлантира олади, ўзи газаблана оладиган киши томошабинларни ҳам ҳақиқий газаблантира олади».

Аристотель яна бир ўринда бундай дейди: «Қўрқинчлик ва аянчликлик саҳна жиҳозлари орқали келиб чиқиши мумкин, бироқ энг яхши шоирларнинг асарларида эса воқеалар оқимининг ўзидан ҳам пайдо бўлади. Аслида асар шундай ёзилиши керакки, у саҳнада кўрилмаганида ҳам, бўлиб ўтадиган воқеани тингловчи ҳар бир киши худди Эдип ҳақидаги ривоятни тинглагандай, ҳодисаларнинг ўсиб бориши давомида гам чекувчига нисбатан ўзида ҳамдardлик сезиш ва вужуди жимирлаб сескансин» («Поэтика», XIV боб). Бу фикр адабиёт назариясига муносиб ҳисса қўшган ва қўшаётган ўзбек адiblари ва олимлари ижодида ҳам учрайди.

«Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса ҳақида ёзса, бунинг ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди,— деган эди Абдулла Ғаҳҳор.— Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди». Истеъодларга бой ва йил сайин камолотга интилаётган ҳозирги ўзбек адабиётида ҳам чуқур ҳис қилиб, эҳтиросли ёзилган бадний асарлар билан бирга, мавзунини чуқур билмай, айниқса ҳис қилмай, лоқайдлик билан ёзилган ёки сохта пафос, сохта эҳтирослар билан ёзилган асарлар бор. Шунинг учун Аристотелнинг пафос, эҳтирос, ҳаяжон, газаб ижодкорнинг табиатида бўлиши керак деган таълимоти ҳозирги давр учун ҳам фоят қимматлидир.

Аристотелнинг истеъод ва маҳорат ҳақидаги фикрлари

ҳам узоқ асрлардан буён баҳс, мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Русча таржимада маҳорат тушунчаси «санъат» деб олинган. Бу сўз ҳозир кўпчилик тушунадиган «санъат асарлари» деган маънода эмас, балки касб-ҳунар маъносига ишлатилган. Форобий асарларида ҳам арабча «санъат» сўзи касб, ҳунар, фан маъносига ишлатилади. Аристотель ҳам поэзия санъати ҳақида гапирмай, истеъдод, туғма истеъдод ҳақида гапирганида «санъат» сўзини «маҳорат», «малака» маъносига қўллайди ва уни маълум маънода «туғма истеъдод»га қарши қўяди. «Баъзи кишилар санъаткорлик туфайли, баъзилар малака сабабли, яна баъзилар туғма истеъдодлари туфайли бўёқлар ва шакллар ёрдамида кўп нарсаларнинг тасвирини яратадилар», дейди у «Поэтика»нинг биринчи саҳифаларидаёқ. Бу ерда «санъаткорлик» сўзи «маҳорат» маъносига, соз чалши ёки шеърий техника маъносига келяпти. Ҳозир баъзи адабиётшунос олимлар санъаткорлик ва маҳоратни бадий асар ёзишда асосий, бирламчи унсур деб биладилар.

Абу Наср Форобий ҳам Аристотелнинг «Поэтика» асарига ёзган шарҳларида шоирларни бир неча тоифага ажратади. «Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан ҳам туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва улар ташбиҳ ва таҳсилга лаёқатли бўладилар,— дейди у.— Бир хил шоирлар шеър санъатидан етарлича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис — мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди». Форобийнинг бу мулоҳазаларида Аристотелдан кўра Афлотун нафаси сезилиб туради. Чунки Форобий шеър санъатини (маҳоратини, техникасини) яхши билган, мулоҳазакор шоирларни туғма истеъдодли шоирлардан устун қўяди. Тўғри, Форобий замонида Навоий замонидаги каби буюк шоирлар шеър назариясини, техникасини ҳам чуқур билишган. (Навоийнинг «Меъзонул-авзон», Бобурнинг «Аруз»—«Мух-

тасар» асарларини эслайлик). Бундан ташқари, Форобий «мулоҳазакор» эмас, «мутафаккир» демоқчидир? Аслида, мулоҳаза, силлогизм, оддий мантиқ шеър соҳасига кирмаслигини Форобий яхши тушунади. «Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бутунлай ёлғон бўлиши мумкин,— дейди Форобий— Ё бунинг тескариси — тўғри ва ёлғон меъёри баб-баравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳеч сўзсиз, бурхоний — исботли деб аталади. Борди-ю, унинг рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда у жадалиий-диалектик бўлади. Борди-ю, рост ва ёлғон иккови баравардек бўлиб қолса, у ҳолда у хитобий-риторик бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастойй-софистик бўлади. Бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни, ҳеч шубҳасиз, шеърий деб аталади». Албатта бу ерда Форобий ёлғон деганда хаёл қилинган, образли, ташбеҳли, тимсолли, метафорали, кўчма маъноли сўзларни назарда тутса керак. Шеъриятда ана шундай поэтик ёлғон табиатини тушунмаган ҳозирги баъзи мунаққидлар шоирларнинг асарларини одатдаги схематик фикрлаш қолипига солиб, худди ёвуз Прокруст каби, каравотига сиғмаса, қўл-оёғини кесмоқчи бўладилар. Ўзлари кўп нарсага ақл ва тасаввурлари етмаган ҳолда нега ундай, нега бундай деб сўрайверадилар. Шеъриятда (умуман, бадий адабиётда) инсонлар қушга, дарёга, юлдузга айланиб қолиши мумкин. Ижодда хаёлот нодир ҳодиса.

Турлича вазиятда, турлича лаҳзаларда шоир яхши-ёмон кайфиятга тушиши, эрталаб бошқача, тушдан кейин бошқача ўйлаши мумкин. Нодон танқидчи, нега қаҳрамон изчил фикрламаяпти, нега унинг тасаввури меникидай (ёки бошқа одамларникидай) эмас, деб жар солади. Ҳолбуки, санъатда ана шу «ёлғон» образлар орқали кўпгина «рост» гаплардан кўра тезроқ ҳақиқатга эришиш мумкин. Масалан, Гойя чизган бир суратда одамнинг оғзига каттакон қулф осилган. Албатта, ҳаётда худди шундай бўлмайди, ҳаётда инсон оғзини қулфлашнинг бошқа йўллари кўп. Аммо, Гойя сўз эркинлиги ҳақидаги фикрни жуда ихчам, содда қилиб аңлатган. Аксинча, ҳаммага маълум ва «тўғри» гаплар кўпин-

ча воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри акс эттирмаслиги мумкин.

Ҳозирги замон атоқли аристотелшуноси Т. А. Миллер ҳам санъат табиатининг асоси — «мимесис», яъни ўхшатиш, тасвирлаш эканлигини эътироф этгани ҳолда санъат принциплари — «техне»ни билишни бадий ижоднинг шарти деб ҳисоблайди. У поэтик ҳиссиёт, туғма истеъдод билан ижод қилишни англамаган санъат, «техне» билан ижод қилишни англаган, яъни онгли санъат асари яратиш деб тушунади. Олимнинг бу фикрида жон бор, албатта. Аслида, бу кўп асрлардан бери ечилмаётган ва ечилиши қийин бўлган мураккаб масаладир. Ички ҳиссиёт, интуиция, шоирона илҳом билан ижод қилишга асосан қарама-қарши бўлмаса-да, аслида иккаласи ўртасида жуда катта фарқ бор. Ҳаётийликдан йироқ, бадий жиҳатдан заиф, аммо ақлли гаплар билан тўлиб-тошган асарлар камми? Аммо халқ, китобхон, томошабин, тингловчи бундай асарларни ўқиб завқ олмайди, қаҳрамонлар билан бирга дард чекмайди, уларга бефарқ қарайди. Чунки воқеликни илмий тадқиқ этишни механик равишда бадий ижодга кўчириш мумкин эмас. Ахир санъат воқеликни илмий аниқликда қайд этувчи тарих эмас. «Тарихчи ва шоирнинг фарқи бири вазндан фойдаланишида ва бошқаси фойдаланмаслигида эмас,— дейди Аристотель.— Геродот асарлари шеърга солинса ҳам, вазнсиз бўлганда ҳам тарих бўлмай қолмас эди. Тарихчи ва шоир шу билан тафовутланадики, бири ҳақиқатан бўлган воқеа ҳақида, иккинчиси бўлиши мумкин бўлган воқеа тўғрисида сўзлайди. Шунинг учун поэзия тарихга қараганда фалсафийроқ ва жиддийроқдир: поэзия кўпроқ умумий, тарих эса яқка нарса тўғрисида сўзлайди». Аммо поэзия мазмунининг умумийлиги билан фандаги умумлаштириш бир-биридан жуда узоқ нарсалардир. Фақ ҳамма ўсимликлар учун ёки ҳамма кимёвий ёки физикавий жараёнлар учун умумий бўлган қонуниятларни текширади. Санъат асарининг қаҳрамони эса, маълум маънода типик бўлишдан кўра индивидуал, ўзинга хос олам билан, дунёда ҳеч кимга ўх-

шамаслиги билан қимматлидир. Акс ҳолда санъатнинг ва-зифаси умумий қондани иллюстрация қилишдан иборат бўлиб қолар эди. Чунончи, шоҳ Эдишнинг бошидан ўтган ҒоҒеий воқеа типик воқеа эмас, у ҳатто Эдип замони учун ҳам типик эмас эди. Аммо шунга қарамай, санъат асарига Эдип образи минг йиллар давомида одамлар қалбини, руҳий оламини ларзага солади. Тўғри, санъат асари шу маънода умумийки, у тарихчилар учун ҳам, файласуфлар учун ҳам, физик ёки лириклар учун ҳам баб-баравар қизиқарлидир. Чунки юқорида айтганларимизнинг ҳаммаси аввало инсон бўлиб, кейингина тарихчи, инженер, файласуф, физик ёки лирикдир. Инсон эса ўзининг инсонлигидан, бинобарин, адабиёт, санъатдан узоқлашуви мумкин эмас. Ҳақиқий адабиётнинг, санъат асарининг қудрати шундаки, ижодкор ҳаётга ўхшатиб, ҳаётнинг ўхшашини, тасвирини яратиб, қодир табиатга тенглашишга интилади. Бу эса табиий, туғма истеъдод қудратига боғлиқдир.

«Поэтика»нинг XXV бобда Аристотель ҳаётнинг айнан ўхшаш тасвирини яратувчи шоирларнинг асарларига билдириладиган турли эътирозларга ўзининг раддияларини баён қилади. Худди шу бобда поэзиянинг асосий хусусияти «мимесис» — ҳаётга тақлид қилиш, ҳатто ҳаётдаги оддий ўхшатиш эмас, балки ижод, янги ҳаёт яратиш эканлиги аён бўлади. Аристотель ижод эркинлигини, санъат имколиятларини жуда кенг миқёсда тушунади. У бадий тасвирнинг асосий хусусиятлари ҳақида бундай дейди: «Модомки, шоир (мусаввир ёки бошқа тасвирловчилар) ҳаётнинг ўхшашини яратар экан, у муқаррар — қуйидаги уч парсадан бирини: а) ҳаётнинг қандай бўлганлигини ёки (ҳозир) қандайлигини; б) одамлар у ҳақда қандай айтган ёки (улар) қандай тасаввур қилганлигини; в) (ҳаёт ва одамлар) қандай бўлиши кераклигини тасвирлайди. Бу парсаларга эса (ё оддий) тил билан, ёки ноёб сўзлар кўчма маъноли тасвирлар билан эришилади». Санъаткорлар Аристотель айтган бу шартлардан бирига ёки ҳаммасига бирданга амал қилиши ҳам мумкин. Алишер Навоий дostonларида тасвирланган

воқеалар ва характерлар бу назарий талабларга жуда мукаммал жавоб беради. Навоий, чунончи, «Фарҳод ва Ширин» дostonида ҳаёт ва одамлар қандай юксакликда бўлиши кераклигини тасвирлайди. У тасвирлаган Фарҳод ақл-заковатли, деярли барча ҳунар ва санъатларни мукаммал эгаллаган; олийжаноб фазилатлар соҳиби. «Сабъан сайёр» дostonидаги ажойиб-гаройиб воқеалар эса (Саъднинг деву шайтонлар сеҳру жодуларини енгиши, Суҳайлнинг сеҳрли чашмага шўнғиб, бошқа оламдан чиқиши ва Меҳр билан топишуви) халқ ривоятлари асосига қурилган. «Садди Искандарий» дostonида Навоий, ҳам ҳақиқий бўлиб ўтган воқеаларни, ҳам халқ тасавуридаги (яъжуж-маъжужлар каби) нарсаларни тасвирлайди. Шоир асарларининг кўпчилигида адолатли шоҳнинг характери қандай бўлиши кераклиги ҳақида баҳс боради.

Аристотель асарида шунчалик огоҳлантиришига қарамай, ўша даврда ҳам, бир неча аср кейин ҳам поэзия асарларининг юқоридаги табиий хусусиятларини тушунмай, уларни кескин айбловчилар кўп бўлди. Шулардан энг характерлиси, буюк Рим шоири Публий Овидийга муносабатидир. У «Севги илми» номли шеърий тўпламида шахсий туйғулар эркинлигини тарғиб қилган эди. Ўзини илоҳийлаштирган император Октавиан Август саройидаги турли фитна, адоватлардан халқни чалғитиш учун баҳона қидириб, шоир Овидийни ахлоқсизликда айблади ва уни Рим империясининг энг олис ўлкаси — Қора денгиз бўйидаги Тома (ҳозирги Руминиянинг Констанца) шаҳрига сургунга юборади, Овидий бир йилдан сўнг (янги эранинг 9-йилида) қайғули элегияларидан энг машҳурини ёзиб, Октавиан Августга юборади. У ўз шеърларини оқлаб, мунтазам «ҳимоя нутқини» тузади. Аввало гап шундаки, шоирга хайрихоҳ бўлмаган ўқувчиларгина бу шеърларни ахлоқсиз руҳда деб ўйлайдилар. Иккинчидан, бу шеърлар ҳақида Август бегоналарнинг гапига қараб ҳукм чиқарган. Учинчидан, шеърларнинг ўзида покиза аёлларнинг ахлоқи тасвирланган. Тўртинчидан, мабодо бу шеърлар ифғатли аёлларда ёмон фикрлар уйғот-

са, бошқа шоирларнинг ҳар қандай шеърлари ҳам шундай фикрлар уйғотиши мумкин (шунинг учун нега мен айбдор бўлай). Бешинчидан, бу шеърлар шоирнинг ахлоқи бузуқлигини кўрсатмайди, балки унинг юксак мавзуларда ёзолмаслигини кўрсатади, холос. Олтинчидан, умуман, ишқий шеърлар ўзи шунақа бўлади. Грецияда ҳам, Римда ҳам шундай. Еттинчидан, поэзияда шаҳват манзаралари тасвири ҳам кечирилади-ку. Саккизинчидан, шоир кейинги шеърларида бундай камчиликлардан қутилган. Шунинг учун ҳам шоирни айблан инсоф-адолатдан эмас.

Қадимий Греция ва Рим адабиётининг атоқли тадқиқотчиси М. Л. Гаспаров ўзининг «Овидий сурғунда» номли асарига¹ шоирнинг «айби» саройдаги иллатларни билишида эди, асарлари эса нуқсонсиз эди, деб хулоса чиқаради.

«Поэзияда табиий нарсага одам ишонмайдиган қилиб тасвирлашдан кўра, ғайритабиий нарсага ишонарли қилиб тасвирлаш яхшироқдир, — дейди Аристотель қадимги замоннинг машҳур трагик шоири Агафоннинг «Ҳаётда ғайритабиий нарсаларнинг кўли содир бўлиши ҳам табиийдир» деган фикрига асосланиб. Ғайритабиий (невозможное) дегани ҳақиқатга зид дегани эмас, албатта. Чунинчи, Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссасида қарн йўрға отнинг сўнгсиз ҳаёллари, унинг армонлари, хотиралари тасвирланади. Юзаки ўйлайдиган ўқувчига бу тасвирлар ҳақиқатга зид кўриниши мумкин. Аслида эса, ҳаётни фотонусхадай акс эттирувчи адабнинг асарига исебаган отнинг ҳаёлларида ҳақиқат кўпроқдир, ёки «Оқ кема»да боланинг ўзини сувга отиб, балиққа айланишига ишонгани ҳаётини ва бадий ҳақиқатдир. Ҳеч нарсага ишонмайдиган ва ҳис этмайдиган одамларгина тасаввурни бой одамлар, Дон-Кихотлар устидан кулишади. И. С. Тургеневнинг эътиқодича эса, Дон-Кихотлар ҳаётнинг кўрки, гўзаллигидир. Бундан ташқари, юзаки қараганда ғайритабиий кўринган ҳодисалар ҳақиқий ҳаёт-

¹ Публий Овидий Назон. Скорбные элегии. Письма с Понта. «Наука», 1978 г. стр. 189-230.

нинг моҳиятини ҳаққонийроқ акс эттира оладилар. Ҳаёли чекланган, тасавури қашшоқ одамлар ҳаёлга бой асарларни ҳазм қилолмайдилар. Аммо, табиийки, ғайритабиий, ҳаёлий тасвирлар ҳаётни тадқиқ этишнинг ранг-баранг кўри-нишларидан, усулларидан бири сифатида ҳурмат-эътиборга лойиқдир. Бугина эмас, ҳаёл тасаввур бойлиги, ҳаёлий ман-заралар санъатнинг фалсафий бойлиги ва гўзаллигини ҳам ташкил этади.

Аммо, ғайритабиий, ғалат нарсанинг ўзи тасвирнинг асо-сий мақсади бўлмаслиги, одамларни ҳақиқий ҳаётдан чал-ғитишга хизмат қилмаслиги лозим. Матълумки, қадимги софистлар ақл бовар қилмайдиган нарсаларни ўйлаб топиб, одамларни калака қилар эдилар.

Абу Наср Форобий ўзининг Аристотель «Поэтика»сига ёзган машҳур шарҳларида шу ҳақда гапириб, бундай дей-ди:

«Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни (одамнинг) кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради.

Аммо тақлидчи (тасвирчи) бўлса нарсанинг тескарисини эмас, балки ўхшашини тасаввур қилдиради».

Шунинг учун ҳам оламни бадий ва маърифий ўрған-ишда, ҳақиқатни излаш ва кашф этишда тасвирчи-санъат-корларнинг истеъдоди, ижоди бебаҳо аҳамият касб этади. Н. В. Гоголь асарларини таҳлил қилар экан, В. Г. Беллинский «Ҳақиқат — гўзалликдир» деган эди.

Ҳақиқатга эришиш йўллари эса чексиздир.

АСРЛАРНИНГ ТИНИҚ КЎЗГУСИ

(Шекспир асарларининг ўзбекча беш томлиги ҳақида)

Борлиқ ҳаётидаги нур ва зулмат турланиши, чексиз ранг-баранг, бетакрор, айна вақтда инсониятнинг кенг

умумлашган ижтимоий типларини гавдалантирувчи шахслар, дилни ўртовчи эҳтирослар, яширин ва нозик руҳий ҳолатлар, айни вақтда чуқур фалсафий ўй-мулоҳазалар олами, фусункор нафосат ва назокат, айни чоғда шафқатсиз ёвузлик ва пафрат олами, шахс эркинлиги, маънавият юксаклиги ва аксинча, инсон тафаккуридаги қуллик, мутелик кишанлари... буларнинг барчаси Уильям Шекспир ижоди деб аталувчи мўъжизотнинг айрим қирраларигина холос... Даҳо шоирнинг ўзбек тилидаги 5 томли драматик асарларининг нашр этилиши ўзбек халқининг маънавий ҳаётида жуда катта воқеа эканлигини ҳеч ким инкор этолмайди.

Инглиз халқининг бадий, фалсафий, маънавий даҳосини мужассамлаштирган Уильям Шекспир ҳақидаги Англия телевидениесининг 5 серияли «Шекспир» телефильми буюк шоирнинг меҳнаткаш халқ ичида чикқанлигини кўрсатади. Совет Иттифоқи томошабинларига мўлжалланган бу телефильмининг биринчи сериясида ёш Уильям устози, машҳур драматург ва саргузашт инжибози Кристофер Марлоунинг «Улуг Темурланг» трагедиясини кўриб, ҳайратга тушганлиги тасвирланади. Кейинги серияларда Шекспирнинг театрда кичик ролларни ижро этувчи актёрлиги, гўзал сонетларининг қаҳрамонлари билан танишуви ҳикоя қилинади. Шекспирни буюклик, даҳолик даражасига кўтарган сабаблардан бири — у ўз халқининг мураккаб, фожиаларга бой тарихини чуқур ўрганиши, яна бири — антик дунё, қадимият маданиятини яхши билиши, яна бири — ўз замонаси одамларининг руҳий оламидаги мангу умуминсоний туйғу ва интилишларнинг гоятда ранг-баранглигини кўра билиши эди.

Ўзбек халқи Шекспир ижоди билан XX аср бошларида танишган. Аммо устоз муаррих Бўривой Аҳмедов кўлида сақланаётган. Англия олимлари юборган ҳужжатнинг гувоҳлик беришича, Шекспир, Александр Дюма, Морис Дрюон асарлари қаҳрамони — қирол Генрих IV Наваррий XIV асрдаёқ Самарқанд билан, Амир Темур саройи билан ёзишмалар орқали алоқа боғлаган экан.

Ўзбек халқининг Шекспир асарлари билан яқиндан танишуви Ҳамза театри, унинг асосчилари Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, «буюк тўда» актёрлари ижоди билан боғлиқдир. Ўзбек театр санъати асосчилари 20-йиллардаёқ Алишер Навоий, Шекспир, Шиллер, Мольер, Гоцци, Гольдонни каби буюк санъаткорларнинг ижодига мурожаат қилган эдилар. Ҳамза театрида «Ҳамлет» ва «Отелло» трагедияларининг (Чўлпон, Рафур Фулом таржималарида) Маннон Уйғур томонидан саҳналаштирилиши халқимиз маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди. Бу спектаклларда Ҳамлет ролида Шукур Бурҳон, Олим Хўжаев, Отелло ролида Аббор Ҳидоятлов, Яго ролида Наби Раҳимов, Офелия ролида Шохид Маъзумова, Дездемона ролида Сора Эшонгўрасва каби етук санъаткорларимиз истеъдоди ва даҳоси каниф этилди.

Кейинроқ Ҳамза театрида Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь», «Қирол Лир» асарларини кўрдик. Шуниси муҳимки, инглиз драматурги асарларининг таржималари бизда ҳамisha шу куннинг долзарб вазифалари билан, уларни саҳналаштириш билан бирга ҳал этиларди. Чунинчи, «Ҳамлет»нинг илк таржимаси оташнафас шоир Абдулҳамид Сулаймон — Чўлпоннинг ҳам, оловқалб режиссёр Маннон Уйғур ва Ҳамза театри актёрларининг ҳам етуклигига имтиҳон бўлган эди. Кейинчалик «Ҳамлет»ни Мақсуд Шайхзода қайтадан таржима қилди. Иккала таржима ҳам, баъзи камчиликларига қарамай, бадний таржиманинг етук намуналари саналади.

«Ромео ва Жульетта» ўзбекча беш томликнинг I томига, «Ҳамлет» — III томига киритилган. Беш томлик тузувчиси шоир Ҳамол Камол даҳо драматург асарларини ёзилиш даврларига қараб жойлаштирган, бу тўғри принципдир. (Нашриёт, босмаҳона шароитларига кўра бу принцип сал бузилганлигини ҳам айтиб ўтайлик). Беш томликнинг I томида «Ромео ва Жульетта», «Отелло» трагедияларини ва «Ўв иккинчи кеча» комедияси (М. Шайхзода, Ғ. Фулом, Х. Фулом таржималари), II томида «Қирол Лир», «Юлий Цезарь» трагедиялари ва «Қийиқ қизнинг қуйилиши» комедияси

(Ғ. Ғулом, Уйғун, Т. Тўла таржималари), III томида «Ҳамлет», «Антоний ва Клеопатра» трагедиялари, «Венеция савдогари» комедияси (М. Шайхзода, К. Яшин ва Ж. Камол таржималари), IV томида «Вероналик икки йипит» комедияси (Уйғун таржимаси), «Макбет», «Корнолан» (Ж. Камол таржималари), V томида «Қиш эртаги» романтик-хаёлий драмаси, «Қирол Генрих IV», «Ричард III» трагедиялари (Ж. Камол, А. Мухтор таржималари) берилган.

Оламдаги энг қайғули севги қиссаларидан бири бўлган «Ромео ва Жульетта» трагедияси таржимасининг ilk саҳналарида нафосат етинмасида, яхлит олганимизда М. Шайхзода асар драматик коллизияларига, характерлар эволюцияси, трагизми, фалсафий концепцияларига чуқур кириб борган. Трагедия бошланишидаги беозор ҳазил-мутойиба оҳанглари яхши чиққан, таржимон ўзбек халқ ижоди хазинасидан фойдаланиб, эквиритмия ҳосил қила олган. Айни вақтда Шекспир тасвиридаги Рим — итальян колорити, миллий реалиялар ҳам сақлаб қолинган. Нозик севги кечинмалари ва интилишлари тасвирланган ўринлар ҳам анча етук таржима қилинган. Лекин очиги, I томдаги бадий таржималар ичида энг етуги Гафур Ғулом таржимасидаги «Отелло» трагедиясидир. Биз бу асарни саҳнада кўриб, радиода ва грампластинкалардан, шунингдек, ҳаваскорлар ижросида эшитар эканмиз, гоҳо унинг таржима эканлигини ҳам унутамиз, гўё уни Шекспир ўзбекча ёзгандай туюлади. Гафур Ғулом бу асарни таржима қилиш, унга муттасил сайқал бериш жараёнида Шекспирнинг тағдор фикрларини шарқона динимандлик билан қўшиб, ўзи ҳам шоир сифатида юксала борди. Бу шоҳ асарининг халқ орасида катта шухрат қозонишига ўзбек театр санъатининг порлоқ юлдузи Абдор Хидоятонининг беқиёс ижрочилик истеъдоди ҳам сабаб бўлди.

Атоқли шекспиршунос олима Фозила Сулаймонова мўътабар манбаларга асосланиб ёзишича, «1594 йили (30 ёшида) Шекспир Лондон драматурглари орасида етакчи ўринни эгаллайди. Унинг катта замондошлари К. Марло, Р. Грин,

Къд вафот этган, Ж. Лили ижодий ишдан узоқлашган. Грин айтганидек, Шекспир «саҳнанинг ягона ларзага келтирувчиси» бўлиб қолган эди. Унинг 5-6 йил ичида ўн беш дурдона нъеса («Ричард II», «Қирол Жон», «Генрих IV», «Ёз кечасидаги туш», «Ўн иккинчи кеча», «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь» ва бошқалар) ёзганлиги ҳайратланарлидир. Илк бор инглиз адабиёти тарихи обзори — «Ақллар хазинаси» (1598)ни яратган гуманист олим Ф. Мерезнинг ёзишича, «ЭвфORB руҳи Пифагорда яшаганидек, Овидийнинг ўткир ва ёқимли руҳи хушоҳанг ва ширинсухан Шекспирда яна жонга кирди. Плавт ва Сенека римликларда энг яхши комедия ва трагедия ижодкорлари ҳисоблансалар, Шекспир инглизларда ҳар иккала турдаги нъесаларнинг моҳир муаллифидир. Замоядоши Бен Жонсоннинг ёзишича, «Шекспир шон-шавкатли Греция ва мағрур Рим бизга қолдирган асарлардан ҳам юксак турадиган асарлар яратди... У фақат ўз асригагина эмас, балки барча даврларга тааллуқлидир».

Шунинг учун ҳам Шекспир асарлари барча замонларда қайта-қайта нашр этилади. Турли даврларнинг халқлари унинг асарларидан ўтмишдаги буюк шахсларнинг ҳаётини, улугвор ва тубан ишлар тарихини, инсоният бошига тушган ташвиш ва фожияларни, севги, гўзаллик ва нафосатнинг мўъжизалар яратувчи улугвор қудратини, ҳукмнарастлик, олчоқлик ва ёвузликнинг чегара билмаслигини, буюк эътиқод, ватанга садоқатнинг олий намуналарини ўрганиб, ҳамisha ҳайрат билан унга таҳсин ўқийдилар.

Шекспир ҳаётлигидаёқ унинг асарлари нашр этила бошланган. Лекин нисбатан мукаммал нашри унинг вафотидан сўнг, 1623 йилда, дўстлари Жон Хеминг ва Генри Конделл томонидан тўпилаб, босиб чиқарилган. Мана шу нодир нашрга сўзбошида тузувчилар: «Бизнинг бу ишдан заррача гаразли манфаатимиз йўқ, асосий мақсадимиз — қимматбаҳо дўст ва ўртоғимиз, бизнинг Шекспирнинг ёрқин хотирасини сақлашдир», деб ёзишган эди. Шекспир асарларининг Россиядаги энг мўътабар нашри Санкт-Петербургда 1903 йили

босилган Брокгауз ва Ефрон нашридир. «Буюк адиллар кутубхонаси» сериясида проф. С. А. Венгеров тахририда 5 том (10 китоб) қилиб чиқарилган бу нашрга машҳур рус шоирлари Н. Н. Гнедич, А. Григорьев, Н. А. Холодковский, К. Д. Бальмонт ва бошқаларнинг таржималари, Ф. Д. Батюшков, С. А. Венгеров, Ю. А. Веселовский, В. В. Стасов ва бошқа олимларнинг тарихий-адабий тадқиқотлари, мақола ва изоҳлари, шунингдек, жаҳондаги энг атоқли мусавирларнинг Шекспир асарлари мавзусидаги расмлари (жумладан, энг подир — Бойдель галереясида 150 картина) киритилган. Бу нашр бошқача — «Шекспир энг етук расомлар тасвирида» деб ҳам аталади. Шу жиҳатдан бу Россиядагина эмас, бутун Европада шу хилдаги биринчи уриниш эди.

Ўзбек бадий таржимашунослик мактабининг назарий-чиларидап Ғайбулла Саломов жаҳон адабиёти дурдоналарига таржимонлар қайта-қайта мурожаат қилишлари табиийлиги ҳақида гапириб, адабиётшунос М. М. Михайловнинг қуйидаги сўзларини келтиради: «Ҳар бир аср Шекспирда бошқа асрлар англаб етолмаган нарсаларни кашф этади, демак ҳар бир аср янги куч билан, янги меҳр-эҳтиром билан Шекспирни ўрганишга киришади, шу залда адабиётлар янги-янги таржималар билан бойиб бораверади... Бизнинг келгусидаги узоқ авлодларимиз ҳам Шекспирни таржима қилишда давом этадилар». Шундан сўнг Ғайбулла Саломов қардон халқлар тилларига Шекспир неча марта таржима қилингани ҳақида қимматли маълумотларни келтиради. Унинг айтишича, арман тилига «Ҳамлет» 8 марта, «Отелло»—7, «Макбет»—6, «Венеция савдогари»—6, «Ромео ва Жульетта»—5, «Юлий Цезарь»—6, «Қирол Лир» 4 марта таржима қилинган. Арман театрлари саҳналарида Отелло ролини 40 актёр, Ҳамлетни —23, Лирни 10 актёр ижро этган. Шекспир асарлари таржималарининг кўнлиги (миқдори) жиҳатидан арманлар Иттифоқда 2-ўринни (руслардан кейин) эгаллайдилар. Шекспирнинг 30 пьесаси, 2 нозмаси ва барча сонетлари арман тилига таржима қилинган. Закав-

казье, Болтиқбўйидаги кўнчилик халқлар Шекспирини инглизча аслидан ўтиришади.

Совет даврида Шекспирининг биринчи йирик тўлами бундан чорак аср аввал «Ўзадабийнашр» томонидан папир этилиб, унда Ғафур Ғулом, Мақсуд Шаїхзода, Уйғун таржималари берилган эди. Шундан кейинги йилларда инглиз даҳоси асарлари таржимонлари қаторига Асқад Мухтор, Комил Яшин, Ҳамид Ғулом, Туроб Тўла, Юсуф Шомансур, Ҷамол Камол, Саъдулла Аҳмад каби турли авлод шоирлари қўшилдилар.

«Макбет» трагедиясини Ҷамол Камол ўзича, Саъдулла Аҳмад ўзича таржима қилишган. Иккала таржимон ҳам асарнинг асосий руҳини, қаҳрамонлар тилидаги поэтик маъноларни юксак бадиият билан қайта ифодаланга интилинган. Асар бошланишида қирол Дункан лашкарбони Макбетга норлоқ ғалабалари учун Кавдар беклигини, Инвернас қасрини ҳадя этади. Бироқ инсон нафси — юҳо. Макбетга бу оз кўринади. Унга ва ҳамроҳи Банкога саҳрода уч алвасти учраб, тоғу тахт башорат қилинади. Алвасти авлиёларнинг нутқи Ҷамол Камолда ҳам, Саъдулла Аҳмадда ҳам ўзига хос ўткир қочириқ, башоратгўйлик руҳида берилади.

Асарнинг биринчи саҳнасидаёқ таржимонларнинг ўзига хослиги сезилади. Уч алвасти сўзлари Ҷ. Камолда русчага яқин. С. Аҳмад эса бу ерда қадимий халқ прим-сиримлари, хурофотини яхши билгани ҳолда алвастилар нутқини янада жонлаштирган. III саҳнада эса С. Аҳмад денгизчи дарга хотини ёнгоқ чақиб ўтирганини, бир алвасти ёнгоқ сўраса бермай, ҳайдаб юборганини русчага яқин тасвирлайди. Ҷ. Камол таржимасида бир алвасти дарга хотинидан ёнгоқ эмас, шакдай сочларини сўрайди. Инглизчада бу сўз икки хил маънони англатса керак.

Иккала таржимонда уч алвасти қўшиги ҳам кескин фарқланади. Бу қўшиқ Ҷ. Камолда тасвирлироқ чиққан. Шу саҳнадаги Макбетнинг жанг кули ҳақидаги монологи эса С. Аҳмадда кучлироқ жарағтлайди.

Вилоят ҳукмдори маъносидаги инглизча «тан» сўзини С. Аҳмад рус таржимонлари каби шундоқлигича олган, Ж. Камол эса бу сўзни вилоятбегини деб олган. Хуллас, бу икки хил таржимани бадний-қийёсий таҳлил қилиш яқин келажакнинг иши.

II парда, 1-саҳнадаги Макбетнинг ёвузлик тимсоли бўлган ханжар ҳақидаги машҳур монологини мумкин қадар мукамал чиқаришга иккала таржимон ҳам куч-ғайрат сарфлаган. Таққослаб кўрайлик:

Бу нимаси? Қаердан келдинг?
Кўз олдимда пайдо бўлган муаллақ ханжар?
Дастанг менга қаратилган, тутишга ўнгай.
Ушлайман. Йўқ. Қўлим бўм-бўш. Сен илинмайсан.
Аммо кўзим кўрайтир. Демак, сен — рўё!
Сен — миямиз қизиганда, алаҳлашларда,
Васвасадан туғилувчи хаёл ханжари!

(Саъдулла Аҳмад таржимаси)

Нимадир, у рўпарамда ҳавода турган?
Ханжар! Шартта дастасидан тутайин.— Ўҳ-ҳў,
Тутқич бермайсан-ку! Аммо кўриб турибман!
Хўш, нимасан ўзинг. кўзга чалиниб фақат,
Лекин қўлга илинмовчи машъум бир рўё,
Алаҳлаган миянинг ё маҳсулимисан?
Тасавурда кўришувчи ханжармисан ё?

(Жамол Камол таржимаси)

Монолог С. Аҳмадда классик гекзаметрга яқин вазнда, Ж. Камолда ҳозиргига яқин вазнда таржима қилинган. Хуллас, бу икки хил таржимани бадний-қийёсий таҳлил қилиш махсус тадқиқотни тақозо этади.

Шу тариқа Шекспир асарларининг ўзбекча беш томлигини нашр этиш имконияти вужудга келди. Бу дурдона беш

томлиқни тўплаш ва нашрга тайёрлаш ишларини тавиқли шоир Жамол Камол ўз зиммасига олди. Шу жараёнда унинг ўзи Шекспир асарларини инглиз тилидан таржима қилишга киришди.

Шекспир асарларини муваффақиятли саҳналаштиришда катта тажриба орттирилган бўлишига қарамай, Ўзбекистон унинг янги таржималари жиҳатидан Совет Иттифоқида энг охирги ўринлардан бирида турарди. Шу маънода Жамол Камолнинг инглиз шоири асарларини асл нусхасидан қайта таржима қилишга киришганлиги хайрли иш эканлиги шубҳасиз. «Макбет» трагедиясининг Жамол Камол ва Саъдулла Аҳмад томонидан мустақил таржима қилиб нашр этилганлигини ҳам табриклаш керак. «Ҳамлет»нинг Чўлпон таржимасидан ташқари М. Шайхзода ва Ж. Камол таржималарининг пайдо бўлиши ҳам қувонарли. Афсуски, ҳали ўзбек китобхонларининг ёш авлоди жаҳондаги энг буюк асарлардан бири «Ҳамлет» билан яқиндан таниш эмаслар. Бу каби асарларни катта тиражларда қайта нашр этиш керак. «Шекспир «Ҳамлет»и шоҳ асар деб танилишининг сабаби,— дейди Фозила опа Сулаймонова,— унда жамиятнинг энг катта проблемалари — тарих, давлат, сиёсат, фалсафа, ахлоқ, одоб, эстетика, дин масалаларини қамраб, буларнинг ҳаммасини санъат тили билан, инсоннинг руҳий кечинмалари орқали берилишидир. Дунё адабиётида ҳали ҳеч қайси асар ҳақида шунчалик кўп ва шунчалик қарама-қарши тадқиқот яратилган эмас. 1877—1935 йиллар орасида 2 мингдан зиёд китоб ва мақолалар ёзилган» («Шекспир Ўзбекистонда», «Фан», 1978 йил, 105-бет.).

Шекспир асарлари беш томлиги дурустроқ тиражда қайта-қайта нашр этилгач, улар ҳақида ўзбек олимларининг ҳам адабий, фалсафий, тарихий, ахлоқий, эстетик тадқиқотлари вужудга келди, деб умид қиламиз.

Буюк даҳо асарларини экранлаштирган атоқли режиссёр Григорий Козинцев Англия сафари вақтида Шекспир туғилиб ўсган, яшаган, ижод қилган табаррук жойларни кўриб, фалсафий терап ўйлар билан қайтар экан, бундай ёзади:

«Поэзия одамларни яхшилайдди, поклайди. Ундан юраклар илдийди, олижаноб газаб виждонни уйғотади. Халқ Шекспир трагедияларида мардликнинг чин қиёфасини, тубанликнинг ҳам чин қиёфасини кашф этади. Бу асарларни бизга яқин одам, замондошимиз ёзгандай». Немис даҳо шоири И. В. Гёте эса «Вильгельм Мейстер» романида Шекспир асарлари ҳақида бундай деган эди: «Бу энди поэзия эмас. Йўқ, бу илоҳий тақдир китобларидир». Бундан ошириб айтишга бизга йўл бўлсин...

ТОҒ ОДАМ КИШАНДАН БЎШАГАНДА...

XVII асрнинг охирида Францияда, кейинроқ Англияда қадимги адабиёт тарафдорлари билан янги адабиёт тарафдорлари ўртасида қизғин баҳслар бўлиб ўтди. Бу адабий баҳсга жаноб Темпл ва унинг шогирди Свифт ҳам қатнашди.

Ўшанда буюк файласуф олим Буало қадимги адабиётни, фольклоршунос, халқ ижоди мухлиси Шарль Перро янги давр адабиётини ҳимоя қилиб чиқди. Свифт 1697 йили шу баҳсга бағишлаб, (устози Темплнинг топшириғи билан) «Китоблар жанги» номли машҳур ҳажвия-памфлетини ёзди. Свифтнинг бу илк асарида қадимий ва янги китоблар рамзий маънода бир-бирига қарши қўшин тортишар, қадимги юнон шоири Пиндар янги инглиз шоири Каулига қарши, улуғ «Илиада» ижодчиси Ҳомер янги қасидачи Драйденга қарши жанг қилишарди. Бу жангда қадимият тангрлари Зевс, Афина, Аполлон, Афродиталар қадимги адабиёт қўшинларини ҳимоя қилар, янги давр адабиётига эса «Адабий танқид» номли майиб-мажруҳ тангри ҳомийлик кўрсатарди. Свифт ижодига хос киноя, қочирриқлар мана шу илк асаридаёқ кўриниб қолди.

Қадимий ва янги китоблар ўртасидаги жангда Свифтнинг ўзи иккала томонни ҳимоя қилди. У ҳажвиясини ўргимчак ва асалари ҳақидаги ҳикоят билан тугатди. Свифтнинг фикрича, «Ҳақиқий адиб, ўргимчак сингари ўз ичидан

чиққан тўқима ишлари билан таноб тортавериши яхши эмас, асл ижодкор асаларидай ҳамма ерда ҳаёт материали шарбатини йиғиб, уни санъат асалига айлантириши керак» (З. Гражданская и др. «История зарубежной литературы. XVIII век». МГУ, 1974 год, стр. 37.)

1699 йилда Свифтнинг гамхўр устози жаноб Темпл вафот этгач, ўттиз икки ёшли адиб севикли дўсти Эстер—Стелла билан бирга Мур-Шаркдан бош олиб чиқиб кетишди. Адиб шундан сўнг Ирландияга қайтиб, Леракор қишлоғида черков позирини вазифасида ишлаш бошлади. Ўша вақтларда черков руҳонийлари жуда эркин фикрлашарди, улар турли латифа ва ҳажвиялар тўқишар, севги можаролари ҳақида шеър, ҳикоялар ёзишарди. «Қавмларнинг кўпчилиги католик мазҳабида бўлгани учун,— деб ёзади З. Гражданская,— инглиз черковига ҳеч ким келмас, кўпинча руҳоний воиз бурчакда мудраб ўтирган қоровулга қараб ваъз айтарди. Свифт эса кўпинча ҳазил-мутойибали ёки ҳажвий нутқлар прод этар эди. Гоҳида эса у черковга қулф осиб, Лондонга кетиб қоларди». Ўша вақтларда Ирландия руҳонийлари ҳукмрон Англия руҳонийлари билан ҳуқуқда тенг эмасди. Инглизлар ирланд руҳонийларига наст назар билан қарашар, уларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйишганди. Баландроқ мансабларга ирланд руҳонийлари яқинлаштирилмасди. Ирландия ҳукумати вакиллари шоир ва ҳажвчи Свифтнинг обрўйдан фойдаланиб, ўз ҳуқуқлари учун курашда ундан ёрдам сўрашди. Свифт рози бўлди ва узоқ йиллар ирландларнинг ҳуқуқларини ошириш учун Англия раҳбарлари билан яқинлашиб, музокаралар олиб борди.

Бир йили Свифт ўзи ташкил этган журналда машҳур «кароматгўй» Исоҳқ Бикерстафга қарши кураш очди. У, журналнинг бир сонида Бикерстафнинг фалон йили, фалон соатда оламдан ўтишини «башорат қилиб», ёзиб чиқди. Кейинроқ, бошқа бир сонда худди ўша башорат қилинган вақтда унинг ўлганлигини эълон қилди. Бу воқеа катта шов-шув бўлиб, Свифтнинг шуҳрати янада ошиб кетди. Ҳали ўлмаган Бикерстаф душмани Свифтга қарши қанча раддия

эълон қилсаям, одамлар унинг тириклигига ишонмай қўйишди.

Қирол саройида галма-гал ҳукмронлик қилаётган торилар билан вигилар партияси Жонатан Свифтнинг ўткир санъаткорлигидан фойдаланиш мақсадида унга иззат-ҳурмат кўрсатиб, саройга яқинлаштира бошлашди. Свифт бу яқинликнинг ўз халқига нафи тегишини ўйлаб рози бўлди. У, қиролича Аннанинг арзанда бош вазир, вигиларнинг раҳбари герцог Мальборо билан дўстлашди. Лекин вигиларнинг 10 йиллик урушни давом эттириш тарафдори эканлиги, мансабларидан фойдаланиб, бойишга интилиши, олчоқлиги адибга ёқмади. Шунинг учун у, халққа эркинлик ваъда қилаётган, қирғин урушни тўхтатиш тарафдори бўлган ториларни қўллаб-қувватлай бошлади. Торилар бошлиги герцог Боллингброк ҳам Свифтга тоғ-тоғ ваъдалар бериб, сулҳ тузиш учун кураш зарурлиги ҳақида жамоатчилик фикрини уйғотишда ундан ёрдам сўради. Адиб, ўзининг ўткир мақола ва ҳажвиялари билан Европадаги урушнинг халқ оmmasига жуда катта зарар келтираётганлигини исботлаб, кенг жамоатчиликни сулҳ учун курашга даъват қилди. Ёзувчи, публицист Свифт торилар томонида туриб, герцог Мальборонинг жиний ишларини, уруш баҳонасида давлат пулини ўгирлаб, бойиб кетганлигини фош этувчи бир туркум мақолалар ёзиб, вигиларга қақшаткич зарба берди. Шундай қилиб, 1711 йилда герцог Мальборонинг бош қўмондонликдан олиб ташланшига, ториларнинг давлат тепасига келишига, 1713 йилда Англия билан Франция ўртасида тарихий Утрехт сулҳи тузилишига Жонатан Свифт ҳал этувчи таъсир кўрсатди.

Атоқли жамоат арбоби бўлишига қарамай, Свифт камбағалчиликда яшади. Унинг Лондондаги фақирона уйига мнннстрлар ва бошқа арбоблар ёрдам сўраб келиб туришарди. У, ториларнинг «Экзаминер» газетасига жамоатчилик асосида (ҳақ олмасдан) муҳаррирлик қилар, қиролича ва мнннстрларнинг нутқларини ёзишиб, таҳрир қилиб берар эди.

«Свифт Англияда яшаган йиллар, — деб ёзади адибнинг энг иқтидорли биографларидан бири А. Г. Ингер, — вигилар

ва торилар партиялари ўртасидаги кураш авж олган пайтлар эди. Испания тахти учун кураш, сира тинмаган диний низолар бу партиялар ўртасидаги ихтилофни янада кескинлаштирарди. Малика Анна оғир бетоб бўлиб, меросхўри йўқ эди. Вигилар чиқарган парламент қонунига кўра, малика ўлимидан сўнг тожу тахт унинг олис қариндоши, Ҳанновер курфюрсти — князига тегиши керак эди, чунки фақат протестант мазҳабидаги одамгина Англия қироли бўлиши мумкин эди. Аммо Францияда 1689 йили қувилган Стюартлар хонадони аъзолари яшар, улар эса католик мазҳабидаги одамларни қувватлар эдилар. Франция қироли Людовик XIV ҳам Стюартларнинг инглиз тахтига даъволарини қонуний деб билар ва уларга ҳар томонлама ёрдам берарди... Бир мазҳабдаги одамлар ўртасида ҳам турли ихтилофлар бор эди».

Мамлакат ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётини ивқирозга учратаётган ана шу ихтилофларга қарши Жонатан Свифт ўзининг энг яхши асарларидан бири «Бочка эртаги» ҳажвиясини ёзди. Адибнинг ёзишича, бир ота ўзининг уч ўғлига турли мол-мулк билан бирга учта бир хил кўйлак мерос қолдирибди. Ота ўғилларига «Ҳеч қачон бу кўйлакларни бузиб, тузатиб, ўзгартирманглар, ҳаминча бир хил кийинглар» деб васият қилибди. Фарзандлар ота васиятига 7 йил амал қилишибди. Аммо шундан сўнг улар ўртасида жанжал чиқиб: ҳар ким ўз кўйлагини ўзича бузиб, сўқиб, тузатадиган бўлибди. Тўнғич ўғил Питер ўз кўйлагини турли кашталар, нишонлар билан безаб ташлабди. Кичик ўғил Жекнинг кўйлаги увадаси чиқиб, илма-тешик бўлиб кетибди. Фақат ўртанчи ўғил Мартин кўйлагини ўзгартирмай, ота васиятига амал қилишга уринибди. Бу эртақда Свифт христиан динининг турли мазҳаблари ўртасидаги ноаҳдликни фожиа этади. Француз мутафаккири Вольтер бу асарга қойил қолган, «Свифт ўғилларга қамчи урганида отасига ҳам тегиб кетади», деб ҳажвчининг жасурлигига ишора қилганди.

Мавжуд қонунларга кўра, Свифт руҳоний бўлгани учун дунёвий амалдорликка (масалан, министрликка) сайланол-

масди. Мансабдор дўстлари Свифтга олий диний лавозим — епископликни олиб беришга ваъда қилишганди. Аммо адиб бу ниятига ҳам етолмади. Дўстларининг ваъдалари ёлгон бўлиб чиқди. Малика Анна аслзода табақадан чиқмаган Свифтни журъатли фикрлари учун яхши кўрмасди. Министр дўстлари эса унинг қалами ва халқ ўртасидаги обрўйдан фойдаланишиб, сўнг уни танимай кетишарди. Буюк инглиз адиби, машҳур «Манманлик бозори» романи автори Уильям Теккереининг айтишича, «Епископлик нишони келаётган карета (соябон арава) бошқа йўлдан ўтиб кетди, Свифт эса сўкинганича, тўшпончасидан осмонга ўқ отиб қолаверди». Аксинча, Свифтни пойтахтда четлаштириш учун уни Дублиндаги авлиё Патрик ибодатхонасига нозир қилиб тайинлашди.

Умид-орзулари оқлапмаган, қизгин курашларда ҳолдап тойган адиб яна Англиянинг денгиз ортидаги чекка вилоятига — Ирландияга, Дублинга йўл олди. Ўзининг айтишича, «Қолган умримни маргимуш еган каламушдай, бир кавакда жон талвасасида ўтказадиган бўлдим», деб қайғуга ботди.

Аммо Англиянинг биринчи публицисти бўлган адиб ўзини дунё ишларидан четга олмади. Ирландия халқининг миллий-озодлик учун курашига астойдил ёрдам берди. Худди шу ерда у ўзига шон-шўхрат келтирган асарларини ёзди. Айниқса, Свифтнинг шоҳ асари, жаҳон адабиётининг ҳам дурдоваси бўлмиш «Гулливернинг саёҳатлари» мана шу қувғин йиллари вужудга келди.

Жонатан Свифт асли инглиз бўлиб, авваллари Ирландияга паст назар билан қараган бўлса ҳам, ҳақиқатчи ижодкор сифатида ҳар қадамда бечора ирландларнинг инсоний ҳуқуқлари топталаётганлигини кўриб, жим тура олмади. У Дублинда эканлигида, Англия лордлари ирланд деҳқонларини хонавайрон қилаётганлигини, ирланд ҳукуматининг барча ҳуқуқлари тортиб олинганлигини, ирланд халқининг тақдири Лондонда ҳал этилаётганлигини ғазаб билан фожатувчи асарлар ёзди.

Худди мана шу сингари муаммолар «Гулливернинг саёҳатлари»да айниқса ёрқин бадий қувват билан аксини топди. Аслида Жонатан Свифт бу асарини бошқа бир буюк инглиз адиби Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо» романига ҳаёв сифатида бошлаган эди. Афсуски, бир замонда яшаган икки буюк адиб бир-бирига ёв эди. Дефо ҳам, Свифт ҳам бир-бирини амалдорларга хушомадгўйлик қилишда, сотқинликда айблар эдилар. «Робинзон Крузо»нинг бир неча қисмдан иборат давоми бўлиб, уларда мавжуд қироллик тузумида, адолатли қонушлар асосида оддий меҳнаткаш одам ўз бахтини топади, деган ғояни илгари сурганди. Свифт эса, аксинча, бир-биридан баттар олчоқ, очкўз, молпараст, мансабпараст, техникўр, такаббур қироллар ва министрлар ҳукмронлик қилган жамиятда инсон ҳеч қачон бахтини тополмаслигини Гулливер саёҳат қилган ўлкалар тимсолида равшан кўрсатади.

Лэмюель Гулливер миттивойлар ўлкасида Тоғ одамга айланади. Оёғи остида минглаб лиллипутлар уймалашади. Гулливернинг рўмолчасида чавандозлар от ўйнатади, қаҳрамон 600 та матрада ухлайди. Дарозлар ўлкасида эса Гулливернинг ўзи митти бўлиб қолади. Кичкина қутича — сандиқчада яшайди. Сўнг сандиқчани бургут чаңгалида осмонга олиб чиқиб кетади. Гулливер отлар ўлкасига бориб қолади. Бу ерда отлар ехуларни ишлатади... Миттивойлар «Тоғ одам»ни 91 та арқон ва 36 та қулф ёрдамида боғлаб-чирмаб ташлайдилар. Атоқли адабиётшунос ва танқидчи Ю. Кагарлицкийнинг ёзишича, бу рақамлар адиб ҳаётидаги воқеалар билан боғлиқ экан. Яъни, Свифт сиёсий ва ижтимоий фаолияти авж олган даврда 36 хил тоифадаги гуруҳлар манфаатини кўзлаб, 91 та памфлет-ҳажвия ёзган. Миттивойлар мамлакатади тухумни уч қисмидан синдирувчилар гуруҳи билан пойнагидан синдирувчилар гуруҳи ўртасида ашаддий баҳс боради. «Тухумни учидан синдиришдан бош тортганлиги учун ўн бир минг фанатик (мутаассиб) ўлим жазосига ҳукм қилинган. Мана шу масалага бағишлаб юзларча том китоб ёзилган...» Адиб бу билан ўз замонаспдаги католиклар

ва протестант мазхабидаги диндорларнинг ашаддий ихтилофлари аслида арзимас пойдеворга қурилганлиги, аммо шу арзимас сабаб туфайли жуда катта қиргин-баротлар юз берётганлигини аламли қаҳқаҳа билан тасвирлайди.

Яна бир ўринда адиб Миттвойлар ўлкасидаги Тремексенлар ва Слемексенлар, яъни баланд пошна тарафдорлари билан паст пошна тарафдорлари ўртасидаги жанжални бундай тасвирлайди: «Ҳар иккала партия ўртасидаги адоват ва душманлик шу даражага бориб етадики, бир партиянинг аъзолари бошқа партия аъзолари билан биргаликда емайди ҳам, ичмайди ҳам. Тремексенлар ёки Баланд Пошпалар сон жиҳатдан биздап анча кўп деб ҳисоблаймиз, лекин ҳокимият бутунлай ўз қўлимизда. Аммо хавфсирашга асосимиз бор: император ҳазратларининг Баланд Пошпаларга анча мойиллиги бор. Унинг бир пошнаси сал баланд, шу вайдан олий ҳазратлари бир оз оқсайди».

Романда ҳукумат раҳбарларининг шахсига сиғиниш, уларни дабдабали унвоилар билан улуглаш бундай масхара қилинади: «Лилипутиянинг қудратли императори, жаҳоннинг қувончи ва даҳшати, подшоларнинг подшоси, инсониятнинг энг улуг фарзанди, боши қуёшга етган, баҳордай сўлим, ёздай ҳимматли, куз сингари тўқин, қиш сингари қаҳрли Гольбасто Момарен Эвлем Гердайло Шефип Молли Олли Гу Олий ҳазратлари...»

Романда Лилипутиядаги аҳмоқона тартиблардан яна бири — юқори мансабларга қандай одамлар танланиши ма-на бундай ўткир ҳажвий бўёқларда тасвирланади: «Бирорта амалдор вафот этса ёки императорнинг газабига учраса, бўшаган лавозимга даъвогар бўлганлардан беш-олти киши олий ҳазратлари ва бутун сарой аҳлини хушнуд этиб, дор ўйнаб бериш учун императордан изн сўрашади. Қимки арқондан қуламай, ҳаммадан баландга сакраса бўш ўрпн ўшаники бўлади». Мукофот олинган тартиблари ҳам шунга ўхшаш. Император таёқ ўйпатганида унинг устидан ва остидан чаққонлик билан ликиллаб ўта олувчиларга олий мукофотлар берилади.

Свифт ўз ҳаёти давомида Англия ҳукумати раҳбарларига жуда кўп яхшилик қилса-да, улар адибга берган ваъдаларини тез унутишди. Бундан инсоний ғурури озор топган адиб «Гулливернинг саёҳатлари»да ҳазил қилади: «Ҳамма одамлар амалдорларнинг хотираси пастлигидан шикоят қилади.. Шу вайдан, ҳар бир одам биринчи министр қабулига кириб, арзини қисқа қилиб айтганидан сўнг, эсида қолиши учун уни бурнидан чимчилани ёки қорнига бир тепиши керак бўлади...»

«Гулливернинг саёҳатлари» автори «Робинзон Крузо» автори билан баҳслашар экан, ҳаётнинг чексиз ранг-баранглигини, мураккаблигини, кулгили ва фожиали воқеаларга бойлигини идрок этишда Даниэл Дефога нисбатан мислсиз юксакликка кўтарилади. Шу билан бирга у инсон руҳий ҳолатларини, қаҳрамонни ўраб турган табиий ва ижтимоий муҳитни кенг, батафсил тасвирлашни Дефодан ўрганadi ҳам.

Асар қаҳрамони Гулливер турли афсонавий жойларга бориб, ажойиб-ғаройиб фантастик воқеаларни бошдан кечирса-да, унинг характери, феъл-атвори, ички дунёси ниҳоятда ҳаққоний, реалистик бўёқларда чизилади. У, Лилипутлар ўлкасидаги аҳмоқона тартиб-қоидаларга норозилик билдирмайди, уларга барча фуқаро қатори бўйсунadi. Фақат ҳаёти хавф остида қолганидагина қувлик билан иш тутиб, кетишга муваффақ бўлади.

Асар воқеалари давомида Гулливернинг ҳаётга қарашлари ўзгариб, ақл-идроки ошиб боради. Агар унга Лилипутиядаги барча аёллар гўзал кўринган бўлса, катта одамлар ўлкасида уларнинг ҳаммаси кўзига хунук кўринади. Айниқса романинг учинчи ва тўртинчи қисмида Свифт сатираси гоят кучайиб, умуминсоний, фалсафий умумлашмалар даражасига кўтарилади. Адиб, Гулливернинг Лапутуга саёҳати воқеаларида ўзга халқларни асоратда сақлашга уринган Англиянинг мустамлакачилик сиёсатини, давлат раҳбарларининг халқлардан узилиб қолганлигини, илм-фанда сохта, саводсиз, аҳмоқ одамлар кўпайиб кетганлигини ёрқин ҳаж-

вий бўёқларда тасвирлайди. Лапуту ҳукумати лапнакка ўхшаш учар оролда яшайди, у фақат халқдан солиқ ундирадиган вақтда, ёки қўзғолонларни бостириш учун ерга яқинлашади. Бошқа вақтларда доимо осмонда яшайди. Лапутудаги «Лўттибозлар академияси»да аҳмоқона «илмий» лойиҳалар ишлаб чиқилади. Масалан, лўттибоз олимлар мрамрнинг қумга аралаштириш, юнгсиз қўйларни урчитиш, уйларни томидан бошлаб, охири пойдеворини қуриш ҳақида бош қотиришади.

Асарнинг фалсафий утопия даражасига кўтаришган охириги қисмида отлар ақлли зотларга, одамлар маймунсимон ақлсиз махлуқларга — ехуларга айланади. Ехуларнинг энг хунуги ва аҳмоғи подшо бўлади. Бош вазирнинг вазифаси — қиролини бошидан оёғигача ялаб чиқип ва унга янги-янги модалар — ургочилар топиб келишдан иборат. Ехуларнинг иши — ҳаммаёқни вайрон этиш, бир-бирини қириб йўқотиш. Улар олтинга ва бошқа ялтироқ тошларга сажда қилинади. Шу тариқа устоз Рабле пзидан борган Свифтнинг сатирик даҳоси инсоният келажагида юз бериши мумкин бўлган мудҳиш манзараларни кўрсатувчи бадий кўзгу даражасига кўтарилади.

Жонатан Свифтнинг бу доҳиёна асари орадан ўтган икки ярим аср давомида жаҳоннинг деярли барча тилларига таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилган. Жаҳон адабиёти дурдона асарларидан бири бўлган бу роман Сотволди Йўлдошев таржимасида ўзбек тилида ҳам қайта-қайта нашр этилиб, теран сеҳли ўсмирлар ва ёшларнинг севимли китобига айланган.

ҒАРИБЛАР ШОМИНИ МУНАВВАР ЭТГАН АДИБ

(Чарльз Диккенс)

Ҳар бир халқ тарихида ёрқин из қолдирадиган буюк ёзувчи ёки шоирларни ҳам мўъжизакор, дейишади. Назар

римизда бу юксак баҳо икки жиҳатдан эътиборга лойиқ. Биринчидан, ҳар қандай асрда яшаган одамлар ҳаётининг маълум чегараси бор. Кейинги асрларда уларнинг ҳаёти ўтмишга айланади, уларнинг қилган яхши-ёмон ишлари агар китобда қолмаса унутилади. Агар инсоният ақл-заковати қашф этган ноёб мўъжиза — китоб бўлмаганида одамларнинг ўзлариям, ишлариям йўқликка юз тутарди. Шу мўъжиза туфайли одамларнинг ҳаёти сўнмайди, асрлардан асрларга ўтиб, абадий давом этади.

XIX аср Англия ҳаёти манзараларини сеҳргар ёзувчи Чарльз Диккенс асарларисиз тасаввур қилиш қийин. Унинг асарлари саҳифаларида кўз ўнгимизда «эски, оққўнгил Англия», Лондон қасрлари ва боғлари, мусофирхоналари ва қаҳвахоналари, дўкоплари ва бозорлари, Темза соҳиллари, қиморхоналари ва қамоқхоналари, аслзодалари ва камбағаллари, қариялари ва болалари... намоён бўлади. Иккинчи мўъжиза шундаки, қалбига етти иқлимнинг ноёб руҳий бойликларини жо қилган, аммо кўчаларда тиланчилик қилиб юришга, ўтри, муттаҳамларга дастёрлик қилиб юришга мажбур бўлган ажойиб болалар меҳрибон ва ҳазилкаш Чарльз Диккенс сиймосида ўзларининг қудратли ҳимоячисини топдилар. У ўз романлари билан қашшоқлик, ёлғизлик, ташландиқлик азобини тортаётган, ҳамманинг эътиборидан четда қолган, мактабларда тошбағир муаллимлар қўлида, молу пулга жуда қизикадиган, аммо ўзларининг энг ноёб бойликлари бўлган фарзандига бефарқ қарайдиган отоналар қўлида, худбин, манфаатпараст, олчоқлар қўлида хўрланаётган болаларни қуёшдай саховатли меҳри билан юнатди, бошларини силади, кўз ёшларини артди ва қўлларидан етаклаб, қатта ҳаёт йўлига олиб чиқди. Адиб ижодининг энг заковатли тадқиқотчиларидан бири, ажойиб сўз санъаткори Стефан Цвейг гувоҳлик беришича, «Оливер Твист» босилиб чиққанидан кейин Англиядаги жуда кўп бой-бадавлат одамлар етим, ташландиқ болалар учун меҳр, шафқат уйларини барпо этишган, хайр-садақа улашиш кўпайган. Англия ҳукумати хусусий мактабда болаларнинг

қийналған-қийналмағанлығыни билиш учун назоратни кучайтирган. Диккенс ижоди туғайли Англияда одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибати ортган, кўшгина камбағал, етим болаларнинг қисмати енгиллашган. «У олам шодликларини кўпайтирди,— дейди Стефан Цвейг.— Унинг китобига термулган миллионлаб жуфт кўзларда ёш ялтиради, елга совурилган юзлаб қалбларда қайтадан севинч гуллари очилди». Мафтулкор австрияликнинг айтишича, «Диккенс ўз асарларини халқ орасида ўқимоқчи бўлганида бутун Англия шодликдан қалқиб кетган». Диккенс билан учрашув пайтида минг-минглаб одамлар залга сиғмаганидан зиналарга, деворларга, устулларга, саҳнага чиқиб кетишган. Америкада эса Диккенс овозини эшитиш учун қаҳратон қишда ҳам одамлар кўрпа-тўшакларини олиб келиб, билет кассалари олдида тонг оттиришан, навбатим ўтиб кетмасин, деб ташвишлаганидан озиқ-овқат, чой-пойларини ҳам ўша ерга келтириб олишган экан. Диккенснинг халқ орасидаги шуҳрати олдида ҳатто Вальтер Скотт билан Уильям Теккерей шуҳрати ҳам ин эшолмай қолган. Диккенс туғилган 1812 йили инглиз пиеда кўшинлари француз естилочиларини тор-мор келтирган, Москва ёнғини шуълалари ёруғида Наполеон кўшинлари орқага чекинган эди.

Ёш Чарльз камбағал оилада ўсади. Отасининг дўкони сипиб, қарздорлар турмасига тушиб қолади. Бола совуқдан, йўқ, совуқдан кўра кўпроқ қўрқувдан титраб-қақшаб, отаси ётган турмага хат ёки бирор егулик ташир эди. Бола зах ва ифлос каталақда, почтахонада эртадан-кечгача турли қутпларга сурғуч ёппитириб, каноп боғлайвериб, жажжи қўллари толиб кетганидан, кўпроқ дўқ-пўписалардан хўрлиги келиб, юм-юм йиғлар эди.

Кейинчалик у дунёга машҳур ёзувчи бўлиб кетганида бир оғиз ширин сўзга, бир бурда қаттиқ нонга зор, ёлғизлик ва хор-зорлик азобини чекаётган минг-минглаб етим болаларнинг аҳволини яхшилаш керак, деб бонг урди: мургак болаларнинг жисмини ва қалбини майиб-мажруҳ этаётган, фақат ўзининг ҳузурини ўйлаб, болаларнинг ҳақини

туя қилаётган, етимларнинг ҳақидан уриб қолиб, мол-дунё орттираётган разил одамларнинг ҳақиқий башараларини аёвсиз фoш этди. Шу жиҳатлари билан «Оливер Твист» романи Диккенс ижодида, шунингдек, инглиз ва жаҳон адабиётида шоҳ асарлардан бири бўлиб қолди.

Романнинг илк саҳифаларидаёқ етим Оливер ва унинг атрофидаги даҳшатли ҳаёт манзаралари билан танишамиз.

Кўчада хушрўйгина ташландиқ жувошнинг тўлғоғи тутиб қолади. Одамлар бурч юзасидан уни етимхонага олиб келишади. Очлик ва хўрликлардан силласи қуриган жувош жажжи Оливер дунёга келиши билан «пaриги» дунёга сафар қилади. Шу тариқа бола ўзининг заррача гуноҳи бўлмагани ҳолда жамиятнинг тубан ботқоғидан жой олади.

Ёзувчи Оливернинг эндигина туғилган пайтидаги ҳолатини кўрсатар экан, адолатсизликлар ҳақида шекспирона мулоҳазаларини айтади. Қийин-кечакнинг қудрати нималарга қодирлигини жажжи Оливер Твистнинг аҳволидан билиш мумкин эди. Оливер шу вақтгача яккаю ягона қийини бўлган йўрғакда ётар экан, аслзода оила фарзандими ёки гадо фарзандими — буни фарқлаш мумкин эмасди. Бу туришда энг аслзода одам ҳам унинг жамиятдаги ўрнини олдиндан белгилай олиши амримаҳол эди. Аммо эндиликда чақалоққа эскириб, сарғайиб кетган клпёнка кўйлакча кийдирилгач, унга тавқи-лаънат осилди-қўйдн. Шу лаҳзадан бошлаб, бола жамиятдаги ҳавас қилиб бўлмайдиган ўрнини, умр бўйи дўлдай ёғилажак калтагу нордон шапалоқлар билан сийланадиган, ҳамма жирканадиган, ҳеч ерда ҳеч кимдан шафқат-мурувват кўрмайдиган, қавмга боқинди бола, меҳнатхонадаги етимча, итоаткор, зўрга-зўрга тирикчилигини ўтказувчи ғариб ўрнини эгаллайди.

Капитализм жамиятидаги зиддиятларни энг чуқур очиб кўрсатган адиблардан бири Диккенс эди. Бу зиддиятларнинг жирканч манзараларини биз «Оливер Твист»нинг жуда кўп саҳифаларида учратамиз. Англия ҳукумати «Биз дунёда энг яхши инсонпарварлик, хайр-аҳсон намуналарини кўр-

сатыпмиз», деб мақтанаётган бир пайтда Диккенс бу гапларнинг мунофиқлик, риёкорликдан бошқа нарса эмаслигини қудратли бадиий заковат билан кўрсатди. Маҳаллий ҳукумат ва қавм жамоаси етим-есирларга шундай «меҳрибончиликлар» қилишадик, тақдир тақозоси билан уларнинг қўлига тушган бечора норасидалар ўлиб ўлмайдилар, яшаб яшамайдилар.

Маълумки, Англияда ва Европанинг бошқа мамлакатларида диний ҳокимият кучли бўлиб, районлар, музофотларни жамоалар бошқаришарди. Қавмларга ўша ерлардаги жоме черковининг руҳоний падари раҳбарлик қиларди. Давлат ҳокимияти ҳам ана шу руҳонийлар қўлида бўлиб, жамоа раҳбарлари давлат номидан иш кўришарди. Аҳолидан олинadиган турли солиқлар ҳам черков манфаатлари учун, етим-есирлар учун деб йиғиларди. Кейинроқ шаҳар ва қишлоқлардаги жамоаларга руҳонийлар билан бирга аҳоли вакилларида сайланадиган кенгаш раҳбарлик қила бошлаган. Диккенс замонида Англияда ўн беш миңдан зиёд жамоа бўлиб, бу жамоаларнинг ҳар бирида етим-есирлар учун меҳнат уйлари (етимхоналар) бор эди. Мана шу меҳнат уйларидаги етим-есирларнинг аҳволи қапчалар огирлигини романдаги биргина воқеа мисолида яққол кўриши мумкин. Кечликка берилadиган шовла етимларнинг ичагига юк бўлмас эди. Айрим боғалар ўзларидан ёшроқ, шимжон, нозик болаларни жисмоний ва маънавий мажруҳ қилиб, аёвсиз хўрлашар эди. Оливер Твистнинг бошига ҳам худди шундай кун тушади.

Англия қонунларига кўра етимхонадаги бирор болани кимки асраб олса ёки бирор ҳунарманд шогирдликка ёхуд югурдакликка олиб, кийдириб-едирса, у одамга жамоа мукофот тарзида маълум миқдорда пул тўлайди. Оливерни мўрчи тозаловчи олиб кетмоқчи бўлади. Ёзувчи мўрчи тозаловчининг етимларга қандай муомала қилишини ҳаққоний бўёқларда кўрсатади. Айтишларича, болани мўрига киритиб юборишиб, орқасидан тутун тутатишар экан, бола тутундан бўғилиб, баландроққа кўтарилсин, дейишаркан. Бу ҳам ет-

маса, тагидан олов ёқишаркан, оёғи куйиб, юқорига чиқсин, дейишаркан.

Жамоа раҳбарлари етимчадан тезроқ қутулиш учун уни ажал сўраб келса ҳам бериб юборишга тайёр эдилар. Улар аввалига болани ёвуз мўри тозаловчига беришдан бош тортадилар. Шунда ўқувчи, хайрият, етимчаниям ҳимоя қилишаркан, деб енгил нафас олади. Аммо ўқувчи хурсанд бўлишга шошмасин. Жамоа раҳбарларининг нияти бошқа. Улар фақат савдолашиб, тўланадиган мукофот миқдорини камайтиришмоқчи, холос. Мўри тозаловчи беш фунт ўрнига уч фунту ўн беш шиллинг олишга рози бўлиши билан болани унинг ихтиёрига топширишади. Аммо роман муаллифи усталлик билан яна бир «арзимас» тасодифни тасвирлайдики, шу туфайли Оливер мўрида бўғилиб ўлишдан қутулиб қолади. Судья кўзойнагини излаётиб, етим боланинг кўзидаги даҳшатли қўрқувни кўриб қолади ва ҳужжатни тасдиқландан бош тортади. Эҳтимол судьянинг кўзойнаги тезроқ топилб қолганида, Оливер мўри тозаловчига бериб юборилиши, қўн ўтмай ўлиб кетиши, роман эса шу ерда узулиб қолиши мумкин эди. Лекин ана шу биргина тасодиф Оливернинг тақдирини ўзгартириб юборади. Ўқувчи яна етимчанинг ёвуз мўри тозаловчидан қутулганига енгил нафас олади. Аммо у қувонишга яна шошмасин. Оливер ёмғирдап қочиб, дўлга тугилади. Жамоа раҳбарлари болани тобутсозга бериб юборишади. Дунёда ҳеч кими йўқ етимчанинг қоронги кечада ўликларни ўйлаб, қўрқувдан қалтираб чиқишини айтинг. Бу етмагандай, унинг онаси шаънига ҳақоратли гаплар айтишиб, уни хўрлашади. Табиийки, бу хўрликлардан ўлимни афзал кўрган бола помаълум, олис томонга, тақдири, келажагида бирор нур, ёруғлик кўринмаган томонга қочади. Унинг очликдан ўлиб кетмаслигига яна бир тасодиф сабаб бўлади.

Диккенс бошқа асарларида ҳам болалик оламини ноёб гавҳарларидан, эртақларидан, орзуларидан, ўйин-қулгиларидан, меҳру ҳароратидан айирган ёвуз одамларни аёвсиз фош этади. Диккенснинг «Домби ва унинг ўгли» романида

миллионер ота кичкинтой, касалманд ўглини мурғаклигидан моддий манфаат топишга, мол-пулга, ҳисоб-китобга ўргатиб, болалик олаmidан маҳрум қилади. Асарда романтик табиатли, ҳаёлиараст, поэтик-нихол бола руҳан мажруҳ бўлиб қолгани тасвирланади.

Ўзбек болалари ва катта ёшдаги китобхонлар Диккенсининг энг машҳур асарларидан бири бўлган «Оливер Твистнинг бошидан кечирганлари» романини истеъдодли таржимон Эркин Миробидов ёрдамида она тилида ўқинишга муяссар бўлдилар.

Мабодо, Диккенс дунёга келмаганида оламдаги барча болаларнинг ҳаёти ғариблашиб, ҳувиллаб қоларди, деган эди Стефан Цвейг. Адиб ижодининг қадри нақадар юксаклигини шу биргина фикр равшан кўрсатиб турибди.

Стефан Цвейг Диккенсини лирикутлар орасидаги Гулливерга ўхшатган бўлса ҳам, уни инглиз халқи ашъаналари қобилигини ёриб чиқолмаган майда буржуача дид эгаси деб таърифлайди. «Адибнинг ғаройиб фантазияси инглизларнинг тор маъний олами узра бургутдай парвоз қилиши ўрнига шон-шўхрат тўрлари орасида ўралашиб қолди. Унинг илҳоми булогининг кўзларини ҳаётдан мамнунлик тошлари босиб қолди. Диккенс мамнун эди. У дунёдан, Англиядан, замондошларидан мамнун, улар эса Диккенсдан мамнун эдилар. Ҳар иккала томон муносабатларини бузишни исташмасди. Ҳаҳрли севги Диккенсга бегона эди. Ҳаҳрли севги эса жазолашга, ларзага солишга, уйғонинишга, юксалтиришга интилади». Стефан Цвейгнинг бу фикрларига қўшилсин қийин, албатта. Йўқ, Диккенс Англиядаги мавжуд ҳаётдан ҳам, замондошларининг кўичилигидан ҳам мамнун эмас эди.

Худди шу жиҳатлари билан ҳам Диккенс буюк француз исёнкори Бальзакка, буюк рус даҳоси Достоевскийга яқинлашади. Шунинг учун ҳам бошқа бир ўринда Цвейг инглиз санъаткорининг баъзи романиларини илоҳлар ва илоҳаларсиз «Илиада»га ўхшатади. «Бу асарларда минглаб қаҳрамонлар яккама-якка жангга чиқадилар, — дейди у. — Унинг энг қайғули ва ҳатто зерикарли романиларининг фожеий баланд-паст-

ликларида ҳам у ер-бу ерда ажойиб гуллар унгандай жозибали образлар ярақлаб туради. Адиб китобининг поёндоз ўтлоқларида бинафшалар очилгани сезилмагандай, ана шу жозибали, унутилмас образлар ҳам дарров кўзга ташланмайди. Лекин унинг асарларидаги даҳшатли воқеалар тоғларининг ёнбағирликларидан беозор шўхлигининг шаффоф жилгалари жилдираб оқиб туради. Мана шу сезилар-сезилмас дурдоналар унинг асарларида саховат билан сепиб ташлангани учун, фақат шунинг ўзи учун ҳам Диккенсни севит керак, ана шу жажжи дурдоналарнинг мўл-кўллиги эса улуғворликка олиб келади».

Австриялик ажойиб адиб Диккенс ижодининг фақат бир қиррасини шунчалик таърифлаган экан, унинг ҳамма қирраларини таърифлашга бизнинг ожизлигимиз кечирарлидир.

II. ҲАЙРАТ ВА ТАФАККУР

ҲАМОҲАНГЛИК

(«Абул-Аъло ал-Маарий» Асқад Мухтор таржимасида)

Тақдир тақозасига кўра, умрининг бир қисмини хорижда: қуллик, миллий адоват, ижтимоий тенгсизлик, зулм, хўрлик шароитида ўтказган жабрдийда арман шоири Аветик Исаакян ўз жафокаш халқининг ўтмишидаги оғир қисматини қаламга оларкан, қалбларини ларзага келтирувчи хазин лирик кечинмаларини шундай маҳорат билан ифодаладики, унинг асарлари эндиликда тилларда дoston бўлиб қолди. Аветик Исаакяни арман халқи «Варпет» — «Уста» деб атар эди. Арман миллий шоири А. Исаакян қўлишқча солиб ифодалаган Ватанга муҳаббат, ўз халқига садоқат туйғулари бошқа халқларга ҳам бегона эмасди, шу боисдан бўлса керак, Варпетнинг асарлари жаҳоннинг юзлаб халқлари тилларига қайта-қайта таржима қилиниб, севиб ўқилмоқда. А. Исаакян ижодидан ўзбеклар ҳам бебаҳра қолмади. Салкам чорак аср муқаддам унинг бир қанча лирик шеърлари ва достонларини ўз ичига олган чоғроқ тўплам ўзбек тилида босилиб чиққан эди. Кейинроқ эса Асқад Мухтор Аветик Исаакянининг «Абул-Аъло ал-Маарий» қасидасини ҳам ўзбекчага ўгириш билан халқимизни унинг ижодидан баҳраманд қилди.

Шоирни шеърни таржимада эквиритмия, яъни ҳамоҳанглик проблемаси қизиқтирган. Унинг эътиқодига кўра, сўз эмас, балки сўз орқали ифодаланган маъно таржима қилинади. «Абул-Аъло» таржимасида эса у лугат эмас, балки вазн, оҳанг, қофияга, яъни шеърни шеър қилган асосий унсурларга эътиборни қаратган. Тилдан-тилга айнап кўчи-

рилгани билан таржима ҳосил бўлмайди, деб ҳисоблайди тадқиқотчи. Бадий таржимада эквивалентлик (муқобиллик) «луғавий мосликни» эмас, бадий-услубий ҳамоҳангликни англатади. Асқад Мухтор таржимасининг бош муваффақияти унинг концептуаллигидадир. Бошқача айтганда, шоир достонни «шунчаки» таржима қилмаган, яъни А. Исаакян текстига ўзбек тилидан луғавий «эквивалент» қидирмаган, ё бўлмаса луғавий бирликларни муқаррар равишда ўзгартириш, уларни бошқаси билан алмаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган ҳам. Асқад Мухтор сўзи эмас, балки куй, мусиқа, оҳанг санъатини таржима қилган. Бундай таржимада эса эквилинеарликни, яъни асл пусха билан таржимада мисралар, сатрлар сонининг муқаррар мос келишини талаб қилиб бўлмайди. Бунда сўзлар сопи оригиналникига қараганда оз ёки кўп бўлиши, мисраларнинг ўрни алмашиб тушиши, аҳтимол, бир байт икки байтга айланishi ҳам мумкин, ammo бу асло таржимоннинг «кучи етмагани»ни билдирмайди.

Баъзи мисолларга мурожаат қиламиз. Валерий Брюсов таржимасида бундай сатрлар бор:

И караван Абул-Алы, как ручей, что журча,
бежит средь несков.
В дремотной ночи неспешно шагал, со звяканьем,
нежным больших бубенцов.
Размеренным шагом путь совершал ночной караван,
висясь как змея.
И звон сладкозвучный лился, затонляя погруженные
в сон гемые поли.
Обледеявший негой, в дремоте Багдад был истомой объят
райски — пламенных грез,
В гулистанах газели пел соловей: песни сладкие страсти
пел, сладко до слез.
Водометы смеялись, роняя вокруг адамантовый смех,
ясный смех без конца,

Благовонных лобзаний лился фимиам от кристальных
киосков в преддверьях дворца.
Ароматом гвоздики рассказывал ветер сказки древних
времен, сказки Шехерезад;
Кипарисы и пальмы в изнеженном сне у старой
дороги качались в ряд..

Мана шу сўз гавҳарлари ила чизилган гўзал, антиқа
манзарани Асқад Мухтор ўзбек китобхонининг кўзи олдига
келтириш учун қўйидаги ранглар ва оҳанглари тонади:

Пор кетдан пор келар сокин, ажиб тун қўйида,
Қўнғироқлар жилгадек қўйларди норнинг бўйида.

Тўлганиб карвон йўли олдинга чорлар бетиним,
Қўнғироқ нор бўйида гоҳ мунгли янгар, гоҳи жим.

Тебранар поз уйқуда Багдод лаззат мавжида,
Ҳар боғу бўстонда булбул, поланзор авжида...

Мисли қулғу янграб илжу зарралар фаввораси
Мушк-анбар бузда эзгу гўшалар овораси.

Дайр аро сайёралар карвони ўтгай гоҳида,
Ҳам мусиқий бир садо тинмас фалак даргоҳида.

Шаҳризод афсонаси бирла бу шом олғай нафас,
Бир марсада тебранар хурмо. у тун сеҳри-ла. маст.

Эътибор берсангиз, русча таржимага писбатаи ўзбекча
таржима оҳангдорроқ, мусиқийроқ; вазн, туроқ, ритм ва
қофия анча мукамаллашган. Лекин... Қўнғича, мураккаб
поэтик таржимада бўлганидай, Асқад Мухтор таржимасида
ҳам Валерий Брюсов таржимасининг иккинчи байтидаги
«Затопляя погруженные поля» деган сўзлар тушиб қолган.

Бугина эмас; яна Брюсовдаги карвон қўнғироғига тегишли «сладкозвучный» сифати ҳам қолиб кетган.

Тан олиш керак, кейинги икки сатр ҳар жиҳатдан мукам- мал чиққан.

Брюсовдаги кейинги байт — Асқад Мухторда ҳам жуда нафис, латиф оҳангдор чиққан. Бу байтни ўзбек таржимон- нинг шоҳ сатрлари қаторига қўйиш мумкин. Брюсовдаги учинчи байт ҳам ўзбекчада гўзал жаранглайди. Ҳатто, бу ерда Брюсовда бўлмаган ички қофия билан ҳосил қилинган оҳангдорлик таҳсинга лойиқ:

Мисли кулгу янграб икки зарралар фаввораси,
Мушк-анбар бунда эзгу гўшалар оввораси.

Шу байтдан Брюсовда: «Шамол кўҳна Шаҳризод афсо- насини чинцигулларнинг анвойи бўйига қўшиб» куйлайди. Кейин Брюсовда: Абул-Аълони «сирли йўллар чорлаётгани, само йўлларида бошқа бир карвон — порлоқ юлдузлар кар- вонини бораётгани» айтилади. Шундан сўнггина Брюсовда «само чексизликларидан илоҳий оҳанглар таралаётгани, бутун олам ана шу чексиз оҳанглардан маст бўлиб, мафтун хаёл- ларга чўмгани» ҳақида гап боради. Асқад Мухторда самовий оҳанглар:

Дайр аро сайёралар карвонини ўтгай гоҳида,
Ҳам мусиқий бир садо янграб фалак даргоҳида,—

деган қуйма сатрларда берилишига қарамай, негадир юқо- ридаги изчиллик бузилган. Достон муҳаррири Рауф Парфи яхлит олганда асарни авайлаб, меҳр билан таҳрир қилгани ҳолда, айрим поэтик жиҳатларга эътибор бермаган кўринади. Бунинг устига Брюсовдаги такрор-такрор кучайтирилган «торжественно ясный, божественный звоп» каби сўзлар Асқад Мухтор таржимасида фақат «бир садо» шаклида бе- рилади. Шу тариқа, ердаги карвон билан осмондаги чексиз асрлар карвонини таққоси, Абул-Аълонинг само юлдузларидай

абадиятга йўл олгани ҳақидаги мажоз ўзбекчада ифодалан-
май қолган.

Брюсовдаги:

Был полон весь мир, очарован во сне беспредельным
напевом, перезвоном с небес,

И душой ненасытной Абул Маарн неумолчным

внимал — перезвоном с небес

Иди, все иди ты, мой караван! Шагай все вперед,
остановок пам нет!

Так в душе сам с собой говорил с тоской Абул
Маарн, великий поэт,

сатрлари Асқад Мухторда бундай жаранглайди:

Чорлагай карвонни йўллар ол уфқлардан пари,
Қайрилиб боқсам (?) Маарий салаф йўллар сари.

Сўнмайин кун шуъласи шаҳдам юринг, жонворлар!
Дард ила шоир бу сўзни бетиним такрорлар.

Умуман, ёмон эмас. Лекин, П. Антокольский айби биланми, муҳаррир айби биланми, Абул-Аълонинг «ташна дил билан сўнмас самовий чорловга эҳтиросли талпиниши» ва буюк шоирнинг ўзинга-ўзи (абадий йўлда) «бизга тўхтам йўқ!» — деб ҳайқариши ўзбекча таржимада йўқолган.

Лекин, шундан кейинги байтларнинг ҳар бири Асқад Мухтор таржимасида афоризм — ҳикмат тусини олган:

Тонг юрти, кимсасиз алвон кенгликлар томон
Парвоз эт, қалбим қуёшдек, ҳам қуёшдек ён, ён!
Эй, отам юрти, онам қабри, гўдаклик пайтларим,
Дилда ҳасрат шунчалар кўшкн, видо ҳам айтмадим.

Аветик Исаакяннинг Абул-Аъло ал-Маарий тилидан одамзод шаънига айтган нафратли хитоблари Асқад Мухторнинг широна заковати билан оломос қилмиш дамидай ўткир қудрат касб этган:

Товлашиб инсон тили ёлғонни пинҳон этди, бас,
Этди пинҳон, бўлмади ҳақгўй ҳатто бир нафас.

О. илон ин қўйса майли, унда чайламга, бироқ
Менга бас, инсон зотидан даёр аро бўлсам йироқ.

Учраса у дўст бўлиб очгай менга бағрин япа,
Сеҳрлаб ёлғон ила, сочгай бўёа заҳрин япа.

Тог-тош лов-лов ёниб, минг йиллар ўтсин, майлига
Сув ювиб қум тепалар дунёдин ўчсин, майлига.

Аmmo меп дўст бирла нон сийдирмагайман тоабад,
Йхиндир сиртлону қонлон бирла базми беадад.

Майли, йиртқиш ҳамла қилсин, увласин бўронлар!
То ажал келгунча шаҳдам босавер, карвонлар!

Достоннинг бир сураси мисолида Валерий Брюсовнинг тағлама таржимаси бадий жиҳатдан юксак экаплигини, Асқад Мухтор таржимасида Брюсовдаги айрим бадий бўёқлар етишмаслигини, шунга қарамай, фалсафий терапик ва оҳангдорлик жиҳатидан ўзбек таржимони ҳам беқиёс ижодий жасорат кўрсатганлигининг гувоҳи бўлдик.

Достоннинг 2-сурасида (Қуръон сураларига иқтибос — М. М.) бош қаҳрамон ўтган ҳаёт йўлига чақмоқдай назар ташлаб, орда иелар қолгаплигини айтар экаи, бундай дейди:

«Вперед, караван! Что кивули, Мы, чтобы глядеть,
сожалея, на жизнь прошлых лет?»

Так в душе сам с собой говорил с тоской
Абул Маари, великий поэт.
Что за нами осталось, о, мой караван! Чтобы
вернуться назад, в отчизну свою?
Покинули мы друзей и жену? Богатство и славу,
родных и семью?
Покинули мы людей и народ? Закон, справедливость,
отчизну, права?
Иди и не медли! Покинули мы лишь оков и цепи,
обман и слова!

Сурапинг мава шу байтларида буюк араб шоиринингги-на эмас. балки буюк арман шоирининг ҳам ўша даврдаги (1909—1910. Ҳазорапат) қайғу-ҳасратлари ва бутун оламни инкор этиш руҳидаги кайфиятлари аке этган. Достон муаллифи ва қаҳрамони замонада на дўстлар, на умр йўлдоши, на халқ, на мол-дунё, на шон-шуҳрат, на хешу ақраболар, на оила — рўзгор, на қонуни адолат, на ватаи, на ҳақ-ҳуқуқ қолганлигини заҳарханда билан айтади.

Аmmo бу сатрлар ўзбек тилида бирмунча жўплаштириб берилган. Асқад Мухтор таржимасида Брюсовдаги ижтимоий исён оҳанглари, жамият ва шахс зиддиятларига шпора қилувчи киноя оҳанглари тушиб қолган. Негадир, ўзбек шоири 2-сурани бевосита аёл зотининг чиркин ва тубанлиги ҳақидаги мулоҳазалардан бошлайди:

Маъшуқам қолдим ё, қолдим жомда қатра май,
Йўқ, занжир парчаси қолди, тубанлик қолди, пай...

Достоннинг бу сурасида буюк шоир ал-Маарийнинг умуман инсон зотига эмас, аёл зотига муносабати очиб берилди. Табиийки, дунёдаги барча қизлар, аёллар, маҳбублар, достоннинг буюк қаҳрамони нафратига сазовор эмас, албатта. Эҳтимол ал-Маарий қисматиға таъсир кўрсатган, ҳаётини да из қолдирган аёллар орасида вафодори, садоқатлиси, меҳ-

рибони, гўзал қалблиси бўлмагандир? Эҳтимол, улар ҳусну жамолда баркамол бўлса ҳам, қалбларини занг, моғор босгандир? Эҳтимол, улар шоирнинг юксак орзу-хаёллари ҳумосининг қанотларини қирқиб, масхара қилишгандир? Аммо қандай бўлса ҳам, дostonда ал-Маарийнинг айрим аёллар ҳақидаги фикрлари ниҳоятда умумлашиб, жаҳоний кўламга кўтарилади.

Брюсовда:

Ах! Женщина что? Кровожадный паук, коварный и
лживый, тщеславие без дна,
Что любят лишь хлеб твой: и яд в поцелуи
вливая, другому она продана.
На ветхой ладье в море плыви, чем женщине.
клятвепреступной, поверь,
Устами ее Иблис говорит! О, блудница, в красивом
обличии зверь!

Брюсов таржимасидаги ушбу ўринлар ҳам Асқад Мухтор таржимасида асоссиз равишда соддалаштириб берилган. Эҳтимол, ўзбек шоири аёлларни «қонхўр ўргумчак, қаллоб, тубсиз ман-манлик ботқоғи» дейишга иймангандир? Ҳарҳолда ўзбекчада юқоридаги 4 қатор бундай ифода этилган:

Маъшуқа-маккорлик асли, қасди жон жононалар,
Сиз билан пон-туз бўлишса; ўйида — бегоналар
Дуч келгандан хотинга, бевафо бўлса агар,
Кож қайиқ бирла бебош тўлқинда сузган бехатар.

Бироқ мана бу кейинги мисралар ўзбекчада ҳам баркамол жараанглайди:

Брюсовда:

О лилии чистой, лучистой звезде ты мечтал, ты
желал спать под светлым крылом,
Ждал, что будет она бальзамом для ран, над
страдающим сном.

Ты грезил о песне: как песнь родника, что влечет
и поет в голубых берегах.
Жаждал сладостных слез на небесной груди,
бессмертной росы на прелестных очах!
Но, жаждущим душам женщин любовь только
горечь сулит, как морская вода,
В сладкострастном томленьи, ты тело лобзал,
не насыщен и с новым желанием всегда!

Асқад Мухторда бу сатрлар қуйидагича жаранглайди:

Кўзларни юлдуз, дилин оқ нилуфар билдим, қаранг,
Ҳам қўяр малҳам ярамга, деб хаёл қилдим, қаранг.
Чашмага солдим қулоқ: бахтимни кутдим, бўлмади,
Томчи сув орзусида лабларни тутдим, бўлмади.
Бевафо меҳри — намак мисли намакоб устига,
Ичмагил, ичган сари таппа бўлурсан ҳуснига...

Шундан кейинги икки сатрни ифодалашда ҳам ўзбек таржимони Брюсовга яқинлашади, ҳатто ундан бир оз ўтади ва фикрни ҳам фалсафий, ҳам поэтик бўёқдор қилишда юксакка кўтарилади. У энди хаёлини жиловламайди ва ал-Маарий лаънатлаган аёл ҳақидаги фикрларини баралла айтади:

Брюсовда:

О, бесстыдное тело женщины! Змея! Преступления и зла
сатанинский сосуд!
Упоения горьки, палящие плоть, и на солнце души
они тучи несут!
Ненавизу любовь, этот буйный прибор обжигаряющих
больно, палящих пучки,
Этот сладостный яд, опьяняются чем и жалостный
раб, и царь-властелин.
Ненавизу любовь, что жестока, как смерть,
что рождает повсюду зло без узды,
Неисчерпаемый ключ, что струит на вес мир
постыдную тину вместо воды!

Асқад Мухторда бу ердаги тушунчаларнинг кўнчилиги ифодаланмай қолиб кетган.

О, аёл зоти! Ҳаёнинг энг нафис, мўрт косаси,
Сен ярим тундек қоронғу, сен ҳаёл васвасаси!
Нафратим сенга, муҳаббат! Сенда дард, ёлгон пуқул,
Ким сенинг захрингни тотса, у золим ёипки қул.
Сен ўлимдек беомон, мажнувликнинг меҳроби,
Сен кинот зулмати, бебош тушлар гирдоби!

Буюк арман шоири Исаакян устод Маарийининг ўткинчи эҳтирос қурбонларини лаънатловчи ички монологини қуйидаги сатрларда кульминациясига етказди. Шоирнинг ана шу аёвсиз ва тийиқсиз нафратли сўзларини Валерий Брюсов ҳам, Асқад Мухтор ҳам қиёмега етказиб таржима қилган.

Ҳар бир суранинг охирида Исаакян абадиётга йўл олган шоирнинг сўнгги лаҳзалардаги ҳолатини чизди. Ана шу ҳолатни ифодаловчи байтлар Асқад Мухтор томонида турлича савияда таржима қилинган. Айрим байтларда туроқ, вазн, ритм ҳосил қилишда сақталликлар, номутаносиблик, зўракилик учрайди. Шуниси қизиқки: ана шундай байтларнинг биринчи сатрлари чала ва иккинчи сатрлари мукамал чиқади:

Ел нозик най поласи бирлап сўраб навбатини,
Куйлагай олисда қолган меҳри инқ лаззатини.

Йўл каби ҳасрат дуди ҳам тўлганиб ўрлар бот,
Кўкда юлдузлар каби тунлар бедор хотирот.

Иккинчи суранинг мана шундай якуловчи байтлари орасида назаримизда қуйидаги икки сатр маъно ва оҳанг нодирлиги билан равшан ажралиб туради:

Тунд эди, жимжит эди шоир, хаёл тегсиз эди,
Олдида бўшлиқ мусибатдек ҳамон чексиз эди.

Учинчи сурашнинг бошларида ҳам ўзбек таржимони мукаммал оҳанг ҳосил қилолган.

Гоҳ пари-пайкар булутдан юзига парда қилур,
Гоҳ кулар тун йўлчиёлга, гоҳида зарда қилур.

Шу байтнинг ёшидаги мана бу байт (муҳаррирнинг эътиборсизлигиданми?) заиф ва чала бўлиб қолганлиги шундоққина билиниб турибди:

Тебранур гуллар, гўё маржон жопон бўйида,
Бегаму озор (?) қуш (?) тақчақлашур тун қўйида.

Тажрибасиз шеърхонга ҳам сезилиб турибдики, мукаммал байтда вазн «4—4—3—4» шаклидаги туроқлардан ташкил топган эди. Кейинги сатрларни эса бундай туроқ ясаш учун айрим сўзларни сунъий равишда чўзиб ёки қисқартириб ўқини керак бўлади. Бунинг устига «бегам, беозор қушлар» деган сўзларни вазн қолишига сиғдириши учун «бегам, озор қуш» шаклига келтирилган. Учинчидан, «Маржон, жопон» сўзлари қўшиб ўқилганида «ж-ж»лар ўқувчининг жигига тегини мумкин. Тўртинчидан, «бўйида» ва «қўйида» каби қофияларнинг янги эмаслигини айтмай қўя қолайлик.

Энди учинчи суранинг фалсафий мазмуни таржимасига қайтайлик. Валерий Брюсов таржимасида учрайдиган айрим сўзлар ёхуд уларнинг моҳияти ўзбекча таржиманда негадир учрамайди. Брюсов «Сказкам ветра выпмая» дейди, Асқад Мухтор «шаббодага қилди нидо» деб олади. «Шамол эртаклари» йўқолиб, ўрнига «шаббода» қолади. Брюсов араб шоирининг буюк фалсафасини баён этаркан:

Сказкам ветра внимая. Абул Маарин сам с собой говорил,
знаменитый поэт,
«Вся вселенная — сказка: полная чар, где нет конца и
начала где — нет,—

дейди. Асқад Мухторда ҳам бу фалсафий сатр бақувват қурилган:

Бу жаҳон — эртақ. Бор унда на охир, на ибтидо.

Ёмон эмас. Лекин олам эртагининг «сеҳрга», йўқ, «сеҳрларга тўла» эканлиги ўзбекчада чиқмаган. Кейинги байтга ўтайлик:

Аммо ким эртақ тўқувчи, ё ҳақаму ё нажим,
Беҳисоб шаклу шамоийил оламин барпо этди ким?

Жуда ажойиб, жуда тирак сатрлар. Аммо, бу сатрлар Брюсовда янада ажойиброқ ва тирак:

Кто же сплел эту сказку, роскошный рассказ, сплел
с ней вместе созвездья, бессчетность чудес?
Говорит беспрестанно с таким волшебством на
бессчетность ладов: говорит, не исчез?

Бу сатрлардаги «ғаройиб ҳикоят» ва у билан бирга бунёд этилган юлдуз туркумлари, сон-саноксиз ғаройиботлар ўзбекчада биргина «Беҳисоб шаклу шамоийил оламин» деб олинган. Брюсов байтидаги «Бу олам ижодкори тиним билмай, сеҳр, афсун билан, лак-лак оҳангларда (яъни майсалар ва япроқлар, жилғалар ва дарёлар, паррандалар ва даррандалар, сокин қўллару, вулқонлар, шаббода-ю, бўронлар... тили билан) гапиради-ю, аммо ўзи кўринмайди» деган фикр ҳам ўзбекча таржимада ифодасини топмаган. Брюсов талқинида «Не-не одамлар келиб-кетди, қабрга кирди, лекин бирор одам бу эртакиннинг маъносига тушуниб етолмайди,

фақат гоҳида шоирларгина бу эртақдан аллақандай маъно уқиб, ўлмас оҳанглар яратиб, ўзлари учун гаров қилиб қолдириб кетадилар.

Шу ўринда ўрта аср Шарқида халқни руҳий, маънавий поклатишга чақирган, зулм ва зўравонликни лаънатлаган, тасаввуфнинг йирик вакилларида бири Аҳмад Яссавийнинг қуйидаги сатрлари ёдимизга тушади:

Не позанилар ўтди жаҳонди,
Не гулбаданлар бўлгуси япроқ.
Эй, сарви озод, бунча қувонма,
Неча яхшини яширди тунроқ.
Гул вақти ўтди, қумрилар кетди,
Богларни кўрсанг эмди тўла зог.

Кўриниб турибдими, ал-Маарийни Аҳмад Яссавий билан ва ўзга мутафаккирлар билан тасаввуф, ваҳдати вужуд фалсафаси боғлаб туради.

Брюсов талқинида мана шу илғор сўфиёна қарашлар (оламнинг, коинотнинг бир бутунлигини тушуниш) гўзал ифодасини тошган. Ўзбекча таржимада эса мана шу маънолар тушиб қолган. Асқад Мухтор фалсафий терап фикр айт-са-да, аммо ал-Маарий мулоҳазасини тўла бермаган:

Келдию аҳли замин, кетди, номаълум вияти,
Ха, фақат шоврга ойдин, маъноси, моҳияти.

Бугина эмас. Брюсовда гоҳида шоирларгина бу эртақдан аллақандай маъно уқиб, уни ўлмас оҳангларда мужассамлаштиради. Асқад Мухторда эса «эртақ»нинг маънисп, моҳиятини шоир тўла (ойдин) тушунади. Ўзбекчада ўлмас оҳанглар ҳақида гап йўқ.

Яна Брюсовда: олам эртағининг бошини ҳам, охирини ҳам бирор одам эшитмаган. Лекин ҳаёт эртағининг ҳар бир товуши асрлар давомида яшайди, ибтидосиз ва нитиҳоеиз яшайди. Дунёга келган ҳар бир одам бу оламни янги, гўзал

эртак деб қабул қилади. Одам туғилган чоғидан охириги нафасигача шу эртак билан бирга, шу эртак оламида яшайди.

Асқад Мухторда бу фикрлар бошқачароқ талқин этилади «Аввалин-сингини одам билмай кирадир қабрига. У муваққат бир ғазалхондир асрлар сатрига. Аммо ҳар ким, тингладим эртак фақат мен деб билар. Мен билан келди, кетар, у мен билан тенг, деб билар». Агар шу рост бўлса, дунёга келган ҳар бир одам «фақат мен яшайман, мендан аввал ҳеч ким яшамаган, мендан кейин ҳам ҳеч ким яшамайди», деб ўйлаши керак эди. Аслида бундай эмас. Эҳтимол, аввал биздан яхшироқ одамлар яшаган. Хусусан, улар табиатини ва инсонни биздан яхшироқ сезган ва қадрлаган бўлиши мумкин.

Ўзбекча таржимада кейинги байт ҳам Брюсов талқинида ўзгача. Брюсовда: «Олам — эртак, ҳаёт — аллақандай туш кўриш. халқлар — карвон йўлларидаги йўловчилар, Карвон эса алаңгали (оловли) туш кўриб, олис, сирли ўлкалардаги жонсиз қабрлар (к недвижимым могилам неведомых стран) сари боради. Кўр ва подон одамлар эса олам — оловли туш эканлигини сезмайди, муқаддас эртак (сўзлари) га нарво қилмайди, бир-бири билан таланиш, курашишдан бўйнамайди». Бу ерда табиийки, қалб кўзи, Навоий айтган «басират кўзлари» ҳақида ган боради.

Асқад Мухтор талқинида ҳам шунга яқин фикрлар бор, аммо умумийроқ:

Бу жаҳон шундай рўёдир, бу ҳаёт асрий қўшиқ,
Ки ўлимга сургалур авлодларининг сўнги йўқ.

Баджаҳл, шошқин ҳамда кўзи кўр барчасин,
Оғзидан бир-бирининг юлқийди қонли парчасин.

Брюсовда яна: «Ўзимиз қонулар бўйинтуругини ясаб, бўйинимизга илиб олганмиз, фалокатли қонулар ўргимчак инидай атрофимизни ўраб олган».

Шу ерга келганда ўзбек таржимонининг илҳом алаиғаси порлаб, бу ердаги фикрларни янада юксакликка кўтаради. Бояги баджаҳл, кўпол ва қалби кўр одамлар:

На билар булбул навосин, на пафис гул қадрини,
Ҳам кинаи, қамчи — қонуидир, урф-ўрғимчак ши.

Оҳ, шўрлик! Ер бирла яқсон бўлгай ишларинг,
Вақт бепарво супургай сўнгра мапфур изларинг.

Яна Брюсовда табиатга қўшилиш ва унда покланиш фалсафаси давом этади:

«Эй, менинг карвоним! Қўнғироғинг садоси самовий, плохий садоларга ҳамовоз жарангласин; мени она-табиат бағрига олиб бор, ҳасратларим тутунини тарқат, ортга қайрилма! Ўша нури, сирли масканга ягона, олис, номаълум диёрга олиб бор.

У диёрда орзуларим чашмаси қайнаб, жаранглаб чиқади, муқаддас сокинлик жонимга ором беради. Тилсиз осмон юлдузлар тилида мени аллалайди... Дунё яралаган, биродарларим жароҳатлаган қалбимни сукунат ардоқлайди».

Ўзбекчада бу фикрлар тасаввуф фалсафасидан анча узоқлаштирилган. Ушбу сатрларда шоир нималарга ишора қилаётгани равшан англашилмайди:

Мен ўша бегона ва олис соҳиллар ташнаси,
Масканим ёлғизлигу ўйлар — салқин чашмаси.
Афсуи айт, юлдузли осмон, дардима ҳамдам бўл,
Опиёнсиз дил ярасинга асинг, малҳам бўл...

Сураининг охириги байтлари ўзбекчада яна баркамол тус олади. Сўнгги байтларда Маарийнинг гуманистик фалсафаси, унинг инсон эркини бўғувчи барча қонунлару ҳукмдорларга, ижтимоий офатларга қарши исёни янада кескин тус олади.

Йўқ ақл-идрок ва қалбимга менинг тўсқинлигим,
На менинг эркимда эрмас, у — менинг тутқунлигим...

Аветик Исаакяндан бир асрча илгари ўтган, Америка классик адабиётининг юлдузларидан бири Генри Торо ҳам умр бўйи табиат билан ҳамнафас бўлиб, ҳеч кимга итоат қилмай, ҳур, эркин яшашни тарғиб қилган эди. Қадимги ҳинд дostonларини, Саъдийнинг «Гулистон» асарини яхши билган Генри Торо ўзининг хотираномалари жамланган «Уолден ёхуд ўрмондаги ҳаёт» китобида айтади: «Даҳо одам подшо мулозимларидан жой олмайди. Даҳонинг ижодий ниятларини амалга ошириш учун тоғ-тоғ олтин, кумуш ёхуд мрамр керак эмас. Шунча тоғ-тошни кесишнинг вима зарурати бор, деган савол туғилади. Халқлар йўнилган харсангтошларда ўзларини абадийлаштиришга ишқивоз бўладилар. Улар бундан кўра ўзларининг ҳулқу одобларини йўниб, сайқал беришса яхшироқ бўлур эди!».

Аветик Исаакян дostonининг 4-сурасида ҳам қаҳрамон озодликка иштилади, яна ортда қолган диёрини эслайди, у ерда тўлиб-тошган иллатларни ланъатлайди. Брюсов таржимасидаги асарнинг энг узун сураларидан бири бўлган бу сура (30 байт, 60 сатр, агар фикр теранлигидан бўлиниб пастга кўчирилган сатрлар ҳам саналса — 120 сатр) ўзбекча таржимада 17 байт, яъни 34 сатрга келиб қолган. Маълум бўладики, Асқад Мухтор асарни Брюсовдагидай, 7 сура қилиб эмас, балки 8 сура қилиб олган. Саккизинчисига рақам қўймай, «Охирги сура» деб атаган. Бу сураларнинг таржимаси ҳам маъно, мазмун жиҳатидан Брюсовникидан анча фарқланади.

Гапни чўзмаслик учун бу ерда фақат айрим байтлар устидагина тўхталамиз. Тўртинчи сурадан, Брюсовда: «Занжирдаги итга ўхшаб, ўз уйдан бир қадам нари жиллолмайдиган одам ҳам одамми? ...Ёлғизлик — энди бошпанам! Само юлдузлари — энди отамнинг айвони! Карвон қўнғироқлари — энди йўлларим саҳросидаги садолар! О, ажиб йўлларим, ҳамипша сирли йўлларим, сиз ҳамипша барҳаёт ватавим!

Ортимизда нима қолди? Бойлигимиз, шуҳратимиз қолдими? Оила, хеш-ақраболар қолдими? Одамларимиз, халқимиз қолдими? Қонун, адолат, ватан, ҳақ-ҳуқуқ қолдими? Шон-шуҳрат нимадир? Бугун сени эъзозлаб, осмонга кўтариб мақташади, эртага кўр одамлар нафрат билан сени тошбўрон қилишади. Одамларда ор-номус ё ҳурмат қолдими? Фақат олтинни ҳурматлашади. Сал йўлдан тойдингми — ўзгалар яхши бўлиб, сен ёмонга чиқасан, сени аёвсиз суд қилишади. Бойлик нимадир? Бойлик билан ҳар қандай аҳмоқ амални, истеъдодни, муҳаббатни сотиб олади. Одам ўлдириб, бойлик топишади. Ватан нимадир? Қоронғу зиндон! Жанжалкашлар ва баджаҳллар уяси, у ерда оломон ҳукм суради. У ерда бераҳм ҳукмдор ўзини улуғлаш учун бош чаноқларидан эҳром ясайди. Ватанимдан нафратланаман! Унда бойлар ҳаммаёқни ўзига яйлов қилиб олган. Ҳақ-ҳуқуқсиз деҳқон эса нон ўрнига тош чайнайди. Қора халқдан ҳам нафратланаман! У қулдай итоаткор, тўнка, ҳар қандай аҳмоқона фикрни азиз деб такрорлайди». Шунини айтиш керакки, бу оловли фикрларни ўзбек таржимони ҳам ажиб шоирона илҳом билан, олмосдай сайқал тоштириб, ҳар сатрни ҳикматга айлантириб ифодалайди:

Орқада не қолди? Бойлик? Еки шуҳрат? Е шараф?
Қандайин эрмак япа чорлар шоирни у тараф?

Шуҳрати шулки, бугун кўкларга пуфлаб қадрини,
Эртага гўрга тикиб, пайҳон этарлар қабрини.

Эҳтиром, ҳурмат эса — қўрқув, хушомаддир ҳамон,
Гар қоқинсанг бир кун таҳқир этарлар беомон.

Молу мулк, бир боққанингда, одми пул ҳамёвидир,
Аслида бахтсиз есирлар кўз ёши, қалб қонидир.

Оломони? Оломон ялпи ҳамоқатдир азал,
Ул зулумотга таянч, қаҳру газабдандир касал.

Жамият — ёв лашкари, сафларда биз қуллармиз,
Унда сўз тутқун, ҳақиқат бўлса — кўру кармиз.

Нафратим сенга, текинхўр, бедаво ҳокимият,
Сен — уруш, қирғин эрурсан, сенга ёт қутлуг ияйт.

Эўравонларнинг талону ҳукмига нафратларим,
Бу ҳаёт қонли тегирмонки, абад нафратладим.

Ҳайю-ҳайт! Майли, бўлай ваҳший, ялангоч зотман,
Аммо муртад ҳукмдорлар ҳукмидан озодман!...

Озодликни, бировларга хору зор бўлмасликни Шарқ ва Ғарбнинг барча етук мутафаккирлари улуғлаб келишган. Юқорида тилга олинган «Уолден ёхуд ўрмондаги ҳаёт» асаридан: «Шайх Саъдий Шерозий («Гулистон»да) келтириб-дурки, бир донишманддан сўрабдилар: Қудратли парвардигор яратган хилма-хил дарахтлар юксак ва соя-салқинли бўлса ҳам, уларни озод дейишмайди, сарвини эса меваси бўлмаса ҳам озод дейишади, сабаби недир? Донишманд айтди: ҳар бир дарахтнинг мева қиладиган, гуллайдиган, сарғаядиган ва қурийдиган фасли бўлади, сарв эса бундай фаслларга бўйсунмайди, чунки у ҳар қандай фаслда яшил-лигини йўқотмайди. Эътиқодлари, фикрлари эркин одамларни ҳам сарвини озод дейишади. Ўткинчи нарсаларга кўнгил берма. Мабодо бой эсанг хурмодай саховатли бўл, мабодо бировларга бергудай нарсанг йўқ эса, сарвдай озод-бўл».

Аветик Исаакяннинг «Абул-Аъло ал-Маарий» дostonи ҳам озодликка қасида сифатида барча ҳур фикрли мутафаккирларни ҳайратга солиб келади. Зеро, бу асар, шунингдек, унинг ўзбекча таржимаси ҳам сарвини озоддай ҳаминша яшнаб, завоЛ кўрмай яшайди.

ЮЛДУЗ БЎЛИБ ЧАҚНАГАН ОНЛАР...

Абдулла Қодирийнинг болалиги буюк Октябрь инқилоби арафасидаги долғали, пўртанали йилларга тўғри келди. У,

Тошкентнинг Самарқанд дарвоза тарафидаги боғлар ва ўтлоқларда тенгқурлари билан мол боқди, деҳқонларнинг саховатли меҳнاتини кўрди. Мана шу болаликнинг сирли оламига хос орзу, ҳаёл, энтиқиш, мўъжиза кутиш кайфиятларини адиб кейинчалик «Жинлар базми» ҳикоясида акс эттирди. Ота-оналари ёш Абдулланинг билимга чанқоқлигини кўриб, уни ўқишга, Тошкентдаги рус-тузем мактабига беришди. Инқилобдан аввал оқ подшо мустамлакачилари туркистонлик маҳаллий бойлар билан қўшилиб, ўлкада капитализмни ривожлантириш тadbирларини кўрган эдилар. Бунинг учун Андижон, Фарғона, Қўқон, Тошкент каби шаҳарларда завод, фабрикалар очиб, маҳаллий аҳолини оғир меҳнатга жалб эта бошладилар. Улар капитализм ривожланган жойлардагина халқ миллат сифатида ўзини таний бошлайди, деб, ўзларини миллатнинг ғамхўрлари қилиб кўрсатишганди. Ана шу завод, фабрикаларда, савдо дўконларида, расталар, магазинларда иш юритиш учун эса ҳам ўзбекчани, ҳам русчани яхши биладиган хизматчилар керак эди. Рус-тузем мактаби худди шу мақсадга мўлжалланганди. Аввалроқ, ўз оиласида хат-савод олган Абдулла ёшлик йилларида шундай мактабда дунёвий илмларни, рус тилини ўрганди. Ёш Абдулла бу мактабни тугаллагач, озроқ фурсат савдо соҳасида иш юритувчи, гумашта (приказчик) бўлиб ишлади.

Лекин Абдулла плм-маърифатга ташналиги сабабли, савдо соҳасида узоқ ишлаёлмади. Айниқса Шарқ классик адабиётининг буюк алломалари Атоий, Сақкокий, Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб ижодини ўрганиш, ўша даврда шуҳрат топган маърифатчи шоирлар Авлоний, Беҳбудий, Фитрат каби санъаткорлар ижоди билан танишиш Абдулла Қодирийни аввал журналистикага, сўнг бадиий ижодга олиб келди.

Абдулла Қодирий журналист сифатида ҳам беназир қалам соҳибни эди. Унинг йиғирманчи йиллари ёзган мақола, очерк, ҳажвий лавҳалари ўзбек журналистикасининг дурдоналари бўлиб қолди. Абдулла Қодирий 1924—1925 йиллар-

да Москвада В. Брюсов номидаги институтда ўқиган даврида рус ва жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари билан янада муфассалроқ танишди. Худди шу йиллари у ўзининг шоҳ асари «Ўтган кунлар» романи устида ишлай бошлади. Москвадан қайтгач, ўзбек матбуотида бу асар боб-боб ҳолида нашр этила бошланди. Араб алифбосида уч қисм бўлиб нашр этилган бу асар, охири бир муқова остида босилди. Муқовада янги ойнинг ўроғи устида гўзал қиз — Кумуш ўтиргани тасвирланган эди. Ўша ажойиб тасвири кўрган одамлар ҳали-ҳали «Ўтган кунлар»нинг бошқа муқовасига кўникилмайдилар. Албатта, гап муқовада эмас, аммо асарнинг гўзаллиги ана шу муқова билан уйғунланган эди.

«... Биз Отабек — Кумуш саргузаштининг мунгли ва ёруғ саҳифаларини қайта-қайта ўқирканмиз, гўё суюкли қишлоғимизга бориб келгандай, қариндош-уруғ, ёр-биродарларимиз билан дийдор кўришгандай бўламиз,— деб ёзади халқимизнинг ҳозирги севикли адиби Одил Ёқубов.— Нур билан йўғрилган севги саҳифалари эса... ўз севгилиларимизни эсла-тади.

... Мен бу китоб ва уни яратган буюк писон олдида ҳамisha бош эгаман, қўлим кўксимда, таъзим этаман».

«Ўтган кунлар» ўзбек адабиётини зулматда чақнаган янги ойдай, юлдуздай юксакликка кўтарди. Ўзбек адабиётининг, ўзбек халқининг маънавий гўзаллигини дунёнинг турли бурчакларидаги халқлар ҳам кўриб, ҳайратлана бошладилар.

Европада тарихий романчиликнинг отаси деб Вальтер Скоттни («Айвенго», «Квентин Дорвард», «Роб Рой»...), арабларда эса Жўржи Зайдонни («Фарғона келини», «Армануса», «17 рамазон»...) кўрсатадилар. Абдулла Ҳодирий ҳам Ўрта Осиё халқларининг улугвор ўтмишини бадиий гавдалантирувчи катта бир туркум романлар бунёд этишни орзу қилган эди. «Меҳробдан чаён» романи ана шу ижодий орзу гулининг яна бир порлоқ гунчаси бўлди...

Шунга қарамай, ана шу икки роман ҳам ўзбек адабиёти кўксини тоғдай кўтарди, кейинги адиблар учун ижодий мак-

табга айланди. «Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилик мактаблари бор эди,— деган эди Е. Бертельс.— Энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди».

Абдулла Қодирий 1927 йил апрель ойида «Равот қашқирлари» хусусида ёзган мақоласида «Ўрта Осиё халқлари ҳаётидан олиб ўйналган фильмларнинг аксари сохтанамо» эканлигидан афсусланиб, ўзбек кино санъатини ривожлантирувчи истеъдодли миллий кадрлар етишиб чиқади, деб орзу қилган эди. Буюк адибнинг ана шу орзуси қанчалик рўёбга чиққанлигини ҳозирги кунда «Ўзбекфильм» киностудиясининг ижодий маҳсулотларидан билиш мумкин. Абдулла Қодирий ҳаётлик пайтида «Ўтган кунлар» романи асосида кино асарни яратиш фикри туғилган эса-да, аммо бу хайрли ният амалга ошмай қолган эди. Кейинги йилларда ўзбек киносанъатининг атоқли вакилларида режиссёр Йўлдош Аъзамов, сценарийнавис Собир Муҳамедов ва актёрлар ҳамда операторлар коллективи «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари асосида дастлабки фильмларни яратиб, Абдулла Қодирий мухлисларининг орзу-истакларини муайян даражада рўёбга чиқардилар.

«Ўтган кунлар» романи хусусидаги ижодий баҳслар, бу асарнинг ўзбек совет реалистик прозаси тараққиётида тутган ўрни кўпчиликка маълум. Шу роман асосида яратилган фильм ҳақида ҳам матбуотимизда анча фикрлар айтилди. Фильм ҳозирги кунларда биздан тобора узоқлашиб бораётган, айлиқса ёш авлод тасаввурда хиралашиб бораётган ўтмишдаги ўзбек миллий ҳаётининг нафосатга бой лавҳалари равшан тасвирлангани билан қимматлидир. «Ўтган кунлар» романи тарихийми, йўқми деган мавзудаги Иззат Сулгон, Матёқуб Қўшжонов ва бошқаларнинг тортишувлари эсингиздадир. Буни эслашимизнинг фильмга бевосита алоқаси бор. Бизнингча, «Ўтган кунлар» тарихий роман эканлиги аниқ. Аммо асар тарихий роман жанрининг қайси типига мансублигини аниқлаш фильмнинг ютуқлари ва айрим нуқсонлари ҳақида ҳам фикр юритишга имкон беради.

Бунинг учун эса ёзувчининг ижодий ниятини тушунишга интилишимиз керак. Маълумки, «Ўтган кунлар» сюжети 1847 йилги Тошкент қўзғолони воқеалари билан боғланган. Аммо ёзувчи эътиборини асосан эпик тарихий воқеаларга қаратмайди. Асар В. Скоттнинг «Парижлик граф Роберт», Г. Сенкевичнинг «Салибчилар», «Олов ва қилич билан», Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» каби романлари турига кирмайди. Қолаверса, «Ўтган кунлар» марказида Навоий, Петр I каби тарихий шахслар ҳам йўқ. Бу ерда Мусулмонқул, Азизбек парвоначи каби тарихий шахслар фақат эпизодик саҳналарда кўрсатилади. Шу жиҳатдан, Абдулла Қодирийнинг асари буюк араб тарихчиси ва адиби Жўржи Зайдон романлари руҳига яқин. Чунки «Фаргона келини» каби асарларда ҳам йирик тарихий шахслар эпизодик лавҳаларда тасвирланган. Аммо бу масаланинг ташқи томони. Терак жиҳатларига эса энди яқинлашамиз. Жўржи Зайдон ўзи таъкидлаганидек, унинг асарларида ишқ-муҳаббат можаролари асосан тарихий воқеаларни изоҳлаш учун тасвирланади. Бу жиҳатдан «Ўтган кунлар» тамомла янгича асар, чунки Абдулла Қодирий романида айрим шахсларнинг характери, ишон руҳий олами биринчи ўринга қўйилади. Аммо шунга қарамай, бу асарда ёзувчи айрим шахсларнинг тақдири орқали Ватан, миллат, халқ тақдирининг драматик даврини, ижтимоий тараққиётнинг кульминацион нуқталарини кўрсатишни ижодий ният қилиб олганки, шу жиҳати билан адиб Жўржи Зайдонга яқин туради. Бундан бошқа бир назарий концепцияга ҳам келиш мумкин, яъни санъаткор кўпинча доим учрайдиган ва кенг ёйилган воқеа-ҳодисаларни эмас, балки ҳаётнинг энг ҳаяжонли давр ва лаҳзаларини танилаб тасвирлайди. «Ўтган кунлар» романи Анна Каренина руҳидаги оилавий-фалсафий асар бўлиши билан айни вақтда, роман тараққиётининг кўпгина муваффақиятларини, эпос ва лирикани ҳам ўзида жамлаган том маънодаги тарихий асар. «Ўтган кунлар» фильмининг ижодкорлари хайрли, олижаноб ишга қўл уратуриб, ёзувчи ижодий ниятининг барча қирралари билан унчалик таниш эмаслик-

лари туфайли, асосан, асарни ишқ-муҳаббат дostonи ва оилавий роман тарзида талқин этишган. Тўғри, фильм ижодкорлари, Абдулла Қодирий айтган халқимиз тарихининг энг қора кунларини ҳамда халқ маданиятининг нафосатини кўрсатишни мақсад қилиб олишган. Фильмда бу мақсаднинг асосан кейинги қисмига эришилган.

Режиссёр Йўлдош Аъзамовнинг совет классикасига, айниқса Абдулла Қодирий ижодига мафтунлиги уни яна янги асар яратишга илҳомлантирди. Кинодраматург Собир Муҳамедов яна бир хайрли ишга қўл уриб, «Меҳробдан чаён» романи асосида сценарий яратди. Ҳар қандай классик асар экранлаштирилганда ёзувчи тасвирлаган ҳаёт муаммоларининг ҳаммасини қамраб ололмайди. Агар адабий асарда воқеликнинг энг ҳаяжонли, драматик лавҳалари танлаб олинса, кино асарида бу қуюқлашиш яна давом этади. Оддий қилиб айтганда, фильмда бадий асар қаймоғининг қаймоғи олинади. «Меҳробдан чаён» фильмида ҳам шу ҳолни кўрамиз. Сценарий муаллифи роман ижтимоий мазмунини кучайтирган машҳур диалогларни фильмда шундайича олиши мақтовга лойиқ. Фильм бошланини билан феодал тузумни, хон ўрдасидаги чиркин ҳаётни фoш этувчи қуйидаги машҳур диалогни эшитамиз:

— «Мени мирзо тайин қилсалар яхшимми, Раъно?

— Яхшимми, ёмонми, мен қайдан билай.

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваққдан эшитилиб турган оҳу зорлар меннинг юрагимни эзади, тинчлигимни олади...»

Ўрда ноҳақлик, фиёқу фасод уяси экалинги фильмда мирзабонилик лавозимини талашиш воқеаси, маҳалла имомни, чаласавод мулла Абдураҳмоннинг амалга эришини йўлида ҳар қандай қабоҳатдан қайтмай, Раъно устидан фитна уюштириш воқеаси орқали кўрсатилади.

Фильм ижодкорлари оммавий санъат тури орқали Абдулла Қодирий асарига яна бир умр бағишладан ташқари,

фильмга кино санъатига яқинда кириб келган Исамат Эргашев, Тамара Шокирова, Шуҳрат Эргашев, Н. Раҳимбоев каби ёш истеъдодларни жалб этгани ҳам қувонарли. Исамат Эргашев фильмда Анвар образини яратар экан, бу қаҳрамоннинг характеридаги оддий меҳнаткаш халқнинг тақдири учун қайғуриш, адолатпарварлик каби хислатларга асосий эътиборини қаратади. Фильм ижодкорлари қаҳрамоннинг ўтмишига экскурс қилиб, Анварнинг болаликдан меҳнаткаш халқ қаторида турмуш машаққатларини чекиб ўсганлигига ишора қиладилар. Шунинг учун ҳам Анвар катта лавозимга ўтгач, хонга ва унинг аъёнларига хушомад қилишни, халққа жабр қилиб, хонга яхши кўринишни ўйламайди, балки хон қаҳрига учрашдан ҳам ҳайиқмай, «авом»га ён босади. Ҳамиша ҳам бундай хислат жасоратга яқин туради.

Кўпинча қабиҳлик қилувчи, тубан, хиёнаткор одамлар жасур кишилар билан юзма-юз курашмай, уларнинг орқасидан, зимдан иш кўрадилар ва жасур кишиларни амал жиҳатидан қудратли кучлар билан тўқнаштириб қўядилар, амалдорларнинг қаҳрига учратадилар. «Меҳробдан чаён» романида, фильмда ҳам чаласавод мулла Абдурахмон ва унинг шериклари Анварнинг халқ олдида обрўйи юксалаётганига ҳасад қилиб, уни Худоёрхон билан тўқнаштириб қўядилар. Романдаги ана шу тўқнашув, Анвар ва Худоёрхон диалогини фильмга тўла ўтганлиги ҳам яхши. Ўтган йили совет киноэкранларида кўрсатилган, Шекспир асари асосида италян rassomi ва режиссёри ишлаган «Қийиқ қизнинг қуйилиши» фильмида драманинг деярли ҳамма диалоглари тўлалигича олинган, драманинг фалсафий бойлиги сақланган эди. Шу жиҳати билан ҳам фильм жаҳонда Шекспир асарларини экранлаштиришда энг катта ижодий ютуқлардан бири деб эътироф этилган эди. Ўзбек киносанъаткорлари ҳам бу ижодий тажрибани қўллаб кўрсалар яхши самаралар келтириши мумкин. «Меҳробдан чаён» фильмида муаллифлар Анвар ва Раъно муносабатларидаги нафосат, лиризмни романдагидай кўрсатишга интиланлари ҳам яхши. Илгари «Семурғ» (Зубайда), «Шижоат» (Гулсара) фильмларида

эпизодик ролларда кўринган ёш, истеъдодли актриса Тамара Шокирова «Меҳробдан чаён»да руҳий олами гўзал, нафосатга бой, вақти келганда адолат учун, ўз бахти, ҳақ-ҳуқуқи учун кескин курашларга киришга журъат этувчи ўзбек қизи образини муваффақиятли ярата олган. Раъно маъсум, соддадил ҳам. У хон ҳарамининг хизматкори ва кўплаб гулдай қизларнинг бахтини ўғирловчи Гулшанбону келганида, уни очиқ чеҳра, одоб-тавозе билан қаршилайди. Аммо кейинроқ, воқеанинг маъносини англагач, бу қабиҳ ниятга бор вужуди билан қарши туради. Қаҳрамонларнинг шу воқеага боғлиқ ҳолатлари фильмда ҳам кўрсатилган. Солиҳ Махдумнинг (артист Олим Хўжаев) хонга қайнота бўлиш иштиёқини сезган Анвар андишага бориб, дастлаб ҳеч бир ҳаракат қилмайди. Раънонинг шу вазиятдаги аҳволини тасаввур қилинг. Тамара Шокирова қаҳрамон тақдиридаги мана шу драматик ҳолатларни ҳам кўрсатолган.

Фильмда руҳонийлар орасидаги айрим «чаёнлар»нинг кирдикорларини кўрсатишга ҳам кенг ўрин берилган. «Семурғ» фильмида сотқин Шерзод образини яратган ёш актёр Шухрат Эргашев «Меҳробдан чаён»да ҳам игвогар, ҳасадгўй, чаласавод мулла Абдураҳмон ролни ижро этган. Унинг ўзига хос ўйин услуби равшанлашяпти. Актёр аввалги фильмда ҳам, кейингисиде ҳам жуда кам гапиреди, у қаҳрамоннинг ички дунёсини юз ифодаси, айниқса кўз ифодаси билан кўрсатишга интилади. Бу қийин услубни у қанчалик ўзлаштираётганини келажакда яна кўрамиз. Аммо ҳозир эса Шухрат Эргашев ҳасад, ҳавас, алам ёки подлик дақиқаларини нигоҳ билан ифодалашда бир хилликка йўл қўяяпти. Шерзод билан мулла Абдураҳмон образларида маънавий яқинлик борлиги ҳам муайян таъсир кўрсатгандир, аммо Шухрат Эргашевнинг иккита фильмдаги бир хил қиёфаси томошабин хаёлида қаттиқ ўрнашиб қолиб, характернинг ранг-баранглигига, товланишларига соя ташляяпти.

Хон ўрдасида тубан одамларнинг амал талашиб, бир-бирини ғажиб мавзуига фильм ижодкорлари анча эътибор беришган. Аммо романда бу мавзунинг ижтимоий салмоғи

тоғ қадар баланд ва денгиз қадар терең эди. Буюк адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён»нинг ёзилиши тарихидан» деган мақоласидаги қуйидаги фикрлар ёзувчи ижодий ниятини чуқурроқ тушунишимизга имкон беради. Ҳабибулла Қодирийнинг хотирлашича, отаси унга роман мазмунини қуйидагича тушунтирган:

«... Хон авлодлари ва бузғунчи беklar тахт-мерос, мансаб талашиб, ўзаро шу қадар тез-тез уришганлар, қон тўкканларки, ҳатто баъзан ҳафта, ой сайин ўзгариш бўлиб турган... Бу ой хоннинг фалон ўғли ёки авлоди ўз ёнига одам тўплаб, уруш қилиб, бир-бирларини чошиб, ўлдириб, ўрдага бостириб кириб, тахтга ўтирса, келаси ой бунга қарши иккинчиси шундай бош кўтарган... Бу ўзаро уруш, талашлар шу қадар авж олганки, оқибатда бу ёқдан чор аскарлари Фарғона шаҳарларига бирин-кетин бостириб кириб борадилар, аммо хонларнинг бу билан ишлари йўқ. Улар ўзаро урушиб, бир-бирларини қириш, бир кун бўлса ҳам юртга хонлик қилиш билан овора... Ана шундай безовта ҳаётдан, ўзаро урушлардан тўйиб-безиб, жон сақлаш, тинчроқ яшаш мақсадида руслардан сиёсий бошлана сўраб Тошкентга қочиб келган кишилар кўн бўлган...» («Отам ҳақида».)

Демак, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида ифодаланган юксак ижтимоий гояни «Меҳробдан чаён»да ҳам очишни давом эттирган ва поёнига етказган. Фильм воқеаларидан ҳам шу гоя англашилади. Аммо, кинонинг имконияти, вақт жиҳатидан чекланганлиги борки, бу ҳол романдаги ижтимоий мазмуннинг пафосини тўлалигича беришга йўл қўймаган. Режиссёр Йўлдош Аъзамов ва оператор А. Панн қаҳрамонлар ҳаётидаги лирик ҳолатларни кўрсатишга кўпроқ эътибор берганликлари яхши. Аммо, драматик ҳолатлар эса фильмда анча шошқалоқлик билан кўрсатилади. Анвар билан Худоёрхон тўқнашувини, ҳарам саҳналарини кўраётганда томошабин ҳолатларнинг бутун драматизминини чуқур ҳис этолмай қолади.

Аммо фильм ижодкорларининг бошқа бир муваффақиятини эътироф этишимиз керак. Рассом Н. Раҳимбоев фильм-

даги кўйлаб сахналарда инқилобдан аввалги ўзбек халқи турмуш маданиятининг миллий колоритини жуда яхши кўрсата олган. Муҳими, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ўй-фикрлари тасвирида, яқинда яратилган «Нодира»—«Одамлар орасида ёлғиз» фильмида йўл қўйилганидай сохталикни, номутаносибликни, ўзбошимча талқинларни кўрмаймиз. Аксинча, Анвар, Раъно ва бошқа қаҳрамонлар XIX аср охириларида яшаган кишилардай ўйланади ва ҳаракат қилишади.

Мақоламиз бошида Абдулла Қодирийнинг ўзбек кино санъатининг келажаги ҳақидаги орзуларини тилга олган эдик. Шундан буён ўтган давр мобайнида партия ва ҳукуматимиз ғамхўрлиги натижасида ўзбек миллий кино санъатининг йирик вакиллари етишиб чиқдилар. Худди шу муносиб вакиллар «Меҳробдан чаён» фильмини яратиб, буюк адиб ва адабиётимиз олдидаги олижаноб бурчларини адо этдилар.

СУРАТ ВА СИЙРАТ

*(Одил Ёқубов қиссаларида
маънавий изланишлар)*

Ноннинг ушоғи ҳам нон. Қатра сувда қуёш акс этганидай, ҳаётнинг бир парчасида ҳам унинг проблемалари, пажобий ва салбий томонлари намоён бўлади. Зотан ҳозирги кўпгина адабий асарларда шу куннинг пафаси, бугунги кишиларимизнинг ишлари, интилишлари кўриниб турибди. Шуниси қувонтиради кишини.

«... Гапнинг лўндаси, биламан, пахтачилик қанчалик мураккаб кўринмасин — бу масалани машина ҳал қилади, — дейди ёш раис. — Аммо Мўмин акадай одамлар билан ҳал қилиб бўлмайди!»

Қаҳрамонларнинг ахлоқи, шахсий ишларида гап бошлаган Одил Ёқубов «Бир фелъетон қиссаси»нинг охирида ҳаммаи янада жиддий масалалар тўғрисида ўйлаштириб

қўяди. Бригада бошлиғи Мўмин ака биринчи галда, одамларни эмас, пахтани ҳам эмас, ўз обрўсини, осойишталигини ўйлайди. У далада тўлғоқ тутиб қолган илғор теримчи Салтанатни тез туғруқхонага жўнатиш ўрнига, машинави қизганиб, пунктга пахта юборади. Мўмин ака қийин аҳволда қолган кишига ёрдам беришдан кўра эртага «бригада илани бажарилди» деган гапни эшитишни афзал кўради. Салтанатнинг ардоқлаб юрган фарзанд кўриш орзуси бағритош кишининг қаршилигига учраб чилпарчин бўлади. Ёш келиннинг алам-изтиробларини тасаввур қилинг. Вақтида ёрдам қўлини чўзмаган кишилардан унинг кўнгли совуяди. Салтанат тўғрисида фельетон босилиб чиқиши дард устига чипқон бўлади. Шундан сўнг аёл далани ҳам, ўртоқларини ҳам ташлаб кетади. Бу Мўмин ака раҳбарлигининг «самараларидан» бири. Бугунги кун қаҳрамони, ёш раис Камол шундай ғайриинсоний шароитни тугатиш учун курашади.

Шошқалоқлик билан босилган бир фельетоннинг сабаб ва натижаларини тасвирлаш орқали ёзувчи қишлоқ меҳнатқашларининг турмуш ва иш шароити, кадрларни жой-жойига қўйиш, механизациялаш каби шу куннинг муҳим проблемаларини ўртага ташлайди ва уларни ҳал қилиш йўллари тўғрисида мулоҳаза юритади. Асардаги асосий қаҳрамонларнинг характерлари шу проблемалар фониди очиб кўрсатилади. Салтанат, Мўмин ака, Камол образларининг моҳияти ҳам шунда.

Лекин шуниси ажабланарлики, асар қаҳрамонларидан муҳбир Учқун ва редакциядаги бошқа кишиларнинг ўзаро муносабатлари ўқувчини ажаблантиради. Улар пайт топиб, бир-бирларини ёмонлашга уринишади, қўпол гаплашишади, ҳурмат, одоб нималигини билишмайди.

Муаллиф «Ларза» қиссасида замоннинг, бугунги кишиларимиз турмушининг янада жиддийроқ проблемаларига мурожаат қилади. Бу аввалги асарда айтилган мулоҳазаларнинг такрори эмас, албатта. Қиссанинг фабуласидаги айрим нуқсонларни инкор этмаганимиз ҳолда, асарнинг асосий ютуқларини кўрсатиб ўтмоқчимиз.

Қиссада ёш раис Муталнинг кечинмаларига кенг ўрин берилади. Лекин бизнингча, бош қаҳрамон Мутал эмас, райком секретари Мўминовдир. Мўминовнинг колхозлардаги раҳбар кадрларга, оддий меҳнаткашларга муносабати асарда биринчи планга қўйилган.

Одил Ёқубов колхозда тасодифан содир бўлган бир воқеа орқали раҳбарликнинг ўз умрини тугатаётган консерватив методларини қоралайди, бугунги қишлоқда туғилган ижтимоий проблемаларни кўтариб чиқади. Раис шаҳарга кетаётган машинанинг шофёри мастлигини кўриб жаҳли чиқади ва калитни тортиб олиб, унинг укасига беради. Набижон малакасизлиги, тажрибасизлиги туфайли аварияга йўл қўяди. Илгор бригада бошлиғи Шарофат ҳалок бўлади.

Шундан асар тугуни юзага чиқади. Бу воқеага турли одамлар турлича қарашади. Баъзилар ўйламай Набижонга рухсат берган раисни айблади. Илгариги раисликдан бўшган, одамлар ҳақида эмас, асосан, даврон суриб қолишни ўйлайдиган Тожи хола ва Равшан полвоилар шу фалокатдан фойдаланиб, янги раисга зарба бермоқчи бўлишади. Бу обрларнинг ҳар бири ўқувчини қишлоқдаги проблемалар тўғрисида ўйлашга ундайди.

Одил Ёқубов қаҳрамон ва меҳнат мавзусига алоҳида эътибор беради. Чунончи: иккала қиссада ҳам бунёдкор меҳнатдан чинакам завқ-шавқ олувчи қаҳрамонларни кўрамиз. Амина опа, Камол, Уста, Муталлар шундай кишилардир. Замон руҳини акс эттирувчи бу хусусият ҳам ҳали ёзувчиларимиз асарларида кенгроқ ўрни олиши лозим.

Ёзувчи «Ларза» қиссасида бугунги ҳаётимизнинг, замондошларимиз турмушининг муҳим проблемаларига мурожаат қилади. Биз муаллифнинг «Бир фельетон қиссаси»да ҳам шундай интилишни кўрган эдик. Лекин «Ларза» қиссасида ҳозирги қишлоқ ҳаётининг янада муҳим қирралари акс этган. Асарда эҳтирослар кучли.

Шуни айтиш керакки, бу ерда умуман шу қиссанинг гоёвий-бадий хусусиятлари ҳақида эмас, балки унинг бир

томони — адибнинг сюжет қуриш ва образ яратиш маҳорати ҳақида гапирмоқчимиз.

Ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш бадий ижоднинг асосий мазмуни, лекин бу ерда гап шу ҳақиқатни қандай, қай йўсинда баён этиши ҳақида боради. «Ларза» қиссасида адиб кўнглини безовта қилаётган, уни ҳаяжонга солаётган фикр, гоё қай тарзда акс этган?

Одил Ёқубов «Ларза» қиссасида тасодифий авария воқеасидан бугунги қишлоқ проблемаларини, зиддиятларни очиб кўрсатишда фойдаланган. Райком секретари Эрмат «XX партсъезд» колхозида кўнглисиз воқеа — машина ағдарилиб, одамларни босиб қолганини эшитиб, дарҳол касалхонага боради.

Асарда воқеалар жуда тез ривожланади. Райком секретари касалхонадан қайтиб келиши билан прокурор Жамоловнинг хатини ўқиб, авариянинг тафсилотлари билан танишади. Адиб прокурорнинг хати орқали райком секретариининг колхоз раиси Мутал Каримовга муносабатини кўрсатади. Райком секретари раиснинг ёшлик гаёратига, жонкуярлигига ишонар эди. Мана энди унинг бошига тасодифан ташвиш тушди. Прокурор унга оғир айб қўяпти. Наҳотки ёш раис ишончини оқлаёлмаса? Наҳотки Мутал кибрланиб кетса? Наҳотки у жиноятга йўл қўйса? Райком секретари Мўминовни шундай ўйлар безовта қилади.

Худди шу пайтда ёзувчи собиқ раиса «Опа»ни саҳнага чиқаради. У ҳам Мутални айблаб, уни қаттиқ жазолашнинг талаб қила бошлайди. Лекин Мўминов ишонилинч хулоса чиқармайди. Ҳақиқатни аниқлашга ҳаракат қилади. Шу фактнинг ўзидаёқ райком секретари Мўминов характеридаги муҳим хислатлардан бири кўрина бошлайди.

Мўминов «Опа»нинг гапларига дарҳол ишонмасликка ҳақли эди. Чунки у Опанинг кимлигини, қандай одамлигини биларди. Мўминовнинг гОпа ҳақидаги ўйлари орқали адиб секретарь характериининг бошқа хислатларини ҳам очади, айни вақтда Опанинг образини ҳам гавдалантира бошлайди.

Одил Ёқубов уруш давридаги бир фактни эслатиш орқали Опа табиатидаги ёмон иллатни тасвирлайди. Ёзувчи шу ўринда бир қарашда оддий кўринган воқеа-ҳодисалар зами-нидаги сабабиятни, алоқадорликни очиб кўрсатади. Мўминов фронтдан оғир ярадор бўлиб қайтганда илк марта раиса Опа билан учрашиб, қишлоқдаги адолатсиз шаронтни пайқайди. Фронтда қоп кечиб жанг қилаётган аскарларнинг ота-она-ларига бир ҳовуч бугдой топиб бермаган Опа ўзининг ўгли касал бўлиб фронтдан қайтиб келганда катта тўй қилиб бе-ради. Уша вақтда раиса ёш Мўминовни қўлга олиб, итоат-гўй ходимига айлантириш учун унга бир неча пуд бугдой бермоқчи бўлади. Лекин Мўминов шаронт қийин бўлса ҳам, қатъиян рад қилади.

«Сюжет — қандайдир ижтимоий қарама-қаршиликни очиб калитидир», — деган эди А. Толстой. «Ларза» қисса-сида ҳам воқеалар ривожини давомида шу тариқа ижтимоий зиддиятлар очила боради.

Одил Ёқубов ўзбек адабиётида реалистик методни қан-чалик ўзлаштириб олганини, бу метод имкониятларидан қанчалик фойдаланганлигини шу асардаги қаҳрамонлар тас-виридан билса бўлади. Маълумки, ёзувчи қаҳрамонларни ҳаётда қандай бўлса шундай тасвирлагани билан реалистик асар яратилавермайди.

Одил Ёқубов «Ларза» қиссасида умри тугаб бораётган эскилик билан турмушда қарор тонаётган янгилик ўртасида-ги курашни ҳаёт тараққийнинг қонуни сифатида тасвир-лагади. Адиб Опа ва Равшан полвон образлари орқали эски, ярамас раҳбарлик принципларини фож қилади. Консерватив кучлар янгиликка осонликча йўл бўнатиб бермайдилар. Опа ва Равшан полвон ўз мавқеларини сақлаб қолиш учун жон-жаҳдлари билан ҳаракат қиладилар. Ҳаёт дарёсида чўкиб кетмаслик учун улар ҳар бир чўп-хасга, янгилик та-рафдорларнинг ҳар бир хатосига ёппишиб оладилар. Опа ёп раис Муталининг қақраб ётган Кўкбулоқда ҳосил ундириш режасига ишончсизлик билан қарайди. Ошқора билдирмаса ҳам, кўнглида раиснинг бу режасини барбод бўлишини тилай-

ди. Кўкбулоқда сув тугаб, қийинчилик туғилганда Опа «Кўрдингларми!» деб бутун қишлоққа жар солади.

Равшан полвон ҳам собиқ раис. Лекин у Опадан мутлақо фарқ қилади. Ёзувчи Равшан полвонни бутунлай ёвуз киши қилиб кўрсатмайди. Агар шундай қилганда ҳаёт ҳақиқатига зид бўлиб тушарди.

Равшан полвон жуда эҳтиёткор, узоқни кўзлаб иш тутадиган киши. Райком секретари Мўминов қишлоқда Равшан полвонни учратиб, унинг авария ҳақидаги фикрини билмоқчи бўлганда, полвон очиқ жавоб бермайди.

Аслида Равшан полвон илгариги амалдорлигини, илгариги дабдабали ҳаётини, илгариги зиёфатларни кўмсайди. Текширишга келган обком вакили Раҳимжонов ва прокурор Ҳамоловнинг ёш раис «жинояти» ҳақидаги гапларини эшитгач, полвон кўнглида яна илгариги амалига қайтиш умиди учқунланади. Лекин Равшан полвон бу ниятини бировларга сира ошкор қилмайди. У шароитга қараб, кўнглида гоҳ бир томонга, гоҳ бошқа томонга оғади.

Реалистик адабиётининг муҳим хусусиятларидан бири инсон ички дунёсининг ҳар томонлама, кенг тасвирлавишидир. Ҳаёт қонунларини, воқеа-ҳодисаларининг ички алоқадорлигини тушуниш Одил Ёқубовга қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини ана шундай кенг тасвирлашга имкон берган.

Бинобарин, реалистик адабиётда характерлар ўз мантқиқига кўра, муҳит ва шароит таъсирида мустақил ривожланиши мумкин. Бошқача айтганда, реалистик асарда қаҳрамонларга қапдайди хислатлар аввалдан тақиб қўйилмайди. Балки, улар муҳит, шароит таъсирида характерлар мантқиқига кўра ҳаракат қиладилар. «Ларза» қиссасининг қаҳрамонларида мукамал бўлмаса-да, шуни яққол кўриш мумкин. Чунончи, райком секретари Мўминов ёш раиснинг айбисизлиги ёки айбдорлиги ҳақида олдиндан хулоса чиқариб қўймайди. Асарда Равшан полвон ҳам мутлақо ёмон киши бўлиб кўришмайди.

Қиссада прокурор Ҳамоловнинг ҳам Муталга муносабати

шароитга қараб ўзгаради. Прокурор дастлаб раисга юмшоқ гапирлади. Лекин қандайдир ҳиссиётга — раиснинг ундай ҳайиқмай жавоб беришидан норозилик туйғусига асосланиб, прокурор Мутални айблаб бошлайди. Лекин асар охирида райком секретарининг раисга хайрихоҳлигини, воқеалар Мутал фойдасига ўзгарганини кўриб, Жамолов ҳам ўзгаради. Прокурор — ҳаётини образ.

Равшан полвон анча мураккаб ички дунёга эга. У характерига хос ўзича ҳаракат қилади. Полвон қишлоқдаги воқеаларга ошкора муносабатини билдирмай, Латифни, Валижонни ва бошқа қаҳрамонларни йўлга солиб, зимдан иш кўради. Кейин эса воқеалар ўзгариб кетганини кўриб, Равшан полвон ўзини дарҳол шерикларидан четга олади. Ўқувчида шундай тасаввур ҳосил бўладики, Равшан полвон ўзига қулай шароит топганда яна Муталга қарши чиқиши мумкин. Бу қаҳрамонларнинг нақадар ҳаётини кўрсатади.

Область партия комитетининг вакили Раҳимжонов эса масъул вазифада ишласа ҳам ҳали тажрибасиз. У обком секретарининг кўрсатмасига ва қопунга кўр-кўрона риоя қилади. Секретарь айбдорни топиб жазола, дедими, албатта жазолаш керак, деб ўйлайди.

Асарда салбий кучларга янги, инсоний фазилатлар эгаси бўлган райком секретари Мўминов, колхоз раиси Мутал, уста Темирбек образлари қарама-қарши қўйилган.

Асар сюжетига қўшилган «қувурлар воқеаси» ҳам қаҳрамонларнинг характеридаги хислатларни очиб кўрсатишда муҳим роль ўйнайди. Кўкбулоқда ғалла сувсизликдан побуд бўлаётганини кўрган Мутал ҳар қандай йўл билан қувур топишга уринади. Бунинг учун у қувур топиб берганларга колхознинг икки юз килограмм помидор ва бодриғини топиришига ҳам рози бўлади.

Прокурор Жамолов ва обком вакили Раҳимжонов раиснинг бу ҳаракатини давлатнинг кўзини бўяш, жиноят деб баҳолайдилар. Айниқса, Она бу воқеадан фойдаланиб, Мутални раисликдан тушириш учун фойдаланишга уринади.

Мутал эса раисликни Опа сингари кишиларга бўшатиб беришни истамайди. Бу, амални яхши кўрганликдан эмас, албатта. Муталининг мақсади — раислик лавозимидан «фойдаланиб», қишлоқ хўжалигига техникани кенг жорий қилиш, янги резервларни ишга солиш, оқибатда деҳқонлар меҳнатини енгиллатиш, уларнинг турмуш фаровонлигини оширишдир.

Шуниен бор, Одил Ёқубов қиссанинг муҳим ўринларида яланғоч декларативликка, ғоянинг оддий баёнига йўл қўйганки, бу асар бадииятига путур етказди. Адиб кейинчалик бу камчиликлардан қутула бошлади.

Муҳими шундаки, райком секретари Мўминов ёш раиснинг орзу-ииятларини яхши тушунади ва доимо унга ёрдам қўлини чўзади.

Асарда раҳбарлар, айниқса район ва область раҳбарлари зиммасидаги маъсулият таъкидлаб кўрсатилади. Бунда: раҳбарлар ҳамisha адолат томонидан бўлса, халқ билан биргашса, қишлоқ хўжалигини ривожлантириши йўлидаги ҳар қандай говларни бартараф қилиши мумкин — қисса қаҳрамонларининг фикри-зикри замонамизнинг шундай актуал масалалари билан банд. Замон талаби билан пайдо бўлган бу кишилар олтинининчи йилларнинг ҳаётини қаҳрамонларидир.

Қаҳрамонларнинг руҳий диалектикаси, ахлоқий, маънавий изланишлари айниқса «Қанот жуфт бўлади» қиссасида теран аке этади. Одил Ёқубов бу ерда (кейинчалик романиларида ҳам излаган) қарама-қаршиликлар кураши ва бирлигига, қалб диалектикасига, воқеликнинг холис тасвирига эришади. Назаримизда, худди шу асарда адибнинг Лез Толстой мактабига мансублиги аломатлари сезилади. Булар нималарда кўринади? Аввало, қисса қаҳрамонларининг ҳар бири ўз ҳаёти билан яшайди. «Биллур қандиллар»даги Нилуфар бир оз китобий, романтик, хаёлирааст, лекин камтерин ва маъсума қиз эди. «Қанот жуфт бўлади» қиссасидаги Сайёра эса Нилуфарга нисбатан ташқи қиёфасида ҳам, ҳаётга қарашларида ҳам замонавийроқ, ҳаёт кўрганроқ, у турмуш

лаззатларининг ҳаммасидан улушнин олишни истайди. Сайёра «снглиси» Нилуфарга нисбатан ўз қадрини кўпроқ биледи, ўз ҳуснига, жозибасига ишонади, хуллас, ўзини даврининг, жамиятнинг эрка фарзанди деб биледи. Бу хислатлар, албатта, давр руҳини ифодаловчи, аёллар эмансипацияси (эркилиги) мевалари. У, Нилуфарга нисбатан йиғитларни кўпроқ шайдо қилади. Эри Акрам ҳам илгор йиғит. Лекин Акрамнинг ҳалоллиги, манфаат, тамалардан узоқ туриши, аёлларга шарқопа муносабати ушн ҳаётдан орқада қолгандай кўрсатади. (Албатта, Сайёра ва «замонавий» Шавкат олдида). Шу зайлда қиссада ҳаёт парадокслари очила боради. Езувчи, боя айтганимиздай, Акрамнинг ҳам, Сайёра ёки Шавкатнинг ҳам тарафини олмайди, қаҳрамонларни ўз ҳолига кўйиб беради. Сайёра фаол жўшқин яшашни хоҳлайди, теварақ-атрофдагилардан ўзининг ҳусни ва ўзи қонунлаштириб олган эрка манқасига хос ҳурмати, эътибор (ва ҳатто олқиш) талаб қилади. Шунинг учун ҳам у кўпроқ шоп-шуҳрат тошувчи истеъдодли ёш олимлар ва санъаткорлар даврасига интилади. Шу жиҳатлари билан у «Биллур қаңдиллар»даги Нилуфардан ҳам, «Қанот жуфт бўлади» қиссасидаги Нилуфардан ҳам ўзини анча баланд олади. (Характер мантиқига кўра икки асар қаҳрамонларини ҳаёлан учраштириб, ўзини тутишларини тасаввур қилиб кўрайлик). Лекин Сайёра ҳар қанча гўзал, жозибали, илгор бўлмасин, «Биллур қаңдиллар»нинг Нилуфари ундан маънавий бойроқ. Чунки унда камтаринлик, маъсуманик бор ва у «аллақайси» олис халқ вакиласи Кэтрин (Э. Хэмингуэй қаҳрамони) ўлиmidан қайгуриб, йиғлай олади. «Қанот жуфт бўлади» қиссасидаги даврининг илгор ва талантли ёшлари Шавкат билан Зафар ҳам Ҳикматиллога нисбатан кўп нарсаларни биладилар, ундан маданийроқ яшайдилар. Лекин уларга нисбатан содда, бўш-баёв Ҳикматилло инсонроқдир. «Қанот жуфт бўлади»да Сайёранинг Ойдинбулоқ қишлоғидаги қариндошлари Нортोजи тога, Моҳира хола, маҳзун Ҳамида гўзал қалбли оддий кишилар сифатида кўринади. Эҳтимол, ижтимоий курашлар моҳиятини «Биллур қаңдил-

лар» қаҳрамонларига нисбатан Сайёра, Шавкат ва Зафарлар кўпроқ тушунишар, аммо жамиятнинг ёш эгалари булар эмас, балки Нилуфар ва Ҳикматиллалар бўлишини истар эдик. Чунки кейинчалик Шавкат ва Зафарга ўхшаган жозибали, маданий ёшлар улғайиб, катта мавқеларни эгаллаб, анча-мунча салбий ҳодисаларни келтириб чиқардилар.

Одамнинг кўнглига гоҳо бутун олам сиғади, гоҳо эса қил ҳам сиғмайди. Атоқли адиб Одил Ёқубовнинг замонавий мавзудаги «Биллур қандиллар» қиссасида инсон қалбиниңг поклиги, маънавий бойлиги билан руҳий қашшоқликининг кескин тўқнашувлари кўрсатилади. Инсон бошқа бир инсоннинг кўнглини зимистондан ёруғликка чиқаришга қодир. Нилуфар билан танишганидан кейин далада ўтган бир ой Ҳикматилло ҳаётидаги энг масъуд, меҳрга ташна қалбини нурга тўлдирган энг ёруғ оилар бўлди. «Биллур қандиллар» қиссасида ёш замондошларимизнинг инсоний бахт учун кураши, изланишлари ва адашувлари, шодликлари ва изтироблари типик, равшан бўёқларда кўрсатилади. Қиссада аниги учта асосий қаҳрамон бор, аммо буларнинг ҳар бири ҳаётимизда кўплаб учрайдиган типлар даражасига кўтарилади. Айни вақтда, булар ўз тақдири, табиатига эга бўлган бетакрор қаҳрамонлар. Асардаги энг қизиқарли ва жозибали қаҳрамонлардан бири Нилуфар. Бу қиз руҳан сермазмун янашани орзу қилади. У ўзининг бой ва жўшқин туйғуларини жиловламай, эркин янашга интилади. Биз тақиқдчилар кўпинча «Нега ўзбек адабиётида Бовари хопимга ёки Анна Каренинага ўхшаш кучли характерлар, қаҳрамонлар яратилмапти?» — деган талаб қўямиз. Агар таъбир жоиз бўлса, Одил Ёқубовнинг янги асари қаҳрамони Нилуфарни ўзбек Анна Каренинаси дейиш мумкин. Аммо ёзувчи асарнинг биричи ярмини шошиб ёзганга ўхшайди, негаки шу қисмда қаҳрамоннинг характери, унинг интеллектуал пчки дунёси етарли очилмаган. Тўғри, Нилуфарнинг шўх-шаддат, эрка қиз экаплигини кўрамиз. У кўпчилик шаҳар қизлари каби йиғитлар билан танишиб, дўстлашувни маънавий эҳтиёж, одатдаги табиий бир ҳол деб билади ва кўнглини

бирон йигитга қаттиқроқ боғламайди. Бироқ қишлоқлик содда, оқкўнгили йигит Ҳикмат ўқимишли пойтахтлик қизнинг руҳий дунёсини етарли англаёлмайди. Айни вақтда қиз ҳам Ҳикматжон руҳий дунёсига эътиборсизлик билан қарайди. Ёзувчи бу икки инсон маънавияти ўртасидаги фарқларни кўрсатади. Ана шу руҳий тафовутлар буларни ярим йўлда ажраллишига олиб келади. Қизини шундаки, поэтикаъб, ўқимишли қиз Нилуфар содиқ, вафодор йигит Ҳикматнинг шок ва муқаддас туйғуларини оёқости қилади. Одил Ёқубов «Биллур қапдиллар»да ҳам бирор фикрни, гоёки иллюстратив тарзда исботламайди, балки одамларни, уларнинг ички дунёсини қапдай бўлса шундай — ҳаққоний кўрсатишга интилади. Бу асардан ҳам ёзувчи ижодида реалистик тасвир маҳорати янада юксалганлиги кўриниб турибди.

Одил Ёқубовнинг «Биллур қапдиллар» қиссаси қаҳрамони Нилуфар — гўзал, шўх, шадод, ўйинқароқ, аммо енгилтак эмас. У кўн китоб ўқиган, таъсирчан, поэтик қалбли, поэтикаъб, романтик кайфиятли қиз. Аммо Нилуфар танишган йигит Ҳикматилло мард, ақлли, чиройли бўлса ҳам, қизнинг поэтик туйғуларини тез тушулишдан ожиз эди. Қишлоқнинг ҳам қиличдай, бургутдай, доно йигитлари бор. Аммо бари бир, уларда шаҳар йигитларидаги журъат, шадодлик, айниқса, эпчиллик етишмайди. Нилуфар ҳам дастлаб танишганида Ҳикматиллонини қишлоқнинг қиличдай йигитларидан деб ёқтириб қолди. Аммо, уни севганича йўқ. Бунинг фарқи катта, албатта. Ҳикматилло эса Нилуфарни севиб, унга боғланиб қолди. Қиз учун эса Ҳикматилло билан юриш ҳам, бошқа йигитлар билан дўстланиш ҳам одатдаги ҳод эди. Нилуфарнинг ҳали менга бошқа кўн йигитлар учрайди деган ҳаёл билан бенарво юришидан Ҳикматилло изтироб чека бошлади. Йигит «шунгами, бошқагани, ишқилиб, Нилуфар билан шаҳар кезган пайтларида ўзини бир оз ғариб сезар, назарида ўтган-кетганларнинг ҳаммаси уларни бир-бирига солиштириб кўраётгандай, гўё «шундай кетворган қиз шу лапашангни тошибди-да!» — деяётгандай туюларди». Аслида буни қиз ҳам ҳис этмаслиги мумкин эмасди.

Гарчи ёзувчи қиссанинг бошларида қизнинг кечинмаларини кўрсатишга етарли эътибор бермас-да, воқеалар маънидан шу сезилиб туради. Бари бир, йигит билан қизнинг маънавий, руҳий оламидаги катта тафовутни кўрсатишга етарли эътибор бермаслик — асарнинг биринчи қисмини пасайтириб юборган. Ёзувчи Нилуфар билан Ҳикматиллонинг кечинмаларини, уларнинг руҳий оламини чуқур кўрсатиш ўринга баъзан қўйидагича ахборот билан чекланган: «Энг ёмони — улар учрашганларида, кўчалар, хиёбонлар, паркларда... бирга юрганларида гаплари унча қовушавермас, аксариди бири боғдан келса, бири тоғдан келарди». Санъаткор худди шу фикрни ҳолатлар орқали ким, қачон, қайси «тоғ»дан ва қайси «боғдан» келаятганлигини, бу икки ёшнинг бир-бирига руҳан мос келмаётганлигини аниқ кўрсатиш зарур эди.

Аслида ҳам қиз билан йигитнинг маънавий дунёлари бир-бирига тўла уйғун эмасди. Тўғри, ҳаётда тўла уйғунлик топиш жуда қийин. Фарқлар ҳамини бўлади. Ҳатто фарқлар ўзига хослик тарзида жозоба кучига эга. Аммо бу ерда одамлар маънавий оламидаги фарқдан кўра, маънавий узоқлик ҳақида гап борапти. Инсоний туйғуларни ҳис этиш, тушуниш ёки тушунмаслик ҳақида гап борапти. «Биллур қандиллар» қиссасида Нилуфар Ҳикматиллонинг қалби покчилигини, гўзаллигини тушунмайди. Нега? Боя айтганимиздай, Ҳикматиллонинг қалби, маънавияти гўзал, аммо ҳали қашпоқроқ эди. Ҳали йигитнинг ҳаётнинг кўйлаб мураккаб қирралари борлиги ҳақида, оламда битмас-туганмас маънавий бойликлар мавжудлиги ҳақида етарли тасаввурни йўқ эди. Нилуфарнинг узоқ Испания воқеаларида ҳам таъсирланиб, йиғлаб ўтиргани Ҳикматиллога эриш туюлади. Йигит «Шўнга ҳам йиғимми» деб қизни соддадиллик билан юпатмоқчи бўлади. Қизга бу оғир таъсир қилади. «Одамларнинг дардини сен қаердан билардинг?» дегандай, йигитга нафрат билан қарайди. Унинг маънавий бой эмаслигини сезиб, дили оғрийди.

Иккинчи томондан, йигитнинг ҳам қиздан кўнгли совий бошлайди. Ҳикматилло қизнинг шаҳарча қилиқларини, ҳеч

нарсадан тортинмаслигини — шўх-шаддодлигини кўриб, унинг дили покиза эмасга ўхшайди деган қарорга кела бошлайди. Ёзувчи мана шу қизиқарли руҳий жараёнларни чуқур кўрсатмаганлиги асарнинг жиддий камчилиги деб ўйлаймиз. Ҳолбуки, шу жараёнлар эпик планда кўрсатилганда Нилуфар образи ҳозирги ўзбек адабиётида катта янглик бўлар эди. Ҳозирги туринда бу ажойиб образ ҳали қиёмага етмаган. Қизнинг маънавий бойлиги етарли очилмаган.

Демак, икки руҳий оламнинг бир-биридан ажраланиш юз берди. Бу ерда маънавий бойлик ва қаншоқлик тўқнаш келиб қолди. Хўш, Нилуфардай кўн ўқиган, олам, ҳаёт ҳақида кўн ўйлайдиган, ақлли, поэтиктаъб қиз қандай қилиб Ҳикматиллодай софдил дўстини бой бериб, маънавий қаншоқ, ҳатто маънавий пуч одам бўлган Бегимқул билан яқинланиб қолди? Яқинлашидигина эмас, у билан тақдирини боғлади. Чиндан ҳам қиз Бегимқулнинг нимасини софдил Ҳикматиллодан устун қўйди? Ахир Нилуфар бахт — молдуёда, дабдабали яшашда деб ўйлайдиган маънавий саёз қиз эмас эди-ку? Шундай экан, унга Бегимқулнинг нимаси ёқиб қолди? Нилуфар бу саволларни ўзига берганида, афсуски вақт ўтган, бахти хазон бўлиб улгурган эди. Қиссада худди шу саволларга ширин ва порлоқ орзуларидан жудо бўлган Нилуфар ҳам, севгилисидан айрилиб, руҳий фожиага учраган Ҳикматилло ҳам изтироб билан жавоб излайдилар.

Илгарироқ, ҳали ҳамма нарса олдида экан, Нилуфар ақлли эканлигига, кўн китоб ўқиганига қарамай, тубанлик ва олижанобликнинг фарқига етмас эди. У бошқалардан кўра поэтиктаъблликка, татъирчанлигига, ҳиссиётга, бойлигига қарамай, Ҳикматнинг покиза муҳаббатини ҳис этолмади. У олис диёрдаги китоб қаҳрамони Кэтриннинг ўлиmidан қалбни ларзага келди-ю, ёнгинасидаги ўзбек йиғити Ҳикматиллонинг муҳаббатини шафқатсизларча ўлдириб, устига-устак, йиғитни масхара қилди. Қишлоқлик софдил опикнинг содаларча, аммо чин қалбдан айтган:

— Ахир... Ахир биз... ўйиншган эдик-ку!— деган адолатли исёнига жавобан қиз:

— Мен... лабларимни артиб ташладим,— деб беҳаёларча, сурбетларча, маънавий пуч одамларча қаҳ-қаҳ уриб кулди. У йигитнинг қалбидаги маънавий бойликни қадрлай олмади. Зотан, ёзувчи ҳаётимизда гоҳо поклик ва олижаноблик Нилуфар каби одамлар **томонидан оёғости қилинаётганлигини**, Бегимқуллар қиёфасидаги разолат эса гоҳо ғолиб чиқаётганлигини реалистик бўёқларда акс эттира олган. Мусофир студентларга бошпана берган, ҳовлисига газ ўтказишни орзу қилган олижаноб бева кампирнинг ва бошқа кўп софдил одамларнинг олчоқ Бегимқулга ялиниб яшаш ижтимоий ҳаётимизда туғилиб турган проблемалардан биридир. Ёзувчи шундай адолатсиз вазиятни тасвирлар экан, ўқувчиларни шунақа ҳолларга қарши курашга отлантирадики, бу асарнинг ижтимоий қимматини белгилайди. Бегимқул ҳам бутунлай тамом бўлган одам эмас. Гоҳо унда ҳам соғлом фикр нури ялт этиб кўринади. Асарда Бегимқулнинг ақлдан озини даражасига етиб, «Қани, кимга газ керак, олавер, ҳамма яхши, фақат Бегимқул ёмон!» деб жазавага тушиб картинасида асарнинг ижтимоий нафоси гоит кучаяди. Ёзувчи бу ерда инсон рўҳининг нозик бурчларигача ёрита олган. Бегимқуллар ҳар қаердан **фойда топишни**, одамларнинг газга — ҳароратга муҳтожлигидан фойдаланиб, даромад орттиришни, шоҳона яшашни, софдил одамларнинг бахтини ҳам тортиб олишни яхши билинади. Аммо шунақа разил одамларнинг доимо омади келишига софдил одамларнинг ўзи ҳам айбдор. Айниқса, Нилуфар каби кўп ўқиса ҳам тубанлик билан олижанобликни ажратолмайдиган, разолат чапғалига тулганидан кейин эса дод деб қоладиган қизларнинг ўзи ҳам айбдор. Кўнчилиқ қизлар одатда ҳамманинг кўзини куйдириб, дабдаба билан яшашга жуда орзуманда. Ҳар қанча ақлли, фаросатли қиз ҳам бахт шоҳона уйларда, қўш-қўш гиламлар, автомашина ва биллур қандилларда эмаслигини тушунишга деярли ожизлик қилади. Агар тушунса — кўп китоб ўқиган, ҳиссиётли қиз Нилуфар тушунарди. Йўқ,

у ҳам мол-дунёга, машаққатсиз енгил турмушга ишти-
ди.

Тўғри, Нилуфар бахт биллур қандилларда эмаслигини кечроқ тушунди. Ажабо, у шуни тушунгани заҳоти маънавий жиҳатдан теварак-атрофидагилардан кўра ортиқроқ бойликлар борлигини тушуниб, ўзини бахтсиз ҳис этганида у нақадар гўзаллашиб кетди! Айниқса, оғир аҳволда қолган одамга ёрдам беришга иштиганида эса унинг бир ҳуснига юз ҳусн қўшилди. Азиз одами учун фидойилик қилиб, жасорат кўрсатганида, хўрликка ҳам бардош берганида эса, у мафтун этарли даражада чирой касб этди.

Бу — инсон гўзаллиги, ҳар қагдай биллур ва олтин қандиллардан кўра нурлироқ гўзаллик эди.

ШАФФОФ НИЛУФАРНИНГ СИРИ

Шарқ халқларининг мўъжизавий санъати ҳақида кўп ривоятлар бор. Қадим замонларда қудратли бир подшо ўтган экан. У маърифатли одам бўлиб, гул ўстиришга ишқибоз, айниқса, нилуфар гуллари кўнайитиришга ҳавасманд экан. У куч-қудратини, бой-бадавлатлигини нилуфарларга боғлиқ, деб тушунаркан. Подшонинг боғида нилуфарларнинг жуда кўп турлари ўсаркан. Бир хилларининг янроғи ботаётган қуёш шафағидай, бошқалариники тонгги осмондай зангори, баъзилари сал пушти, яна баъзилари қирмизи ва алвон ранг экан. Фақат бир туп нилуфарининггина япроқлари зилол сувдай тиниқ, тоза ҳаводай шаффоф экан. Бошқа ҳеч бир подшонинг боғида бунақа тиниқ нилуфар ўсмас экан. Бу гулларни томоша қилиш учун етти иқлимдан меҳмонлар келишаркан. Айниқса, тиниқ, шаффоф баргли нилуфар ҳаммаи ҳайратга соларкан. Аммо бир куни қаттиқ бўрон туриб, подшонинг боғидаги шу нилуфар япроқларини сипдириб, пайҳон қилиб кетибди. Гул сўлиб, қуриб қолибди. Подшо узоқ мотамсара бўлиб юрибди. Юртидаги барча олиму фозилларни чақириб, сўлиган гулни қайта яшнатишга кимнинг кучи етишини сўрагач, бир олим бу қийин ишни ўз зиммасига олибди. У тўқсон кеча-кундуз нилуфар япроғининг

шаффофлиги сирини билиш учун тажриба ўтказибди. Тўқсон биринчи кун у подшога худди бўрон пайҳон қилганидан аввалги нилуфарлардай тиниқ, шаффоф нилуфар гулини олиб келибди. Аммо бу гул олмосдай қаттиқ бўлиб, ҳар бир янроғида қуёш нурлари жилваланар экан. Олим бу гўзал гулининг энди сира сўлмай, минг йилларча тураверишини айтибди. Подшонинг чиройи очилибди. Ана шу олим дунёдаги биринчи шишасоз кулол экан (М. Аминжонов. Э. Сайко. «Ўрта Осиё кулолчилиги, шишасозлиги ва чиннисозлиги»). Маълумки, Ўрта Осиё ҳунармандларининг беназир санъати илдизлари жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Бадиий адабиёт асарлари, айниқса, бадиий-тарихий асарлар асрлар қаъридаги ҳаёт гулларини сеҳрли илм ёрдамида қайта жонлантиришга хизмат қилади.

Атоқли тарихнавис адиб Миркарим Осимнинг ижодий анъаналарини давом эттираётган Анвар Эшонов, Хайриддин Султонов, Исфандиёр Маткаримов, Алишер Ибодингов, Мирзаўлат Тошўлатовларнинг тарихий ҳикояларида «Ўстирилган» қадимги ҳаёт гуллари ҳам ана шу шаффоф нилуфарни эслатади.

Анвар Эшоновнинг тарихий мавзудаги «Оқ гуллар» ҳикоясида севги мавзун асарда буюк мутафаккир шоир Бобур шахсини, характерини кўрсатини учун хизмат қилади. Ёзувчи шоҳ ва шоир характерини оддий халқ орасидан чиққан ўзбек йигити билан ҳинд гўзалининг муҳаббатига муносабати орқали кўрсатади. Анвар Эшонов XVI аср ҳаёти манзараларини тасвирлар экан, ўша замонга хос поэтик бўёқларни топади. «Ўн бир ёшдан бери потинчиликлар сабабли рўзани бир ерда тутолмаган, гоҳ теурий шахзодалар, гоҳ ўзбек султонларининг отлари ҳамласидан, филлари ҳужумидан шатранж тахтасидаги шоҳдек у катакдан бу катакка сурилган Бобур, бугун — сўнгги жангда ғолиб чиқиб, Ҳиндистондай буюк бир салтанатда ном хутбага қўшилди», деб ёзади автор. Ёзувчи Аграда, Жамна дарёси бўйида қурилган Тошсарой ичкарасидаги ғолиблар шодибнасини тасвирлаб ёзади: «Бир томонда жони ҳиндча, танаси ўзбекча рақслар, қўшиқлар. Бир томонда қўчқорлар шохи сингунча

уришади, мушти ғўладай, тўши пўлатдай полвонлар бел синашади. Тахтнинг ўнг ва чап томонида ўтирган, саройга яқин хонимлар олтин ва кумушдан қилинган нисталарни авайлаб чақадилар...» (Бу ерда халқимиз ўтмишидаги фаровонликдан, юксак дастурхон маданиятидан хабарсиз одамлар олтин ва кумуш «нўчоқли» нисталардан ҳайрон қолиши мумкин).

Илмий асарларда олимнинг шахсий қиёфаси унчалик кўринмайди, аммо бадний адабиёт ва санъат асарларида бўёқлар орқали ижодкор шахси жуда равшан тортади. Анвар Эшонов халқимизнинг юксак маданияти тарихида яхши хабардор бўлгани, ўзи ҳам ўтмишда даҳо шоирларни яратган халқнинг фарзанди бўлгани учун тарихдаги шодиёна ва фожиаларни, улкан шахсларни жуда катта ҳурмат, эҳтиром, нафосат туйғуси билан, романтик бўёқларда ёритади. У, Бобур ҳақидаги ҳикоятда **ошиқ** шоир йигит Боқи Тошкандий тақдирини кўрсатар экан, ўзи ҳам жўшиб, унинг помидан ошиқона кўшиқлар тўқийди. Воқеа Ҳиндистонга боғлангани учун, ҳикояда қапотли ҳинд кўшиқлари, сеҳрсоз куйлари **шундоққина қулоғингиз тагида** жараглай бошлайди. У, сўз саъяти ёрдамида муסיқа яратади, муסיқа ёрдамида эса шоир йигит Боқи Тошкандий билан раққоса қиз Радханинг дилидаги ҳаяжонли кечинмаларни ифодалайди. Радханинг ноз-нивали, тугёнли рақси «Ҳиндистон азиматини, даҳнатли моҳир саркарда Раю Санго Сингхга қарши кураш олдида аскарларнинг тушқунлигини, Бобур путқидан сўнг уларнинг қасам ичинини, хуллас, заминга zilзила солган жанг майдонини кўз олдига келтирарди».

Ёзувчи ўзбек йигити билан ҳинд қизчининг дарё бўйидаги висол чоғларини тасвирлар экан, уларнинг қалбидаги изтиробларга ўзига хос ранг беради. Уларнинг севгиси умидсиз. Ҳинд мусулмонга теголмайди. Бунинг устига омонсиз жангда қизнинг отаси мусулмонлар томонидап ўлдирилган. Ота олдидаги бурч қизни мусулмонлардан нафратланишга даъват этади. Аммо севги ҳам қудратли куч. Йигит ҳинд қизни қалбида мусулмонларнинг подшосига, йўқ, буюк шо-

прига ҳурмат ҳисларини уйғотишга интилади. Лекин бу мушкул иш.

«Бобур ҳукмрон,— дейди Радха.— У ҳинднинг тапасига ҳоким. Аммо ҳинд фикрининг ҳокони йўқ. Чегараси ҳам...»

Ишгит Бобурнинг «Ўз юртига сиғмагани»га хафа. Бобурдай адолатли ҳукмдор «Ўзбекнинг пешонасига битмади. Аммо ҳиндунинг бахтига Ҳинд мулкининг султони бўлди», дейди. Чиндан ҳам Бобур ва бобурийлар ҳукмронлик қилган йиллар Ҳиндистоннинг ҳар соҳада юксалиш йиллари бўлди. Бунинг бир неча бор Тошкентга келган Жавоҳарлал Неру ҳам эслатган эди.

Анвар Эшоновнинг Мирзо Бобур ҳақидаги яна бир ҳикояси — «Кийиклар сув ичмади» буюк шоир умрининг сўнгги вақтлари ҳақида. Асарда кексайиб қолган Бобур жуда катта машаққатлар билан бунёд этган буюк давлатни, тахту тожини ўғли Ҳумоюнга тошшириш манзаралари тасвирланган. Мутафаккир шоир севимли фарзанди, машҳур лапкарбоши Ҳумоюнга тожини топширар экан, бундай дейди. «Мирзо, мен сизга тахт ато қилдим. Аммо бахт беролмайман. Толенингизга тангри таоло иноят қилғай, қоншот сарварининг шафоати, чаҳорёрлар ҳимматидан бенасиб бўлмагайсиз». Ёзувчи Бобурнинг чин мусулмон, дину имонда эътиқоди мустаҳкам эканлигини нутқий деталь орқали кўрсатаркан, бу, тарихий ҳақиқатга зид эмас. Тарихда мусулмон подшоларининг ҳаммаси ислом байроғи остида курашган. Шунга қарамай, Шайбонийхон ўзини дини исломнинг устунлиги санаб, Бобурни ва бошқа темурийларни диндан чекинлигида айблаган эди. Бу тарихий вазият Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида яхши очилган. Анвар Эшонов эса ҳикоя имконияти даражасида Бобур ҳаётидан бир лавҳа орқали буюк шоир характерининг айрим қирраларини кўрсатади. Бобур, «ҳузурда қўл қовуштириб, бош эгиб турганларга голибона қараб, умаролари билан бирга саркардаларга хос мағрур чиқиб кетар экан, плоннинг чинни пиёладан шароб ичиши тасвирланган филсуяк нақшли устун олдида тўхтаб, аёшлар олдида ўғлига қиличи ва қаламини тақдим

қилар экан, ўзининг лашкарбошилиқ ва шоирлик, олимпик истеъдодини ҳам мерос қилиб қолдирмоқчи бўлади». Анвар Эшонов шоҳ ва шоир орзуларини бундай шарҳлайди:

«— Салтанат қилич билан сақланади,— дейди Бобур,— Қалам билан арқони давлатда маърифатнинг сермашаққат йўли очилади... Қиличдан кўра қаламга кўпроқ эътибор қилинган, токи вилоят олмоқ ва вилоят сақламоқ ниятида бўлиб ўтган урушлар туфайли туркий, эроний, ҳиндистоний улуслар ўртасида узилган дўстлик ва илм ришталари қайта улансин».

Хумоюн мирзо Бобурнинг бу васиятларига қапчалик амал қилганлиги тарихдан озми-кўнми бизга маълум. Бобур авлодлари ҳукмронлигида Ҳиндистоннинг буюк маданияти, санъати гуллаб-яшнади, халқ учун исбний тинчлик, фаровонлик йиллари бўлди. Тўғри, Хумоюн ва ундан кейинги теурийлар қаламдан кўра қиличга кўпроқ эътибор бердилар. Чунки тарихий вазият, феодал тарқоқлик бирлашган давлатни қилич билан сақлаш ва мустаҳкамлашни тақозо қиларди.

Ёзувчи ҳикоянинг сўнгида шоир абадияти, шеърини тақдирини, келажакни мавзунини қаламга олади. Бобур кексайганида давлатни ишончли қўлга тоширгач, шеърини оламида нималарга эришганлигини хулосаланига жазм қилади. Авлодларга, минг йилларга татигулик буюк, доҳиёна шеърини мулкни бунёд этиб қўйганлигини, бу мулк халқнинг бебаҳо, боқий маънавий хазинасига айлана бошлаганлигини шоир ҳали ўзи билмайди. Ёзувчи Бобур ижодий меросининг тақдирини ҳикояда бахтеиз ҳинд раққосаси тақдирини орқали кўрсатишига интилади. Олпидан Радханинг қўшини энтилади. Қиз Бобурнинг фожией руҳдаги бир газалини куйлайди; «Чархинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму?» матлали бу газални ҳозир билмаган одам топишмайди. Аммо Бобур тириклигида шеърларининг халқ оғзига тушиб, кўшиққа айланиши, жафокаш инсонларнинг қалбидаги гўзаллик оламинини ифодаланиши шоир иқболдан, ижодининг келгусида абадиятга йўл олишидан нишона эди.

Хуллас, ҳикоя драматизмга, ҳаётини миллий бўёқларга бой. Анвар Эшонов тарихий мавзуга, ўтмиш воқеаларининг бадий талқинига анча йиллар аввал қўл урган бўлса, кейинчалик бу ишга жиддий қарамади, етарли эътибор бермади, тўғриси, тарихнинг табаррук кўзгусидаги асрлар гардинни кўтариш машаққатларига чидади, сабр-бардоши, матонат етмади ва у авжи гўзал асарлар ёзини ақли чархланган паллада, камолот зиналаридан юқорига чиқишга интилмади. Эшонов яхши бошлаб, лекин, йўлда ташлаб қўйган илми адабиётга ўн йилларча кейин кириб келган ёшлар ўз қўлларига олишди. Тоҳир Малик «Фалак» қиссасида Улуғбек давридаги зиёлилар ва истеъдодли ҳунармандлар ҳаётини анча равшан тасвирлаб берди. Хайриддин Султонов эса «Ой ботган паллада» помли ҳикоясида Бобурнинг улуг мақсадлар йўлида кечган оғир, машаққатли кунларидан бирини шоншора бўёқлар билан тишиқ манзараларда кўрсатиб берди. Ҳикоя тили ширали ва рангини.

Бу турдаги асарлар орасида Хайриддин Султоновнинг «Саодат соҳили» қиссаси диққатга сазовордир. Ушбу қиссада олин тарихни жуда яқиндан кўриш, беш аср илгари ўтган улуг ўзбек алломалари тақдиридаги мураккаб муаммоларни, тарихий шахсларнинг руҳий кечималарини худди кечаги воқеадай равшан тасвирлашга интилишни кўрамиз. Асар муаллифи ўз замонасининг буюк алломаси Ҳофиз Кўйкний (Кўҳакий) билан ёш олим Биноқулнинг Ҳиндистонга, Бобур саройига машаққатли сафарини тасвирлаш орқали ўша давр одамларини тўлқинлаштирган, ҳаяжонга солган, чексиз ўйларга толдирган ҳаётнинг маъноси каби мангу муаммога эътиборимизни жалб этади. Узоқ йўл босиб, риязатлар чекиб, Бобур ҳузурига илм ва билим хазиналарини излаб келган тошкентлик (янада аниқроғи — паркентлик) аллома Ҳофиз Кўйкнийни Ҳиндистон ҳукмдори аввалига шубҳа билан кутиб олади. Совуқ муомала қилади. Аммо меҳмоннинг қутлуғ пиятини билгач, Бобурнинг кўнгли ёришиб кетади. Азиз ватадонга ҳинд саройидаги илм хазиналарининг эшикларини очиб беради. Ёзувчи қиссада Бобур образини

сира идеаллаштирмайди. Унинг ҳам оташнафас, допишманд шоир, ҳам салтанатни асраш ғамида ором билмайдигап шоҳ қиёфасида кўрсатади: «Мени соҳибқирон», «етти иқлимнинг шамси анвори», «шаҳаншоҳи олам» деб кўкларга кўтарадилар, — дея ҳасратли товуш билан сўзларди Бобур. — Лекин бирор кимса билмайдики, мен ҳам асли шу ёғоч тахтга қарамман, мапа шу ялтироқ тошга қулман... Илло, ҳар бир банда фақат оллоҳгагина қул эмас».

«... Чиндан-да мушкул муаммо бу, — ўйлайди Ҳофиз Кўйкӣй, — ахир ҳукмдорни инсон инсонни атаганидек «биродар», ёхуд «оға», ёхуд «ини» деб атаб бўлмаса!..»

Олимнинг ўйлари ва шоҳнинг қайғу, ҳасрати орқали ёзувчи ватан тақдири ҳақидаги муаммони ўртага қўяди:

«Ҳофиз Кўйкӣй ҳиндларнинг Бобурга «қаландар шоҳ» дея ном берганликлари бежиз эмаслигини дафъатан аңлади.

— У юртлар энди бизга ҳаром... — Бобур қўлидаги шпёладан пайдарпай бода сипқарарди. — Олманинг сархилини қурт ермиш. Юрт бузғувчи, бадфеъл, бойқуш шоҳларга қолди у вилоятлар... Аларнинг ақли бошидаги тожидан ҳаргиз ташқари чиқмағай. Йўқса, бирининг этини бири еб, юртини ганимга берармиди?»

Ёзувчи олим ва шоҳнинг мапа шу суҳбати давомида Бобурнинг тушида кўрган сирли манзара орқали унинг не машаққатлар билан тиклаган салтанати жуда омонат эканлигига ишора қилади.

«Тунда кишига қўп биликсиз нарсалар аён бўлгусидир. Шундай эмасми, мавлоно? ... Не вақтларким, мен муттасил бир туш кўриб, мазмунини аңламоқдин ожизмен. Тунлар баъзан яккаш бир йўсун манзара намоеён бўлур: ўша Фаркатда кўрганым — тошқин сой ҳудудсиз бир денгиз каби айқириб ётади. Сув бетини юпқа муз босган. Қўлимда асо, муз узра шитоб пла қайгадир елиб бораман. Ҳар қадам қўйганимда оёғим остида муз қирс-қирс упалар, муз ҳар қисирлаганида юрагим қалқиб-қалқиб кетар... На денгизнинг пёёни бор, на йўлимнинг, ваҳм ичра қаро терга ботиб тентиб

юраман. Саҳар чоғи ҳушим бошимдан учиб, не вақт ҳайрону паришон ўлтураман. Сўнг аркони давлат, мунажжимлардан таъбир сўрайман. «Олампаҳо, муборак назарингиз тушган ул канора, иншооллоҳ, саодат соҳили бўлур», дейдилар.

Мағрибдан шамол турди, гулларнинг боши эгилди. Қуёшнинг сўнгги жилваси тоқи равоқнинг гулгун нақшларини яллиғлантирди.

— Саодат соҳили! — Бобур ёниқ бир хўрсиниш билан хитоб қилди. — Қайда у? Қай бахтиёр кимса унга етибдур?»

Ушбу тарихий қиссанинг яна қимматли жиҳатларидан бири — феодал асрларга хос илғор ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг диний ва дунёвий кўриниши — нақшбандия тариқати — ҳалол меҳнат билан, қуллар ва қулдорларсиз яшаш фалсафасининг осон ва равон ифодаланишидир.

Шоирлар шоҳининг меҳр-илтифотига сазовор бўлган буюк аллома Ҳофиз Кўҳакий Қобулда яшаб турганда ўз меҳнати билан кун кечириш учун фаррошлик қилиб, кўчаларни супуради. Шоҳ улўғ олимнинг сув сепиб кўча супуришидан уялади, маърифатли шоҳ одамлар назарида олимни хор қилаётгандай сезади ўзини. Аммо Ҳофиз Кўҳакий ўз ризқини ҳалол меҳнат билан топишни саодатмандлик деб ҳисоблайди. Шу тариқа автор қаҳрамонининг камтарлигида ҳам камол топганини тасвирлайди.

Ўтмишдаги буюк ижодкорларнинг кураш ва руҳий кечинмаларга бой, жўшқин ҳаётини кўрсатишга қардош халқларимиз адабиётларида яхши эътибор берилмоқда. Таниқли тожик олими ва ёзувчиси, Шарқ классик адабиётининг билимдони Расул Ходизоданинг Москвада, «Молодая гвардия» нашриётида «Танбур торлари» номли тўплами босилиб чиқди. Тўпламдан машҳур тожик маърифатпарвар олим Аҳмад Дониш ҳаётининг сўнгги даври ҳақидаги «Тонг» қиссасидан ташқари, бир қанча тарихий ҳикоялар ўрин олганки, уларнинг ҳаммасида машҳур ижодкорлар ҳаёти тасвирланади. Расул Ходизоданинг устоз созанда Дилкаш ҳаётига доир «Танбур торлари» ҳикоясида Аҳмад Дониш даврида Бухоро

амири саройига тўпланиб олган бир гала маддоҳ шоирларнинг амалдорлар олдидаги лаганбардорлиги кўрсатилади.

Ёзувчи амирнинг Дилкашдай ёниқ истеъдодларни хор қилиб, иқтидорсиз хушомадгўйларни ҳурматлашини ишонarli тасвирлайди. Аммо ёзувчи қизишиб кетиб, созанда Дилкаш тилидан «амир жаноблари ахир танбур поласини эшак ҳанграшидан фарқламайди-ку!» деб юборади. Бухоро амири ҳар қанча ёмон бўлганда ҳам мусиқани тушунмаслиги мумкин эмас. Аслида амир пинжига кириб олган баъзи мансабдорлар санъатдан хабарсиз дейилса тарихий ҳақиқатга мувофиқроқ бўлур эди. Ихлит олганда «Танбур торлари» ҳикоясида инқилоб арафасидаги халқ ҳаёти, адабий, маданий муҳит яхши акс этган.

Расул Ходизоданинг тўпламидаги энг яхши ҳикоялардан бири «Бўйи жўйи Мўлийён» («Мўлийён суви шаббодаси») бўлиб, унда муаллиф Рудакий ҳаётининг сўнгги йилларини акс эттиради. Тўққизинчи аср, Бухоро. Олис вилоятларни эгаллаб, ўша ерларда узоқ вақт қолиб кетган амир Наср жангчиларининг туғилган жойларини қумсаб, соғиниш кайфиятлари. Икки сарбоз — Сафар ва Аббос бошқа жангчилар қатори ойлаб, йиллаб оила, ота-она, ёр-дўст, бола-чақаларнинг дийдорини кўришдан маҳрум. Сафар жондан азиз, кекса, касалванд онасини кўролмай қолишдан қўрқади. Соқчилик. Тун қоронғилиги. Кўнгли ҳам чироқ ёқса ёришмайди. Амир эса она юртга қайтишни хаёлига келтирмайди. Шундай бир пайтда шоир Рудакий қадрдон диёр манзараларини шеърга солиб, шоҳ чодирода чилтор билан куйлаб беради. Сира қайтишни ўйламаган амир шеърнинг сеҳрли қудрати билан шу заҳоти этиги, пайтавасини қидириб, кетишга фармон беради. Ҳикоянинг қиммати мана шу қизиқarli тарихий фактнинг бадий иллюстрация қилинишида эмас, албатта. Расул Ходизода асарда халқдан чиққан оддий жангчининг руҳий олами, унинг қайғу-ҳасратлари даҳо шоир Рудакий қайғу-ғамлари билан ҳамоҳанг эканлигини кўрсатган.

Чўпон найи ва тор садолари қулоққа чалинади. Қишлоқ кўчаларида югураётган ялангоёқ болаларнинг шўх қийқириқлари эшитилади. Ойдин, осуда кечалар, дўстлар, биродарларнинг ҳикоялари, ҳазил-мутойибаси, қўшиқлари. «Мана шу манзараларнинг ҳаммаси асов тоғ сойларининг мавжларидай, бир зум кўз олдидан ўтди». Аслини олганда Жўйи Мўлиён боғлари Рудакийнинг машҳур шеърда тасвирлангандан ҳам гўзалроқ экан. Бу ҳақда «Бухоро тарихи» муаллифи Абу Бакир Наршахий ёзади: «Жўйи Мўлиёнинг жаннатни эслатувчи гўзал мақолидан кўра яхшироқ бирор жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гузарлар ва бўстонлар билан қопланган. Доимий оқиб турувчи сувлари бор. Унинг чаманзорлари бири-бирига туташиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб, чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга қараб оқар эди. Оқиб турган сувларни томоша қилган ҳар бир киши бу сув қаердан келяптию, қаерга кетяпти деб ҳайратда қолар эди. Ўз замонасининг подир устодлари ва меъморлари ана шундай тарх чизган эдилар...» Расул Ходизода мана шу боғлар, чаманзорлар, бўстонларни равшанроқ тасвирлаганида Рудакий шеърининг амирга таъсири психологик жиҳатдан анча ишонарлироқ чиқарди. Афсуски, ёзувчи бу манзаралар тасвирини асар сюжетига сингдиролмаган.

Расул Ходизода «Тамга қасидаси» ҳикоясида X—XI асрларда яшаб, ижод қилган Абулҳасан Фаррухийнинг машаққатли ҳаёти, парвози ва ипқирозини тасвирлайди. Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират-уш-шуаро» асарида Фаррухий ҳақида бундай дейди: «Устод Фаррухий асли термизлик бўлиб, Унсурийнинг шогирдидир. Соғлом зеҳн, яхши хулқ-атвори киши. Рашидиддин Ватвот айтибдурки, Мутанаббий Арабистонда қандай бўлган эрса, Фаррухий ҳам Ажамда шу тариқадир. Бу ҳар икки фозил сўзи содда қилиб айтганлар. Устоз Фаррухийни балоғат ва фасоҳатда тенги йўқ дейдилар. ... Фозиллар ҳамиша унинг сўзларидан мисол келтирадилар. Фаррухийнинг девони Мовароуннаҳрда шуҳрат тонган...» (Форсчадан Бўривой Аҳмедов таржи-

масы.) Тожик ёзувчиси ҳикояда Фаррухий яшаган Сеистон ҳаётининг равшан манзараларини ёритади. Оламшумул шон-шухратга муносиб шоир кичик бир қишлоқда фақирона, ғарибона кун кечиради. Фаррухий пойтахтларда, улуғ шоирлар даврасида шон-шухратда яшаб, дурдона асарлар ёзишни орзу қилади. Шу орзу-мақсад йўлида, дўстларининг маслаҳати билан шоир Чағаниён вилояти ҳокими амир Абдулмузаффар саройига боради. Ватан, шеърят, халқ тақдирдан кўра шахсий ғараз-манфаатларини юқори қўядиган дидсиз ва хушомадгўй, мунофиқ шоирлар даврасида чинакам даҳо шоир қадрини тополмайди. Ёзувчи мана шу аччиқ ҳақиқатни панд-насихатсиз, шиорли талқин қилади.

Тарихий ҳикоялар муаллифи Расул Ходизодаи бир йили Қора денгиз бўйида, Гаградаги ижод уйида учратиб, у билан бир неча ҳафта ҳамсуҳбат бўлган эдик. Ўшанда бу кишини Шарқ классик адабиётининг нуфузли тадқиқотчиси сифатида билардим. Мащхур олимнинг бадиий ижодда, айниқса, тарихий ҳикоячиликда истеъдоди борлигига ажабланмасак ҳам бўлади. Олимнинг илмий тадқиқотларида сезиладиган она халқининг адабиёти тарихига чексиз меҳри уни бадиий ижодга етаклаб келган бўлса ажаб эмас.

Ҳар ҳолда, тожик адабиётида Расул Ходизода бўлса, ўзбек адабиётида Миркарим Осим ва унинг (анча кечикиб келган) издошлари бор. Издошларини Миркарим аканинг «Аждодларимиз қиссаси», айниқса «Ўтзор» руҳлантирган, албатта. Издошлар ўз йўлларини қидирмоқдалар. Агар Миркарим Осим халқ йўлбошчилари Тўмарис ва Спитаменлар курашини ёрқин, қаҳрамонона бўёқларда тасвирласа, Я. Илёсов романларида, Исфандиёр «Қасам» қиссасида, триптихида, Мирзапўлат «Ҳожиқайлиқ», «Ёвқочди», «Содиқ» ҳикояларида оддий халқ вакиллари ҳаётининг ҳам қаҳрамонона, ҳам фожей қирраларини журъат билан ёритишга ҳаракат қилади. Миркарим Осим ҳикоялари ўқувчиларни мардоналиги билан руҳлантиради, уларда кўтаринки кайфият вужудга келтиради. Исфандиёр билан Мирзапўлат ҳикоялари

эса ўқувчини маъюслантиради, аммо барибир — бундай ҳолат ишонарли ва ўқувчига қадрдон. Чунки ҳаёт ҳақиқати маъюслантирса ҳам, онг, шуур беради, кўзни каттароқ очишга даъват этади.

Исфандиёрнинг «Сирға» ҳикояси қаҳрамони — умрининг кўп йилларини ёлғизликда, ғариблиқда ўтказган истеъдодли кулол Юсуф табиатан шоир йигит. Ниҳоят, тақдир сийлаб, унга гўзал бир маҳбуба — Нодирани ҳадя этади. Нодира чиройли, ақлли, гулиқаҳқаҳ паридай шўх ва шопртаъб. Балки чўри бўлмай, эркин бўлганида бу қиздан буюк шоира чиқармиди? Нодира кулолнинг илҳом дақиқаларига зиё бахш этади. Бахтиёр, осуда ҳаёт, севимли ёр висоли ҳам Нодирага тўла-тўкис бахт беролмайди. У чинни пиёлада май тутар экан, Чин юртининг қандайлигини ўз кўзи билан кўришни орзу қилади. Муқаддас, илоҳий оятларни тинглар экан, барча имтиёзли мусулмонлардай Каъбага боришни, сирли, мўътабар тошни кўришни, билишни истаydi. Аммо олам сирларини билишга интилиш уни ҳалок этади. Уни тошбўрон қилиб ўлдиришади. Ҳикоя «Тошлар. Атрофда нақадар тошлар кўп...» деган аламли, армонли сўзлар билан хулосаланади.

Ёзувчи қаламининг эътиборли томони шундаки, у воқеаларни изоҳламаydi, қалб кечинмаларини ҳолисона беришга интилади. Исфандиёрнинг «Триптих» («Учлик») туркумига кирган «Тонг юлдузи» («Чўлпон») ҳикояси қадимият халқларининг фикр, виждон, эътиқод эркинлиги учун курашган буюк доҳийси Маздакнинг ўлимига бағишланади. Византия, Эрон ва Турон подшоликлари ўзаро қирғин урушлари қилаётган бир даврда авлиё Маздак тонг юлдузидай балқиб, жаҳолат қоронғилигида қолган одамларнинг ақлу шуурини ёритади, у, қуёш ҳаммага тенг нур сочгандай, олам ноз-неъматларини ҳамма халқлар тенг баҳам кўриши зарурлигини тушунтиради. Маздак ҳақида маълумот берувчи энг биринчи бадий асарлардан Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини кўрсатиш мумкин. «Фирдавсий таърифида маздакнийлар ўз меҳнати самарасидан маҳрум, оч-яланғоч қолган

ва ҳақли равишда исён кўтарган кишилар. Маздак образини эса шонр... оч халққа нон топиш йўлини кўрсатиб берган донишманд йўлбошчи сифатида чизиб беради». (Муҳаммад Нури Османов, Шонслом Шомуҳамедов. «Шоҳ китоб». Ўзбекча «Шоҳнома»га сўзбоши.) Морис Симашконинг «Маздак» романи ҳам минг йиллар аввал халқлар озодлиги учун курашга йўлбошчилик қилган қаҳрамон ҳақидаги энг яхши асарлардан биридир. Романга қисқа сўзбоши ёзган тарих фанлари доктори В. Луконин асарни юқори баҳолайди. «М. Симашко романи,— дейди у,— совет адабиётида сосонийлар даврига бағишланган биринчи бадий асардир. Романда асосий нарсас бор — унда Эрон ва Ўрта Осиё тарихидаги энг жожеий воқеа колоритли — рангли тасвирланган, автор воқеалар моҳиятини тўғри тушуниб, одамларнинг ёрқин характерларини яратган». Роман бадий-фалсафий қуввати жиҳатида ҳам ўқувчига кўп нарсас беради. Ёзувчи қадимги Эрон ва Турон халқларининг юксак маънавий ҳаёти манзараларини тасвирлайди. Эрон шаҳаншоҳи Қубод (романда Кавад) ўзини илоҳийлаштириб, вазирлари, амирлари билан парда орқасидан сўзлашар экан, давлат ҳаётининг ижтимоий-фалсафий муаммоларини қизғин муҳокама қилади. Халқ вакили, зардушт руҳонийси Маздак давлат раҳбарларини тили бошқа, дили бошқалиқда, сўзи бошқа, иши бошқалиқда айблайди. Маздак тангри Хурмузд буюрган ҳақиқат йўлидаги уч буюк бирлик — яхши ният, яхши сўз, яхши иш бир-бирига мувофиқ келмай қолганлигини айтади. «Нурга ташналигимиз фақат — Яхши ниятимиз холос! Оташга мадҳияларимиз, фақат Яхши сўз, холос! Қани, уларнинг гўзал либоси бўлган Яхши ишларимиз?» — деб Маздак подшо ва амалдорларни сўроққа тутайди. (Аслида, яхши, савоб ишлар Яхши ниятнинг ҳам, Яхши сўзларнинг ҳам қони ва жони.)

Буюк Навоий ҳам («Фарҳод ва Ширин...»), Гёте ҳам («Фауст») иш—амалнинг оламда бирламчи эканлигини уқдиришган. Ўз гапига амал қилмайдиган замондошларимиз романда ўхшаш қиёфаларини кўрадилар. Абул Фараж Ис-

фахонийнинг «Оҳанглар китоби»да авлиё Маздак ёвуз квиши қилиб тасвирланади. Хуллас, бу мураккаб тарихий шахс ҳали бизнинг адабиётимизда ифодасини топмаган.

Ёш ёзувчи Исфандиёрнинг бу тарихий улуг сиймо ҳақидаги «Тонг юлдузи» («Чўлпон») ҳикояси поэтик бўёқларга бойлиги, фожеий мусиқийлиги билан одам қалбини ҳаяжонга солади. Асарнинг, ўлишига бир неча даҳзалар қолган қаҳрамон — Маздак тилидан ёзилиши, шафқатсиз қийноқларнинг мардона, матонатли, тираи ўйлар, кечинмалар билан қоришиб кетиши, Маздак таълимотининг моҳиятига доир фалсафий ўйлар... «Тонг юлдузи» ҳикоясининг ҳозирги тарихий прозамизнинг ҳали камсув дарёсига келиб қўшилаётган жилгалардан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

Исфандиёр «Триптих»ининг учинчи асари — «Олло-тало мавжудоти» ҳикояси улуг ҳатот ибн-Мауд жасоратига бағишланган. Подпо жаллодлари нақшин хатлар ёзишда дупёда тенги йўқ наққош — хатотнинг қўлини чопиб ташлашади. Қийноқ ва хўрликлардан кейин ҳам наққош санъатидан воз кечмайди. Ўз даврида австриялик буюк адиб, Горькийнинг яқин дўсти Стефан Цвейг «Инсониятнинг юлдузли онлари» туркумидаги ҳикояларида Бальзак, Диккенс, Колумб, Америго Веспуччи сингари кашфиётчилар ҳаёти тўғрисида гурур билан ёзган эди. Шарқнинг буюк кашфиётчилари, алломаларининг жасоратларини, қаҳрамонликларини кўрсатиб берувчи асарларни адибларимиз нега ёзмайди, деган савол туғилиши табиийдир.

Ўзбек прозасидаги Миркарим Осим, Исфандиёр, Мирзапўлатларнинг тарихий ҳикоялари юқоридаги саволга қисман жавоб беради. Мирзапўлат Тошпўлатовнинг «Юракдаги сир» китоби қаҳрамонларидан бири — Содиқ полвон ота-боболарининг муқаддас анъаналарига доғ туширмагани, санъатини пулга сотмагани учун жоҳил одамлар қаҳрига учраб, ёп ўлиб кетади. Ёш ёзувчи бир неча саҳифада ўтминдаги полвонлар ҳаётининг манзараларини ишонарли, реалистик тасвирлайди. Авторнинг полвонлар ҳаётини, кураш қоидаларини яхши билгани сезилиб турибди. Бу адолатли қоидаларга

ҳамма сўзсиз риюя қилиши керак. Аммо ижтимоий тенгсизлик туфайли голиб курашчининг фожиага учрашши ёзувчи табиий бўёқларда кўрсата олган. Содиқ полвон рақибини йиқитса ҳам одамлар уни олқишламайди, кўпчилик мағлубни, бойваччани юпатиш билан овора...

Мирзапўлат ҳикояларида Қашқадарё воҳасининг табиати яхши очилган дея олмаймиз, аммо ёзувчи халқ урф-одатларини, қаҳрамонларнинг руҳий оламини анча яхши билади. «Беором тўлқинлар» ҳикоясида ёш ёзувчи қийин, масъулиятли ишга қўл урган; у Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна»сидай нодир асардан кейин, кўп мулоҳаза — андишага бориб ўтирмай, бу улуг тарихий сиймо қисфасини кўрсатишга журъат қилган. У ҳикояда Муқанна кўзголовиининг енгиллиги даврини тасвирлайди. Араб босқинчиларига қарини курашаётган турк лашкарбошиларидан бири Зардуқнинг фиғони фалакка кўтарилган. У Муқанна кўшинларининг ёрдамга кўз тикади, аммо ёрдам келмайди. Ёзувчининг тасвирлашича, бу вақтда Муқанна ҳам енгиллиги азобида қоврилиб, захар ичиб ўзини ҳалок қилади. У ўлими олдида сафдонини Зардуқдан вужудини гулҳанда ёқиб юборишини плтмос қилади. Дўсти Муқанна васиятини адо этади. Ҳикояда жанглар тасвири ҳам, воқеа юз бераётган жойларнинг аниқ манзаралари ҳам йўқ. Ҳикоя асосан икки лашкарбошининг учрашуви, кичик диалоглардан иборат. Ёш ёзувчи тарихий вазиятини ала шу диалогларда очиб беришга интилади. Ҳикоя бошидаги кичик тасвирда воқеа кўрсатилмай, баён этилади. Зардуқнинг хотини билан суҳбатда воқеа бирмунча равшанлашади.

Тасвир ўрнига диалог бериш вазифани осонлаштириши мумкин. Аммо унинг мушкул томони ҳам бор. Диалогда тарихий бўёқни сақлаш, путқни хослаштириш — индивидуаллаш осон иш эмас. Автор саккизинчи аср ҳаётини тасвирляпти. Ҳали араб тили маҳаллий халққа зўрлаб ўргатилмаган. Лекин Мирзапўлатнинг қаҳрамонлари тилида арабча сўзлар кўп учрайди. Тўғриси, қаҳрамонлар, асосан, фор-араб сўзларига бой ҳозирги ўзбек тилида гаплашади.

Мирзапўлат Тошпўлатов тарихий ҳикояларини ёзиш учун жуда кўп илмий-тарихий манбаларни ўрганадими, йўқми, билмадик. Лекин кўп ўрганмаганлиги асарларидан сезилиб турибди. Кўҳна тарихдан ҳикоя қилувчи «Беором тўлқинлар»да иккита тарихий номни учратамиз. Нахшаб ва Ал-Хараший. Араб лашкарбошиси Ал-Хараший номи Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида тилга олинган. Ҳикояда бошқа тарихий маълумотларни кўрмаймиз. Ёзувчи Муқанна ҳаракатини бадий тўқима асосида тасвирлайди. Ҳолбуки, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида Муқанна воқеаси ҳақида жуда қимматли маълумотлар бор. Наршахий, анъанага кўра, бу ҳаракатни исломга қарши салбий ҳодиса деб тасвирлайди. Наршахийнинг китобида Аҳмад ибн Наср, Иброҳим Табарий ва Муҳаммад Табарийларнинг қуйидаги маълумотлари келтирилади: «Муқанна Марв атрофи аҳолисидан... номи Ҳошим ибн Ҳаким эди. У илгари кудунгарлик қиларди, кейин эса ҳар хил илмларни: кўзбўямачилик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганди. Кўзбўямачиликни яхши билиб олиб, пайғамбарлик даъвосини ҳам қилди ва уни Маҳдий ибн Мансур ҳижратнинг бир юз олтинчи еттинчи йилида (784) ўлдирди... Ҳошим ибн Ҳакимни Муқанна дейишларига сабаб шу эдики, у жуда хунук, боши кал ва бир кўзи кўр бўлганидан ҳаминша юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шу Муқанна аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонида Хуросон лашкарбошиларидан бири бўлиб... пайғамбарлик даъвосини қилди. Абу Жаъфар Давонавий одам юбориб, уни Марвдан Бағдодга олдириб келди ва бир неча йил давомида зиндонда тутди». Наршахийнинг китобида Муқанна зиндондан қандай қочганлиги айтилмаган. Аммо тасаввуримизча, у сеҳржоду — гипноз ёрдамида қутилган бўлса керак. Наршахий китобида яна бундай дейилади: «Муқанна ҳар бир вилоятга нома ёзиб, ўзининг доий (ташвиқотчи)ларига берди. Номага мана шуларни ёзди: Бисмиллоҳир раҳмонирраҳим, саййидлар саййиди Ҳошим ибн Ҳакимдан фалончи ўгли фалончига лоилоҳҳаиллолло, у Одамнинг ҳам, Нуҳ, Иброҳим, Исо,

Мусо, Муҳаммад ва Абу Муслимларнинг ҳам худосидир. Сўнгра (сўз шуки) қудрат, эгаллик, иззат ва ҳужжат Муқаннаникидир: менга имон келтиринг ва билингни, подшолик менга хос (унга лаънатлар бўлсин), азиялик ва худолик меники, мендан бошқа худо йўқ (оғзига тупроқ), кимки менга имон келтирса, жаннат ўшаники, кимки менга имон келтирмаса, дўзах уники».

Ҳайлашимизча, бу айбномалар араб муаллифлари томонидан тўқиб чиқарилган бўлса керак. Халқ озодлиги учун курашган қаҳрамонларни бадном қилишга интилиш барча замонларда учрайди. Иккинчидан, оламдаги барча илмларни эгаллаган Ҳошим ибн Ҳаким ислом динидан одамларни қайтариш учун янги таълимот, янги дин яратиб, ўзини найғамбар деб эълон қилган бўлиши ҳам мумкин. Ҳошим ибн Ҳаким Кеш ва Нахшаб вилоятларида энг кўп тарафдорлар тўплаган. Наршахийнинг айтишича, Ҳошим ибн Ҳаким сўнги марта хотинлари билан базм қилган, уларнинг шароб қадаҳларига заҳар солиб, ҳаммасини ўлдирган (барибир аёллардан бири тирик қолиб, воқеани айтиб берган), сўнг ўзини ёпиб турган тандирга отган. Мирзапўлат қаҳрамон ўлимини ишонarli кўрсатишга уриниб, кичик ўзгариш қилди. Ёзувчи унинг давосиз қорасон касалига учраганлигини, барибир ўлими яқинлигини тушунгач, халқ дилида умид уйғотиш учун ўзини ёндиришга қарор қилганлигини тасвирлайди. Муқанна (Бадбашара) деган ном душманлар тилидан айтилади. Мирзапўлат ҳикоясида эса қаҳрамонни сафдонлари ҳам Муқанна деб аташади. Ҳар ҳолда минг-минглаб одамларни ўз таълимотига ишонтириб, мусулмонларга қарши отлантирган буюк шахс қиёфаси Мирзапўлат ҳикоясида эпизодик қилиб тасвирланади. Ёш ёзувчи эзмалик ёмғирдан қочаман, деб «дўлга» учрайди. У тарих фалсафасининг теран мазмунини четлаб ўтиб, фақат миллий озодлик қўзғолонларининг воқеий қисминигина қаламга олади. Кичкинтой ўқувчилар учун ҳам бу керакдир, аммо ёш ёзувчи Муқанна — Ҳошим ибн Ҳаким мудофаа қилаётган қалъанинг таиққи деворларини тасвирлаш билан чекланади, қалъа ичкарисига

кириб, теран манзараларни кўриш учун билими, шуури етишмайди.

Тарихий ҳикоячиликда Исфандиёрнинг «қалъа» ичини кўра олиш истейдоди борлигини юқорида айтган эдик. Ёш ёзувчи Хайридин Султонов ҳам Бобур ҳақидаги «Ой ботган паллада» ҳикоясида она тарихнинг фожаси ва гўзал манзаралариши рангли бўёқларда тасвирлаёлган эди. Шу жиҳатдан қараганимизда Мирзапўлатнинг «Ҳожикайлик» ҳикояси ҳам эътиборга лойиқ. Ҳикоя «Беором тўлқинлар»нинг маънавий давомига ўхшайди. Араблар истилосининг илк даври. Босқинчиларга қарши қўзғолонлар бостирилган. Шаҳристон ва қишлоқларда ҳамма маъжусийликдан воз кечиб, ислом динига ўтган. Мусулмон руҳонийлари тағри-таоло билан гаплана оладиган, тағри ҳукмини халойиққа ўтказадиган муқаддас авлиёлар сифатида шуҳрат қозонган. Ҳожимурод пир қишлоққа келган кунни одамлар бева-бечоранинг тўйини ташлаб, пирдан «савоб» олишга ошиқадилар. Шундай бир тарихий шароитда Хут полвоннинг беваси Жумагул ўғлини уйлантиряпти. Маъжусийларнинг урф-одатлари бекор қилиниб, шариаат никоҳи муқаддас санала бошланган. Ёш ёзувчи кичик деталлар, бўёқларда шароит тасвирини беради. «Ҳожимурод пир ўзларини худо йўлига бағишлаган юзга яқин муридлари билан юрарди. Улар номгагина мурид, аслида эътиқи ичидан ўткир шамшир билан қуролашган сарбозлар эди». Мирзапўлат яна бир ўринда айтади: «Беклар ўзларининг элликка яқин сарбозларини боқишга қийналишса, пир бу ҳақда бошини ҳам қотирмасди. Пир қаерга қўнса, ўша ерлик авом халқдан муридлардан тушган назру ниёз оламини тутиб кетарди... У ҳар замон ҳар замонда амир ҳузурига бориб, бениҳоя улкан совға-саломлар қиларди. Шунинг учун амир Кешдан Нахшабгача унинг ихтиёрига ташлаб қўйганди». Шундай бир шароитда ёш келп-куёвнинг тўйи бошланади. Тўйда ҳам маъжусийлик, ҳам мусулмонлик расм-русумлари адо этилади. «Келин билан куёв пирнинг қаршисида тиз чўкишиб, қуръонни ўқийди. Пир қироат билан никоҳ ўқиб туриб, кўзлари келин либоси-

даги Ойгулнинг гўзал рухсориға тушдию, ҳаловатини йўқотди-кўйди...» Хуллас, воқеа шу билан тугайдикки, Ҳотамнинг қайлиги Ойгул билан никоҳи гўё «олло ҳузурида қабул бўлмабди». Оллоҳ Ойгулни пирға «танмахрам қилиб бериши буюрибди». Аслида, ислом динида бировнинг жуфти ҳалоллиға кўз олайтириш катта гуноҳ салалади. Мунофиқ руҳонийлар эса ўзларининг тубан қилмишлари билан одамларнинг диниға ихлосини қайтаришади. Тарихий манбаларға қараганда, вилоятлардан аббосий халифаларға мунофиқ руҳонийлар устидан кўп шикоят хатлари юборилган, халифалар тубан иш қилган дин пешволарини қаттиқ жазолаган. Аммо «Ҳожикайлик» ҳикоясида ислом раҳбарларининг ҳаммаси тубан, расво дегап потўғри маъно бор. Аслида Мирзапўлат эркидан, озодлиғидан, ҳақ-ҳуқуқларидан айрилган халқнинг ор-номуси қандай хўрланганини кўрсатмоқчи. У асарда мана шу ижодий интига эришган. У фожеий воқеаларни шопмасдан жонли манзаралар орқали кўрсатган. Хўрланган Ҳотам қароқчилар тўдасиға бош бўлиб, вақтни толиб, Ҳожимурод ширини қилич билан чопиб ташлайди. Ёш ёзувчи мана шу ечимгача анча воқеаларни тасвирлайди. Пир қишлоқ аҳолисини янада ўзига қарам қилиш учун шакарқамиш эквиворларини пайҳон қилиши иншонли эмас. Ҳикояда ширининг ўлими анча ҳаётий, иншонли тасвирланган. Араб босқинчилари ёлиб таълимоти маҳаллий халқ орасида ёйишда улкан хизматлар қилган раҳбарнинг ўлими учун қишлоқнинг кулини кўкка совуриганини ҳам ёзувчи яширмайди. Хуллас, «Ҳожикайлик» ёзувчининг анча бадийи пишиқ ҳикояларидан. Биз Мирзапўлатнинг «Юракдаги сир» тўпламиға кирган, замонавий мавзўдаги бошиқа ҳикояларига тўхталмадик, чунки улар мавзунимиз доирасиға кирмайди.

Кейинги вақтларда ёш ёзувчиларнинг тарихий ҳикоячилиғида ярқ этиб кўзга ташланган асар Алишер Ибодидовнинг «Гулистон» журналида, сўнг китобда босилган «Ўқуш ҳам олов» ҳикояси бўлди. Алишер ҳам жуда қийин вазифани зиммасиға олишиға журъат этган. У неча минг йиллик бой тарихимизнинг шу вақтгача яхши ўрганлмаган, энг

қоронги саҳифаларидан бириги — янги эранинг VIII асри ярмида ватанимизга бостириб келган араб истилочиларининг қандай қарши олинганлигини тасвирлашга интилади. Араб босқинчиларига қарши курашга уюшган қаҳрамонлар қиёфасини кўрсатиш учун, албатта ёзувчи ватанимиз халқларининг ўша даврдаги тарихини яхши билиши керак эди. Аммо бу осон иш эмас. Шунинг учун осон иш эмаски, отабоболаримизнинг милоддан аввалги VI—V асрлардаги тарихи (Доро, Кайхусравларга қарши шақлар ва массагетларнинг кураши, Широқ, Тўмарис, Исфара) муайян даражада биз учун равшанлашган. Аммо янги эранинг I асридан араблар истилосига қадар ўтган аждодларимизнинг ижтимоий аҳволи ва шахслари тарихи ҳали мукамал ўрганиб чиқилмаган. Ўз тарихимизга оид ўзимизнинг манбаларимиз йўқлиги (ёки ниҳоятда сийраклиги) туфайли Херодот, Ктесий асарларига мурожаат қиламиз. Бу улуғ тарихчилар эса аждодларимиз ҳаётини келиб кўришмаган, яқиндан билишмаган, асосан ривоятларга суянишган. Фақат буюк бобомиз Берунийнинг «Осорул Боқия» китобида бу шажаралар келтирилган, аммо батафсилроқ эмас.

Э. Бикерманнинг Лондонда босилган ва дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган «Қадимги дунё хронологияси» китобида («Наука», 1975) барча маданий халқларнинг энг қадимги давлат раҳбарлари шажараси бор, айниқса Рим империясининг беш асрли тарихида юз берган энг асосий воқеалар ҳатто кунма-кун мукамал баён этилган. Аммо, афсуски, бизнинг халқларимиз ҳаётининг неча минг йиллик қадимги тарихи тўғрисида бу китобда бирор жумла учрамайди. Гарвард университетининг профессори, Шероз университети қошидаги Осие институтининг директори Ричард Фрайнинг инглиз, немис, итальян, испан, форс ва рус тилларига таржима қилинган «Эрон мероси» китобида («Наука», 1972) араб истилосининг бошланиш давридаги туркий халқлар тарихига оид қимматли маълумотлар бор. Лекин бу асарда ҳам туркий халқларнинг VIII асрдан аввалги тарихи, уларнинг этногенези — келиб чиқилиши анча чалкаш

кўрсатилган. Чунончи, Эрон — Турон урушлари даврида (милоддан ав. VI аср) Эрон истилосига қарши курашган шақлар (сақлар)ни ва сўғдларни Ричард Фрай эроний халқлар тоифасига киритади. Аммо олимнинг қадимий Хоразм ҳақидаги фикрлари қимматли бўлиб, машҳур рус олими С. П. Толстов фикрларига яқин туради. Шу жиҳатдан олганда В. В. Радлов ва С. Е. Малов тўплаган манбалар асосида Азиз Қаюмов тузган «Қадимият обидалари» китоби ҳамда машҳур туркологлар Т. А. Боровкова, Л. В. Дмитриева, А. А. Зарин, И. В. Кормушин, Н. И. Петягина, В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Танишев, Л. Ю. Тугушева, А. М. Шчербаклар томонидан Ленинградда нашр этилган «Древнетюркский словарь» китоблари, муболагасиз айтаганда, тоғ-тоғ олтидан ҳам қимматлидир. Она тилимизнинг энг қадимий тарихини, ҳатто бизга нисбатан минг чандон ҳурмат билан ўрганиб, авлодларга етказишга интилан рус олимларига чексиз миннатдорчилигимизни билдирамыз. Аввало шуни айтиш керакки, Алишер бу ҳикояни она-Ватанга, халқига ниҳоятда қизгин, оташ муҳаббат билан ёзган. Иккинчидан, у ҳикоянинг асосий воқеасини тасвирлаш учун ҳам, айрим деталлари учун ҳам кўплаб манбаларни имкони етганча ўрганганлиги сезилиб турибди. Ёзувчи асар тили устида қаттиқ ишлайди. Ахир, қаҳрамонларни минг йиллар аввалги тилда гапиртириш осонми? Ҳар қандай халқ ва унинг раҳбарлари эл-юрт бирлигини сақлашни ўйламай, ўзаро низоларга йўл қўйса, бир тилда гапирувчи турли элатлар ўзаро аҳил бўлмаса, ҳаминша ёвга ем бўлиши турган гап. Бу оддий ҳақиқат бўлса ҳам эл оғалари кўпинча жаҳолат устида, манманликка берилиб, буни упутиб қўйишади. Алишер ҳикояда худди шундай ўзаро низо фожией оқибатга олиб келганлигини тасвирлайди. Милоднинг етти юз ўттиз тўққизинчи йили, «Баҳорда Фарғона хоқони Арслон Тархон Талас хоқони Туғасиён устига черик тортиб борди... Бироқ бу турк қабилаларининг ўзаро тўқнашуви ҳар икки тарафга ҳам наф келтирмади, беаёв қирғин натижасида Усрушона этакларида қўр тўкиб ётган арабларга ҳам, Қаш-

қарда Довоннинг серҳосил тупроғи тамада қилч қайраётган Хитой черикларига ҳам сўз бермай юрган турк давлати кучсизланди, холос». Наршахий манбаларига қараганда, йирик турк қабилалярининг ўзаро низолари бошланғичидан аввалроқ Турк хоқонлигининг иқтисодий ва ҳарбий қудрати кучли бўлиб, араб қўшинлари бу ерларга келишга журъат ҳам қилолмаган. Аксинча, турклар Бухоро давлатининг арабларга қарши курашига ёрдам бериб, неча бор душманни тор-мор келтирган.

Наршахий китобида айтилишича, турк подшоши Биёғу (аслида Ёбғу бўлса керак — *М. М.*) бухороликларга ўз ўгли Шери Кишварни ёрдамга юборади. С. П. Толстов бу исмни Эл-Арслон деб тўғри аниқлаган (Наршахийда бу ном форсча таржимада олинган бўлса керак). Назаримизда, Наршахийнинг ўзбекча таржимонини арабларга қарши курашда бухороликларга ёрдамга келган подшонинг номини ҳам Тархун деб олиб, янглишганга ўхшайди (бу исм бир неча жойда тилга олинган). Аслида, бу турдош сўз «тархон» ёки «таргин» бўлиши мумкин. (Эл-Тархон — юрт подшоши ёки эл-Таргин, қирқинчи йиллардаги «Эр-Таргин» операсини эслайллик). Алишер ҳикоясида эса Арслон Тархон образи ватанпарвар лашкарбоши сифатида эмас, балки арабларга сотилган хон қиёфасида бериладики, бу тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Наршахийда Шери Кишвар — Эл-Арслон халқпарвар баҳодир деб тавсифланади. Алишер ўз қаҳрамонини Али Арслонни бошқа шахс деб, эътироз билдириши ҳам мумкин. Иккинчи томондан, Алишер VIII аср, араблар босқини тарихидан хабардор. Ҳикояда Фарғонага ультиматум — битик юборган тарихий шахс Наср ибн Сайёр номи тилга олинган. Бу ном Наршахий китобида учрайди.

Умуман олганда Алишер воқеаларининг тарихий ўзагига унчалик эътибор бермайди, у бошқача йўлдан боради. Алишер туркий қабила бошлиқларидан бири Али Тегин билан жангчи қиз — Чибилга ўртасидаги муҳаббат тақдирини асар марказига қўяди. Катта қўшин бошлиқларининг хонлиги, босқинчилар олдида бош эгини Али Тегинни изтиробга со-

лади. У лашкар бошлиқлари кенгашида эҳтирос билан ҳам-мани Ватаи ҳимоясига чақиради. «Энди биримиз ўткинчи от, биримиз йиққан олтунимиз ташвишида ўзганинг динига кириб, тилимизни унутсак, бу ўша боболаримизнинг юзига оёқ босганимиз, энди уларни ўзимиз, мангуга ўлдирганимиз бўлмасми, беклар? Ахир ёруғ очунда бундан ҳам чиркинроқ қотиллик борму? Бор бўлса қани, айтнинг, беклар!» Унинг оташи чақирғига халқ қаҳрамонлари Алп Эртоғ билан Алп Туроғлар лаббай деб жавоб беришади. Аммо бошқа элбошиларининг хиёлати туфайли қаҳрамон ёлғизланиб қолади. Али Тегин ватаи тақдирини ўйлаб, қон ютиб турганида, севгилиси ҳам дини ва тилидан воз кечганлигини билиб, охи кўкка етади. Қаҳрамонининг севгилиси хон эмас, аммо у дунёдаги барча халқларини бир динга эътиқод қўйишлари оламга тинчлик олиб келади, деб ишонади. Шунинг учун у ислом динини муқаддас деб билиб, маъжусийлигидан кечади. Беруний «Осорул боқия»да, айниқса, «Ҳиндистон» китобида зардушт ва будда таълимотларининг мазмуни, моҳиятини кенг тўшунтириб берган. Ҳикояда Чибилғаниннг зардуштпйликдан исломга ўтиш жараёни фақат баёний тарзда бўлиб қолган. Шунга қарамай, Алп Тегин билан Чибилғаниннг дин ва тил ҳақидаги баҳсларини асарнинг энг яхши сатрлари дейиш мумкин. Олис истиқболни ўйлаб, яқиндаги бахтидан кечган, ширин жонларини ватанга фидо этган, ҳали тўй кунига етишолмаган куёв-қайлиқнинг тунги суҳбатидан: Қиз: «Бумин, Тумин хоқонлар даврида турк эли бир динда эди. энди бўлса ким отанипараст, ким Мовий, ким Буддага топишади, ҳамма бало шунда!» Ингит: «Ахир, биз таңгрини бегона тилда қапдай ёд этамиз, Чибилға? Ота-боболаримиз фиръавилардек бизга эҳромлар қуриб қолдирмадилар, улар бизга ёлғиз ўз тилларини тапилаб кетдилар. Биз бу тилни унутиб юборсак, улар қумга сингган сувдек қуриб битадилар-ку! Йўқ, оташга сиғиниш — таңгрига топганиннинг энг тўғри йўлидур. Ахир, бутуп очунининг эпаси — Қуёш ҳам олов-ку!» Севишганлардан бири бегона дин халқни ўзлигидан жуло қилади, деб ўйлайди, бошқаси худди

ислом дини тарқоқ халқларимизни бирлаштиришга ёрдам беради, деб ишонади. Иккала ошшқ ўз эътиқодлари учун муқаддас олов, ватанга муҳаббат оловида куйиб кул бўлишади. Ҳикоянинг ечими айниқса гўзал. Ватандан кечмаган қаҳрамонлар оловга, руҳга айланиб кетишади. Бу олов ҳозиргача қалбларни ёндиреди.

Иқинда адабиётимизда тарихий фантастика жаприда ёзилган айрим ҳикоялар пайдо бўлди. Турғунбой Ғойибов, Тоҳир Малик ва камина ижодида шундай ҳикоялар учрайди. Шулардан бири, Тоҳир Маликнинг «Тириклик суви» ҳикояси («Фан ва турмуш», 1980 йил, 8-сон) Ҳиппократ (Буқрот), Хален (Жолину)лар қатори жаҳон медицина фанининг пирларидан бири бўлмиш буюк ватандошимиз Абу Али ибн Сино ҳаётига бағишланган. Қошқот улғвор сирларга бой бўлганидай, фантастик ҳикояда ҳам сирли ҳодисалар кўп учрайди. Табиатнинг гаройиб муаммоларини инсониятнинг энг заковатли алломалари неча минг йиллардан бери ҳал этишга интилиб келишяпти. Чунончи, сув ва пурнинг тўлқинсимон, корпускуляр ҳаракатлари, электромагнит майдонлари, квант энергияси, оптик электроника янгиликлари, лазерлар ва квазарлар, шарсимон чақмоқлар кейинги асрларда кашф этилган бўлса-да, аммо қадимият олимлари шу ва шунга ўхшаш ҳодисалар тўғрисида бош қотирган бўлиши мумкин.

Бешоён сахро. Атрофда жон зоти йўқ. Илон овловчилар бўронда қолиб, ҳалокатга учраётганда мўъжиза юз беради. «Гуруҳбоши дам олишга чодир тикиш учун текисроқ жой излашни маслаҳат қилди. Илон овловчилар шу ният билан иккинчи бархан устига чиқишдию, ҳайратдан доғ қотиб қолишди. Уларнинг кўз олдига ям-яшил майсага бурканган каттагина яланглик ястаниб ётар, унинг ўртасида қудуқ ҳам кўришиб турарди. Илон овловчилар бу тағин сароб бўлмасин, деган хавотирда аста тушиб боришди, енгил шамолда чайқалаётган майсаларни кўзларига ишонмай сийнаб ҳам кўришди. Йўқ, бу сароб эмасди. Энг қизиги, атрофда шунанганги бўрон турганда ҳам ялангликка ҳатто битта хас туш-

мабди...» Ёзувчи ҳозирги замонда юз берган бу воқеани минг йил аввалги ҳаёт билан боғлайди. Худди шу саҳро ўртасидаги майсазорда Ибн Сино ҳам ҳайратга тушиб, ўлган одамни тирилтирувчи дори ясайди. Аммо ўзи ҳам бу мўъжизанинг сирини билмай ўлиб кетади. Саҳродаги мўъжиза ҳар уч юз йилда бир кўринар экан. Тоҳир Малик ҳикояни охирига етказмаган. Саҳродаги сир ҳам очилмаган. Уни ҳозиргача ҳеч бир олим очолмаган. Оламда бундай сирлар кўп. Уларни одамларнинг минг йиллардан кейинги авлодлари тушуниб етишлари мумкин. Ҳикоя шундай ўйларга гарқ қилади одамни...

Тоҳир Малик ҳикоясида Ибн Сино умрида бир марта кўрган табиат мўъжизаси — саҳро ўртасида яшнаган жойнинг ҳам қадимги вақтларда реал замини бўлган экан. Чех шарқшуноси Йозеф Клима у дунёдаги жаннатнинг бу дунёда реал, тарихий асоси — модели борлиги ҳақида ёзади: «Юқори Бобил ўша вақтда Аккад деб, қуйини — Шумер деб аталар эди. Тавротда тасвирланган Одам ва Ҳаво яшаган жаннат худди шу ўртага жойлаштирилган. Чунки худди шу жойда атрофидаги чўлу биёбонларда, ҳувиллаган тоғлардан кескин фарқланиб турувчи ям-яшил хурмозор, анорзор боғлар, чамаплар, шарқираб оқувчи анҳорлар бор эди»¹.

«Тириклик суви» ҳикоясининг қиммати мана шу табиат мўъжизаси тасвиридагина эмас, албатта. Тоҳир Малик бу ерда инсон ҳаётининг ҳам даҳшатли сирларга тўлиқлигини икки чўри қиз қисмати орқали кўрсатади. Ибн Сино бояги мўъжизавий яшил «орол»да тириклик сувини кашф этиб, фалокатга учраган гўзал жувоппи ва кампирни ўлим чапгалидап қутқариб қолади. Иккала аёлни даҳшатли ўтмиши ҳамма учун сир. Аммо Ибн Сино башоратли туш кўрмоқда. Унинг кўз олдида кампирнинг гўзал қизлик чоғлари гавда-

¹ Йозеф Клима. Общество и культура древнего Двуречья. Академия, «Артня», 1967 год. стр. 5.

ланади. Чўри қиз туққан болаларини бирин-кетин қандайдир жодугар қумга кўмиб ўлдиради. Қиз кампирга айланади, энди кампир бошқа бир гўзал қизнинг ҳомиласини қумга кўмиши керак. Аммо кампир қотилликдан воз кечади... Ибн Сино чўчиб уйғонади, энди жувон билан кампирнинг сиридан огоҳ. Кампир алломанинг авлиёлигига тап беради. Ҳикояда гўзал чўриларнинг фожиаи қисмати фақат йўл-йўлакай эслатиб ўтилади, улар фожиаининг сабаблари очилмайди. Аслида бу асар қиссадан парчага ўхшайди ва у Тоҳирнинг ижодий услубига янги, галати ранглар кириб келаётганлигидан далолат беради.

Тарихий бадний асар яратини учун фақат гаїрат-шижонатнинг ўзи, она тарихга меҳр-муҳаббатнинг ўзи етмайди. Бунинг учун ўтмиш кўзгусидаги минг йиллар чапгини артиб, унутилиб, йўқолиб, зарраларигина қолган биринчи манбаларни топиб, сабр-тоқат билан ўрганни керак. Ана шу топишмаларнинг замиридаги сирлар зулматини бадний заковат нури билан ёрита олиш керак. Биз ҳозирги ўзбек тарихий ҳикоячиликни деган сўзларни ишлатдик-у, аммо ҳали бу ҳақда барақлла гапирнишга бир оз эрта эканлигини англаб қолдик. Аммо устоз Беллинский айтганидай, балиқ йўқ жойда қисқичбақа ҳам балиқ ўрнига ўтади. Ёки ўзимизча айтсак, сув ўрнига таяммум. Бу соҳадаги маънавий дастурхонимиз шунчалик камбағал экан, тарихий прозага қўл урган ва озми-кўпми истеълодли, озми-кўпми виждонли ёшлар ижодини янада кўнроқ қадрлаш керак, деган мантиқий хулосага келамиз.

БУЮК ОҚИМНИНГ БОШЛАНИШИ

Адабиётимиз тарихий мавзуда ёзилган бадний асарлар билан бойиб бормоқда. Бу соҳада Евгений Березников асарлари ҳам ўзига хос ўрнини эгаллайди. Ўзбекистон табиати, тарихи, маданияти, санъати, одамлари ҳақида қатор очерк,

бадий публицистик асарлар яратган бу адибнинг ижоди тобора кўпроқ ўқувчилар диққатини жалб этмоқда. Айниқса, кейинги йилларда унинг қаламига мансуб бўлган «Қизил Бухоро»¹ романи бу жиҳатдан эътиборга лойиқ. Муаллиф ушбу асарда ўз кўлами ва аҳамияти билан ижодкорга юксақ маъсулият юкловчи мавзуга қўл урган. Асримиз бошидаги Бухоро амирлиги ва чор Россияси таркибидаги Туркистон ўлкаси халқлари ҳаётининг мураккаб қирраларини бадий акс эттиришга интилган.

Бу мавзуда устод Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Асқад Мухтор, Комил Яшин каби ёзувчилар яратган асарлар унга тегишли ижодий озиқ берган, албатта. Е. Березиков ўз олдига амир Бухоросидаги миллий уйғонини ва революцион жараённинг социал-иқтисодий ва сиёсий замипларини бадий умумлашма образлар воситасида кўрсатишга ҳаракат қилади.

Романининг бош қаҳрамонлари ўзбек йиғити Абдулла Асадуллаҳўжаев ва рус инқилобчилари вакили Владимир Нашчокиндир. Барча воқеалар ана шу икки образ атрофига уюшган.

Қарини муфтисининг фарзанди Абдулла Петербургда ўқиб, ўша ерда университет студенти Владимир билан танишади. Икки йиғит дўстлашиб, ўз халқларининг тақдири ҳақида ўйлай бошлашади. Яширин марксистик тўғарак аъзоси Владимир сургунга ҳукм қилинган, Абдулла ҳам у билан она юртига қайтади.

Роман воқеалари 1910 йил атрофида ривожланади. Биринчи рус революцияси мағлубиятидан сўнг бошланган оғир реакция йилларида Туркистон ўлкасида ҳам полиция таъқиб кучайган. Амир Бухоросида ҳам мустабид тузум зулми авж олган. Биринчи министр лавозимидаги қўшбеги Остонақўя ва унинг амалдорлари меҳнаткаш халққа кўрсатаётган жабр-ситамдан омманинг сабр-қосаси тўлган. Бир учқун кўринса, кифоя. Шпа ва сунпа мазҳабидаги кишилар ўрта-

¹ Тарихчи олим Ҳамдам Содиқ билан бирга ёзилган.

сидаги тўқнашув шундай учқун вазифасини бажарди. Бу диний можаро асли Остонақул қушбегига қарши бошқа ҳукмрон доиралар томонидан уюштирилиб, оқибати қонли фожиага олиб келади. Остонақул 1885 йилда амир Музаффар ўлимидан сўнг Абдулаҳадга Бухоро тахтини эгаллашида яқиндап ёрдам берган, у Ҳисор беги ҳамда қушбеги вазифасида 25 йил давр сурган. У ўша 1885 йили Балжувон беглигида камбағал деҳқон Восе бошчилигидаги қўзғолошни бостирганидан сўнг мавқеи кўтарилиб, амир Абдулаҳаднинг ишончини тўла қозонади ва Бухоронинг ҳақиқий ҳукмдорига айланади. Олий табақага мансуб кўнгинна амалдорлар ундан порози бўлиб, қулай фурсат кутишади, 1910 йилги қирғиннинг илдири шу тариқа анча чуқур замишга тақалган эди.

Муаллиф Бухоро қирғини воқеасини бирмунча торроқ ҳажмда акс эттирса ҳам унинг асосий ижрочилари ҳақида маълум тасаввур беради. Абдулла ва Владимир бу қонли фожиани Самарқандда эшитишади. Шу ўринда муаллиф чор амалдорларининг Бухоро халқига муносабатини ҳам кўрсатиб ўтади. Маълумки, ўша вақтда Бухоро амирлиги чор Россиясининг протекторати остида бўлиб, бу ҳол 1868 ва 1873 йилги шартномаларда ўз аксини топганди. Амир фаолиятини назорат этиш учун ташкил этилган Россия императорлиги сиёсий агентлиги (1885—1917) Бухоро халқининг амир ва унинг амалдорлари томонидан шафқатсиз эксплуатация қилинишига бефарқ қараган, тўғрироғи, бу зулмни қувватлаган... Бир халқ вакиллариининг ўзаро келишмовчилиги ҳаминша душманга қўл келади. Самарқанд ҳарбий губернатори Григорьев тили билан айтганда, бу халқ «ёввойи». Шунинг учун ҳам Владимир Бухоро халқининг меҳнаткашлигини, лекин жаҳолатда сақланишини айтганда генерал Григорьев дарҳол тўнини тескари княди. Владимир сиймосида рус халқи, Григорьев шахсида чор амалдори мужассамлашганини муаллиф қисқа, лекин лўнда тўқнашувда ўринли ифодалайди. Роман қаҳрамонлари Самарқандда бўлган қисқа муддатда ҳам шундай яқин Россия билан танишадилар.

Николай Чернишевский, унинг рафиқаси Наталья, қизи Ки-
ра, штабс-капитан Федоркин, большевик Морозов, археолог
Вяткин янғор Россияси ўзларида гавдалантирадилар. Бу
жихатдан Чернишевский уйидаги суҳбат диққатга сазовор-
дир. Самарқанд губернатори ҳақида Николай Иванович
Чернишевский кескин таққидий фикр билдиради: «Шундай
жоҳил мутаассибларга қараб,— дейди у,— рус миллати ҳа-
қида нотўғри тасаввурга боришади» (10-бет).

Бухородаги фожиа ҳақида большевик Морозов ҳаққоний
фикрини айтиб, уни синфий курашнинг ўзи эканлигини
таъкидлайди: «Бухоро аввалгидек эмас, дунё ҳам ўзгарган.
Ҳуқуқсизлик мамлакати асрий жаҳолат уйқусидан уйғон-
моқда» (13-бет). Ўз вақтида рус публицисти Д. Логофет
Бухоро амирлигини «Ҳуқуқсизлик мамлакати» деб атаб,
шу номда китоб нашр қилган эди. Морозов шуни назарда
тутган. Муаллиф Морозов билан археолог Вяткин ўртасида-
ги мунозара давомида чор Россияси ва амир Бухороси, рус
халқи ва ўзбек халқи ўртасидаги муносабатларга аниқлик
киритади:

«— Мен, сиз, большевикларни сира тушува олмайман,—
дейди Вяткин.— Сизлар Россия бу ерда қарпйб ярим аср
давомида яратган жамики нарсаларни йўқ қилимоқчисиз. Шу
ахир ақлданми?»

Ундан фикрини ойдинлаштиришни сўрашади:

— Марҳамат,— дейди Вяткин.— Осиёликлар бу ерда ўз-
ларининг ўтмиш даҳолари яратган обидаларни ҳам сақлай
олмадилар. Улуғбекнинг обсерваторияси асрлар давомида
тупроқ тагида эмас, балки жоҳиллик ботқоғида ётган эди.
Маҳаллий аҳоли оч-яланғоч, амал-тақал кун кечирар, ҳукм-
дорлари эса маишатга берилиб, ўзаро жикқа-муштдап бўша-
маган эди. Аммо Россия бу ерга қуллик ўрнига озодлик,
тартиб ва илм-маърифат келтирди. Сиз эса ана шу барча
эзгу ва саховат самараларига болта уриб, революция тўфо-
нига гарқ этмоқчисиз! Энди эзгулик уруғи униб, ҳосилга
кириб, мева бераётган айни маҳалда!

— Азизим, Василий Лаврентьевич,— олимнинг сўзини

бўлди Морозов,— бу гапларингиз сафсаталигини биласизми? Маца яқинда Бухоро хонлиги қарамликка ўтганига эллик йил бўлади. Бу ўлкада граждaнлик ва ҳақ-хуқуқ асосларини ўрнатиш учун катта муҳлат. Таассуфки, аксинча бўлмоқда. Очкўз ҳукмдорлар ўша-ўша, аввалгича қолмоқда, Россия ҳомийлиги остида янада яйраб, ўзбошимчаликларини кучайтиришмоқда.

— Сизнинг даъволарингиз ўринсиз,— эътироз билдирди Вяткин,— Россиянинг бунга қандай дахли бор?

— Биласизми,— деди аччиғланиб Морозов,— Бухорода, шу катта ва кўплаб аҳоли яшовчи ўлкада руслар келгунча ҳам, ҳозирда ҳам на бироқ касалхона, на амбулатория бор. Битта ҳам инфоқор, ҳатто фельдшерлик пункти ҳам йўқ. Одамларни эса, кечирасиз, таъбир жоиз бўлса, худди молдек сўйишади?!

— Тўғри, бу ваҳшийлик. Аммо медицина ва маъмурият буткул ўзга тушунчалар-ку!— деди бўш келмай Вяткин.

— Йўқ, йўқ, Василий Лаврентьевич,— деди қизишиб Морозов,— иккиси ўзаро боғлиқ. Буни сизга исботлайман. Амир маъмурияти шундай катта давлатда медицина ва маориф у ёқда турсин, ўлка учун ҳаводек зарур ирригацияга бир тапга ҳам ажратмайди... Амир ўз мамлакатини кафангадо қилмоқда» (14—15-бетлар).

Муаллиф худди шу икки образ ўртасидаги мунозара руҳини асар сюжетиининг охиригача давом эттиради. Икки Россия ва икки Бухоро ўртасидаги кескин ва муросасиз ғоявий кураш роман ғоявий мазмулини ташкил этади десак, янглишмаймиз.

Муаллиф Владимир Нашчокин кўзи билан амир Бухоро-сида ҳукм сурган адолатсизлик, жоҳиллик ва жаҳолатни фош этади. Абдулла, Асадулла хўжа, Арслон, Эргани, Чори табиб образлари воситасида эса нурга, маърифатга ва озодликка интилаётган тараққийпарвар Бухоро халқини зўр муҳаббат билан тасвирлайди.

Е. Перезиков асримиз бошидаги Бухоро амирлиги ва Туркистон ўлкасида мавжуд социал-иқтисодий ва сиёсий

вазияти пухта ҳамда атрофлича тушунибгина қолмай, уни қалбидан чуқур ҳис этади. Меҳнат аҳли ва унинг яратувчилик даҳосига катта муҳаббат билан қарайди. Шунингдек, ўлкани зулукдек сўриб, жаҳолат оғушида сақлашга интилган ҳукмрон табақанинг жирканч башарасини аёвсиз очиб ташлайди.

Ана шундай салбий персонажлар ўртасида валиаҳд— Қарши беги Мир Олимбек марказий ўринни эгаллайди. Муаллиф унинг ички дунёси ва фаолияти ўртасидаги узвий бирликни очишга интилади. Манғитлар сулоласининг бу сўнгги вакили шахсида инқирозга юз тутган феодал Бухороси гавдаланади. Гарчанд валиаҳд Петербургда ўқиб, дунёвий билимлардан хабардор бўлиб, унча-мунча чет тилларни билса-да, аммо у аслида ўша-ўша мустабид феодал. Муаллиф буни Мир Олимнинг Қарши беги сифатида косолик бегуноҳ деҳқонларни ўлимга маҳкум этиши манзарасида (36—38-бет) ёрқин бўёқларда акс эттиради. Унинг қўрқоқлиги, хурофотга берилгани ва сиркаси сув кўтармас илжик табиати айниқса Сўфи мунажжим билан суҳбатида яққол кўзга ташланади (60-61-бет). Мир Олимнинг эрк душмани эканлиги, худбинлиги ва беқарорлиги содиқ мулозими Ҳамрога бўлган муносабатида рўй-рост гавдаланади. Фидойи йигит — Мир Олимнинг шахсий соқчиси Ҳамро уни ўлимдан қутқаргани сабабли ўзини ҳукмдор олдида қул эмас, балки инсон сифатида намоён этгани учун бошидан жудо бўлади (126-127-бетлар). Романдаги воқеалар ривожиди Бухоронинг бўлғуси ҳукмдори табиатидаги барча иллатлар ўқувчига равшанлашиб боради.

Муаллиф Мир Олим атрофидаги амалдорларнинг руҳий дунёсини ҳам очиб беришга интилган. Лаганбардор беклар, жоҳил руҳонийлар, мутаассиб дарвишлар образлари орасида Боймирза Саидқул алоҳида ўрин тутайди. У бош қаҳрамон Абдулла Саъдиевнинг тенгдоши ва ашаддий душмани. Боймирза янги типдаги амалдор, русчани яхши гапиради, замон руҳини тушунади. Лекин у барча янгилик ва маърифатнинг

хавфли душмани. Боймирза истибдод таянчи — амирлик тузумининг тарафдоридир. У ғоят кучли ғоявий душман. Амир шикори манзарасида ўқувчи Боймирзанинг ўз мақсади йўлида ғоят усталик билан иш кўришини, ҳар қандай жиноятдан тап тортмаслигини ҳис этади. Боймирза ўзининг ғоявий душмани Абдуллани ов пайтида хоинона отади (144-150-бетлар). Боймирза шахсий манфаати йўлида қотилликдан ташқари жосуслик ва хоинликдан ҳам қайтмаслигини муаллиф экспедиция материаллари ўғирланиши лавҳасида кўрсатади (169-171-бетлар). Шундай хоинлик: хурофот ва золимлик дарвиш Даврон образида ҳам ўзининг ифодасини топган. Шу билан бир қаторда муаллиф Мир Олим ва унинг тўдасига ҳомийлик қилувчи шоҳ Россияси вакиллари — император сиёсий агенти Решетов, поручик Смолнич каби амалдорлар фаолиятини ҳам назардан қочирмайди. Уларга рус халқининг илғор фикрли тараққийпарвар кишиларини қарама-қарши қўяди. Бу, айниқса, штабс-капитан Федоркин, оддий солдат Семён каби қаҳрамонларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари тимсолида кўзга ташланади.

Романда муаллифнинг ўрта Осиё табиати, тарихи ва унинг халқлари оғзаки ижодини чуқур билиши, тушуниши, уларга меҳр-муҳаббати яққол ҳис этилади. Ана шундай ҳис-туйғу бўлмаганида бундай ёрқин лавҳалар, қизиқарли эпизодлар туғилмас эди, албатта. Яна энг муҳими, муаллиф қатъий гуманистик позицияда туриб тарихий воқеликни бадиий ҳақиқат даражасига етказишга интилади. Аммо бу романдаги айрим камчиликлардан кўз юмиш деган фикрга олиб келмаслиги керак. Қолаверса асар ҳали яқунланган эмас. Образларнинг барчаси ҳали тасвир қиёмега етмаган. Қизил Бухоро вакиллари баёнига ҳали вақт эрта. Биз фақат ўша 1910 йилги Россия империяси ва Бухоро ҳаёти тасвирига оид айрим мулоҳазаларни билдириб ўтмоқчимиз.

Фикримизча, Владимир Нашчокиннинг Қарши беклигига сургун қилиниши сиёсий жиҳатдан мунозарали. Чунки одатда чор ҳукумати Бухоро хонлигининг ички ишларига

аралашмаган ва унинг таркибидаги вилоятларга сиёсий «жиноятчиларни» юбормаган. Қарши беклиги амирликнинг муҳим вилояти, ички райони. Буни Россия империяси ички ишлар министрлиги амалдорлари яхши биларди. Лекин уларни Янги Бухоро — Когонга, рус посёлкаси мавжуд жойга юбориши мумкин эди. Фақат амир ҳукумати сўраган, илтимос қилган кишиларгина Бухоро ичида яшаши мумкинлиги назарда тутилса, бу бошқа гап.

Владимирнинг Тошкент кўчаларидан бирида ўзбек йигитининг паранжи ёпинган аёлни қамчилаши ва унинг бу ишга аралашуви эътирозли. Биринчидан, эркак киши кўчада аёлни, гарчанд у хотини бўлса ҳам, уриши эҳтимолдан узоқ (19-бет).

Грек тарихчиси Аррианнинг Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёни истило этиши тарихига доир ҳикояси жуда эркин талқин қилинган. Муаллиф Спитамен ва унинг сафдоши, сўғд зодағони Оксиартнинг Македонскийга кўрсатган қаршилигини ҳикоя қила туриб, машҳур «Оксиарт чўққиси» мудофаачиларини греклар ёқиб юборган ва унда Оксиартнинг қизи гўзал Роксана ҳалок бўлган дейди (27-бет). Аслида эса греклар чўққига чиққан ва шиддатли жанг бўлган. Бу жангда Роксана асирга олинган. Эллада подшоши унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб, уни никоҳига олган. Александр Роксанага уйланган, фарзанд кўрган. Қайнатаси Оксиартни Бактрия сатрапи — ҳокими мансабига кўтарган. Оксиарт ва унга ўхшаш зодагонлар хиёнатни туфайли Спитамен ўлдирилган.

Мир Олим тахтга чиққанида, муаллиф ёзишича, унга чор армиясининг генерал-лейтенанти унвони берилган (230-бет). Генерал-лейтенант унвони аслида Мир Олимга 1916 йилда, рус армиясига фронт эҳтиёжи учун 1 миллион олтин сўм ҳадя қилгани эвазига Николай II томонидан эҳсон қилинган. 1910 йилда бўлса у генерал-майор унвонида бўлган. Мир Олимнинг отаси Абдулаҳад эса ўша вақтда Туркистон генерал-губернатори Самсонов билан тенг — тўлиқ генерал (кавалерия генерали) унвонида эди.

Истак тариқасида шуни айтиш лозимки, романда Бухородаги йирик халқ ҳаракати — 1885 йилги Восе қўзғолони ва у билан боғлиқ воқеалар кенгроқ акс этиши мақсадга мувофиқ эди. Ўшанда амир чор ҳукуматидан 1000 дона милтиқ олган ва кейинча ҳам Россиядан қурол-яроғ сўраб турган. Ҳатто амир армиясига рус офицерларидан инструкторлар таклиф этган. Подшо ҳукумати унинг илтимосларини бажариб, амир армиясига маслаҳатчи — инструкторлар юборган. Яна 1905—1907 йилларда Бухоро территориясининг Зиёвуддин беклигида Намоз Пиримқулов отряди иш кўрган ва ҳам эслатиш мақсадга мувофиқдир. Намоз амир сарбозларини бир неча бор мағлуб қилиб, Бухорога шундай таҳдид солганки, қушбеги Остонақул ёрдам сўраб Самарқанд ҳарбий губернаторига хат билан мурожаат қилган. Намоз йигитларига қарши операцияда чор аскарлари ва амир сарбозлари иштирок этганлиги архив ҳужжатларида учрайди. (Бу воқеалар Х. Тўхтабоев романида яхши тасвирланган.)

Асарда яна бир неча эътирозли ўринлар учрайди. Хусусан, муаллиф кўҳна Бухородаги суғориш иншоотларининг ночор аҳволини кўрсатиш ниятида ўзбек деҳқонларининг қир этагидаги ерларга сув чиқаролмай турган пайтини тасвирлайди. Ана шу пайтда тасодифан Владимир Напчокин, ҳали бу ишларда тажрибасиз ёш йигит келиб, ўзбек деҳқонига тез орада сув келтириш йўлини ўргатади ва масалани бир зумда «ҳал қилиб» беради. Қадимий суғориш анъаналарига эга бўлган ўзбек деҳқонларини бу даражада билимсиз қилиб тасвирлаш ҳақиқатга унчалик мувофиқ эмас. Бундан ташқари, асарнинг яна айрим ўринларида (айниқса, табиб ва бемор саҳласида) шарқ халқлари жаҳолати экзотика сифатида ортиқча муболаға билан тасвирланадики, бундай арзонбаҳо бўёқлар асарнинг қимматини оширмайди.

Учинчидан, келажакда йирик бадий асарлар ижод этишни мўлжаллаган адиб тил ва тасвирнинг назик, нафислиги, рангдорлиги ва оҳангдорлиги устида янада қаттиқроқ

меҳнат қилиши, жиддийроқ ижодий изланиши зарур бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Евгений Березиков муҳим ва долзарб мавзуга дадил қўл урган. У Туркистон ва Бухоро хонлигида етилиб келаётган озодлик ҳаракати заминларини бадий шаклда акс эттиришга ҳаракат қилгани ва бунга муайян даражада муваффақ бўлгани табрикка лойиқдир.

Муаллиф большевиклар партиясининг чоризмга қарши кураши миллий-озодлик ҳаракати билан боғлиқлигини, умумроссия революцион ҳаракатининг мазлум Шарққа илҳомбахш таъсирини тарихий фонда ишонарли акс эттиргани ҳам диққатга сазовордир.

Е. Березиков худди ана шу йўсинда қудратли оқимнинг бошланишини, яъни буюк Ленин ғояларининг Туркистонга, шу жумладан, мазлум Бухорога кприб келиш жараёнини бадий воситаларда янада чуқурроқ ва янада ёрқин ёритишига умид қиламиз.

УСТА ВА АМИР ҚИСМАТИ

Ватанини аянглаш, унинг кечаги, бугунги ва эртанги кунини ворислигини тушуниш жамиятнинг ҳар бир етук вакили учун маънавий заруратдир. Тарихий қисса, тарихий роман худди шу маънода яхши замонавий асарлар қатори керак. Аммо яхши тарихий асар ҳар жиҳатдан етук паллада ёзилади. Эсингизда бўлса, ватанимизнинг табаррук ва шонли даврлари ҳақида ёзган буюк адиб В. Ян «Чингизхон» романи муқаддимасида Шарқ қўлёмалари авторларининг анъаналарини давом эттириб, ўқувчига мурожаат қилгани: «Мабодо, инсонга фавқулудда фаройиб воқеаларни кўриш насиб этса, чупончи, яшнаган қишлоқларни вайрон қилган оташ уфурувчи тоғнинг отилиши, кўз кўриб қулоқ эшитмаган, қудратли ва тийиқсиз ҳукмдор босқинчиларига қарши мазлум халқ исёнининг шоҳиди бўлса, шуларни албатта қоғозга тушириб, ёзиб қолдириш керак». ... Ўларга солувчи

воқеаларни бошдан кечирган, лекин бу ҳақда лом-мим демаган одам гўё ажали етиб ўлай деб турганида жавоҳирларини чопошига ўраб, саҳрога кўмиб қўяётган хасисга ўхшайди».

Қамтарин ва беназир Миркарим Осим, Ойбек, Ҳамид Олимжон Шайхзода каби ёзувчи, шоирларимиз Ўрта Осиё халқларининг Эрон, араб ва мўғул истилочиларига қарши ҳаёт-мамот курашига бошчилик қилган Широқ, Тўмарис, Муқанна, Маҳмуд Торобий, Жалолиддин каби порлоқ шахслар ҳаётини тасвирлаб бердилар. Сергей Бородин, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, П. Қодиров, Мақсуд Қориев каби адибларимиз ҳам ватанимиз тарихининг энг мураккаб даврларини қаламга олдилар.

Р. Сафаровнинг «Уста ва амир», «Уста тақдири» каби роман, қиссалари адибларимизнинг тарихий-психологий мавзуда фаол ишлаётганликларини кўрсатади. Романнинг I ва II қисмлари доно халқ вакилининг ўқувчига самимий мурожаати билан бошланади. «Таҳсин ва таъзим сенга, эй хайрли йўловчи! Сеҳрли Ҳиндистон, порлоқ Испания, хушҳоя Фарангистон, обод Петербург манзараларини кўрган кўзингга, аҳтимол, Бухоронинг паҳса деворли қўрғонлари, бозор ва майдоплари, минора ва мадрасалари, гавжум чойхоналари, ҳунармандларнинг кўшк-равоқлари унчалик қизиқ туюлмас! Бадавлатликнинг улугворлигию қашшоқликнинг аянчлиги сени гангитмасин. Ҳар бир яқин ё йироқ мамлакатнинг энг бетакрор, мангу хазинаси — унинг халқи дилидаги бойликларидир...».

Асар муқаддимасидаги мана шу самимий суҳбат оҳангидаги ўй-мулоҳазалар роман муаллифининг ижодий нияти хайрли эканлигидан далолат беради. Р. Сафаров ўз асарларида амир Олимжон шахсини тарихда қандай бўлса шундай, улугворлигию тубанликлари, донолигию шафқатсизлиги, санъатни, гўзалликни севишию инсон қадрини ерга уриши, ватанга меҳрию душманларига қаҳри — яъни, бор мураккаблиги билан реалистик тасвирлашга интилади. Бу ижодий ниятига қисман эришади ҳам.

Романининг биринчи қисми адабиётимизга тор маъмурийчилик билан раҳбарлик қилинган йиллари ёзилгани учунми, амир тасвирида муайян ҳадиксираш сезилади, кўпроқ қора бўёқ ишлатилади. Кейинроқ адабиётимизда демократия кучайган даврда ёзилган романининг иккинчи қисмида автор бу камчиликдан анча қутулган, журъат билан қалам тебратган.

Асарнинг биринчи қисмида амир Олимхоннинг Петербург сафари, унинг рус императори билан, Россиянинг нуфузли шахсларидан бири князь Юсунов билан мулоқотлари анча қизиқарли. Императорнинг амирга нисбатан «халқчиллиги» Олимхонга ёқмайди, чунки амир қатъий ҳаракатлар тарафдори. Яқинлашиб келаётган инқилоб рус подшоҳи қўрқитади, подшо қандай чоралар кўришни билмай гаранг. Амир эса революция тарафдорларини аёвсиз жазолаш тарафдори. Асарда амирнинг ички кечинмалари табиий берилган. «Маърифатли монархнинг вазифаси оломоннинг тийиқсиз истакларига ҳайбаракаллагичлик қилиш эмас, балки уни жиддий иттиҳотда сақлаб туришдир,— ўйлади у Петербургнинг тош кўчаларидан ўтиб борар экан,— бу дегани, Олимхон маърифатга, саводхонликка қарши дегани эмас. Йўқ, йўқ, ундай эмас. Лекин билим, маърифат ҳам, инсоний маданиятнинг барча юксак самаралари ҳам муносиб, лойиқ одамларга берилиши керак. Аммо қаролларни, авомни билимли, маданиятли қилиш ярамайди, бу жуда зарарли...»

Халқ усталари Нишон, Мўмин, Ширин каби дили пок, бунёдкор инсонлар бошига қанча кулфатлар ёғилса ҳам, уларнинг юлдузи тобора юқорилаб борарди. Чунки усталар бунёд этган нафосат, улуғворлик халқ қайғу-кулфати, зулм-истибдоди устига қурилмаган. Аксинча, улар бунёд этган боғлар, қасрлар, ҳовуз, гумбаз ва айвонлар, пешона тери, илҳом ва ижод мевалари. Адиб романда худди шу илҳом ва ижод жараёнларини очиб беришга интилади. Оддий сарбоз Ширин устози Нишон ота ёрдамида меъмор бўлиб етишади. Эпизодик образ — ёш бой Абдуқодир образи ҳам анча жонли чиққан. Бағдод, Париж, Петербург шаҳарлари

билан алоқа боғлаган бу савдогар бой ёш уста Ширинга жуда катта иморатни ишониб топширади.

Асарда меҳнаткаш халқ вакили уста Ширин тақдирида амирликнинг емирилиши, асрий феодал тузумнинг тугатилиши қандай аксини топганлиги турли вазиятларда очиб берилади. Янги тузум вакиллари бебаҳо санъат мўъжизаси — Ситоран Моҳихосса саройи залларини отхонага айлантириб қўйишганида уста ғазабланиб, шикоят билан Фрунзега-ча борганлиги ишонарли тасвирланган.

Асарнинг иккинчи асосий сюжет чизиғини ташкил этувчи амир Олимхон тақдири, унинг табиати, ўй-кечинмалари, интилишлари ҳам имкон даражасида очилади. Амир ўз юртининг ҳукмдори, Афғонистон, Америка, Германия давлатлари ёрдамига умид қилади. Туркия саркардаси Анвар ношного ишонади. Лекин амирининг умидлари бирин-кетин барбод бўлади, орзулари сароб бўлиб чиқади. Амир, айниқса Улуг Ватан уруши йиллари Германия ёрдамида Бухорони қайтариб олишга уринади. Аммо бу ниятига ҳам эриша олмайди. Умрининг охирида амирни энг яқин одамлари, қариндош-уруғлари ҳам ташлаб кетади. Бор бойликларини ўғирлаб, талаб қочинади. Автор тарихий шахс фожиаси тарихий долғалар, тўфонлар оқибати эканлигини очишга интилади.

Лекин айрим ўринларда қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ўқувчини шонтирмайди. Навоий номидаги театрдай буюк ишпоот қурилиши баёндан нариги ўтмаган. Юқори талаб билан қараганда Р. Сафаров дилогиясида қатор камчиликлар топса бўлади. Хусусан адиб Шарқ колоритини беришдай яхши ният билан қалам тебратиб, ҳар икки китобда ҳам халқ ҳаёти тасвирига кўп ўрин ажратгани яхши. Лекин арман устаси Ованес ва Дилафрўз, Богатиров ва Саломат образларини чиза туриб, миллий психология билан етарли ҳисобланмагани кўзга ташланади. Асарда булардан бошқа айрим бадний камчиликлар ҳам йўқ эмас.

Асардаги Уста Ширин образи ҳам характерли. Автор уни амирга қарши қўйиб, ёруғ кучлар вакили сифатида тас-

вирлар экан, қандайдир қип-қизил курашчи ролини ижро қилувчи артистга айлантирмайди. Уста Ширин, аввало, гўзаллик яратувчи — ганчкор, наққош, қолаверса, ўз замонининг фарзанди. У ислом дини ақидаларига амал қилади, айни замонда гафлат бандаларини, зулм ва қабоҳатни жиндан баттар ёмон кўради. Ишлари юришмай, ҳар қадамда ҳаётдан дакки еявергач, хусусан, Москвада у қураётган павильон ёниб кетгач, Бухорода қурилаётган уйнинг тоmidан йиқилган уста Макка зиёратига йўл олмоқчи бўлади. Аммо эски дўсти — милиция бошлиғи Сафар бу ишда ички душманларнинг қўли борлигига ишонтиргач, у ўз ниятидан қайтади. Ўз юртида мўъжизавий нақшларга бой, узоқ умрли меъморчилик обидалари яратиш иши Маккага боришдан ҳам олижаноброқ вазифа эканлигига тушуниб етади. Фақат яккаю ёлғиз қизи Саломат рус йигитига турмушга чиқаётганида унинг ҳеч иккиланмасдан, изтироб чекмасдан рози бўлиши ўқувчини ишонтирмайди.

Дилогияда турли тоифадаги гуруҳлар ҳаёти қаламга олинган. Хусусан жадидизм деб ном олган зиёлилар гуруҳи, қурувчи усталарнинг ўзига хос ҳаёти ифодаси характерли. Биринчи китобда зиёлилар гуруҳини тасвирлаганда ёзувчи худди амир образи ифодасидаги каби, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини таъкидлашни унутмайди. Автор таъкидлашча, бу зиёлилар амирга қарши реформалар учун жон куйдирганда ижодий кучлар сифатида намоён бўлса, инқилобнинг асл моҳиятини тушунмай, бир қисми амирликка хизмат қила бошлаганда адашадилар.

Дилогияда бу зиёлиларнинг бир қисми Совет ҳукумати платформасига ўтиб, унга садоқат билан хизмат қилгани милиция бошлиғи Сафар тимсолида, иккинчи гуруҳи амирга содиқлик кўрсатиб адашган Суҳроб мисолида берилади. Китобда автор билан баҳслашадиган қатор ўринлар бор. Муаллиф айрим зиёлилар тилидан маҳаллий халқнинг озода эмаслиги (35-бет), лақмалиги, соддалиги (амир жосусининг Уста Ширин уйини ахтариши эпизодини эсланг) ҳақида гапирди, оммани шу аҳволга солган феодал тузум ва

рус чоризмининг зулми эканлигини кўздан қочирган кўринади.

Шунга қарамасдан, дилогия Бухоро, қисман бошқа регионлар ҳаёти, халқимиз тақдирига ва маданиятига таъсир кўрсатган қатор тарихий шахслар ҳақида равшан тасаввур беради.

ШОИР СУВ ИЧГАН ДАРЁЛАР

*(Маъруф Жалил ижодига
Ватан мавзуи)*

Шоир Маъруф Жалил «Мен сув ичган дарёлар» номли «Лирика» сериясидаги янги китобида бундай дейди: «Шеър гаплашув тилига қанчалик яқин бўлмасин, бари бир қора гап эмас. Узоқ вақт кўнгилда етилиб юрган ҳиссиётларнинг бир туртки билан уйғониб кетишидан, нурли, кўтаринки ҳолатдан туғилади. У ҳаёт парчасигина эмас, киши ҳолатининг бир дамлик манзараси ҳамдир».

Маъруф Жалилнинг янги китобига кирган «Паризодим» шеърини ўқиб, шоирнинг ана шундай қайноқ, изтироблардан «гул» ундиришининг гувоҳи бўламиз. Шоирнинг паризоди минг йиллар давомида инсонни ижод ва курашларга илҳомлантириб келган гўзал Ватан тимсолидир. Эл-юртни таниш, баъзилар ўйлаганидай, осон иш эмас. Гўзал Ватан жамолига етишиш учун умр бўйи излаш, изланиш керак бўлади. Шоир бу ерда ўзини фақатгина замондошимиз деб эмас, балки неча минг йиллардан бери қайта-қайта туғилётган абадий Ватаннинг абадий фарзанди деб билади. Ана шу минг ёшли инсон диёрини гоҳ йўқотиб, гоҳ топар экан:

Пилқирарди ювош бўлиб қолган дарёлар,
Хазон бўлган лола қайта кўтаради бош.
Эски йўлда янграр эди янги наволар,
Кучга тўлиб нур сочарди кузда ҳам қуёш.—

деб узун тарих йўлларини кезади.

Боя айтганимиздай, ҳар бир инсон абадий Ватанини машаққат билан танийди. Юксак манзилга элтувчи йўллари ҳам машаққат билан излайди:

Ҳар бир мева туғилади куртак ва гулдан,
Аммо овми атргулдай мевасиз гуллар!
Йўқ, мен қийиқ қидирмадим бу ерда қилдан,
Манзил сари элтмас экан дуч келган йўллар.

Қоронғуда йўқотарман балки йўлимни,
Балки бир тош йиқитади адашганимда,
Балки биров мадад берар кўриб ҳолимни,
Балки куним битар сенга етишганимда...

Бу ерда биз шоирни бир одам қиёфасида эмас, балки 16-йил қўзғолонида Ватан учун қутлуг қон тўкиб, ҳалок бўлган ва 17-йилгача етиб келолмаган эл фарзанди сифатида ҳам кўрамыз. Аммо халқ ҳамиша барҳаёт, унинг энг яхши фарзандлари ҳали ҳам эътиқодига, паризодига садоқатли:

Аммо: сенга қилмагайман зарра хиёнат,
Қасам ичиб бермаганман гарчи қатъий сўз:
Сен мангусан бу дунёда, мен — бир омонат,
Эзгу ҳислар ичра лекин ёнурман ҳануз...

Она-Ватаннинг абадийлиги, юрт камоли учун курашларда гоҳ ўлиб, гоҳ қайта дунёга келиб турган эл фарзандининг ўткинчилиги, омонатлиги ҳақидаги ўйлари биз Рауф Парфи шеърларида ҳам учратган эдик. Бу ўхшашлик бир-бирига сира ўхшамайдиган бу икки шоирнинг эътиқодда яқдиллигини, иккаласи ҳам Ватаннинг абадийлигига имон келтирган эл фарзандлари эканлигини кўрсатади:

Маъруфнинг бошқа шеърларида ташвишли оҳанглар йўқолиб, Ватанига қизгин муҳаббатга лиммо-лим шўх, ўй-ноқи сатрлар пайдо бўлади:

Тасаввурда қилиб пайдо
Ўзим унга бўлиб пайдо —
Висолига етолмасман,
Хаёлидан кетолмасман
Бу қандай сирли маънодир,
Бу қандай сирли саводир?

Қасам янглиғ умидим бор:
Севар бир кун мени ул ёр,
Тўлиб-тошиб оқар ул дам
Кўзи ёниқ булоқлар ҳам.
Фақат мен толмасам бўлди,
Йўлимдан қолмасам бўлди..

Шоир тенгдошлари Миразиз Аъзам, Чўлпон Эргаш, Рауф Парфилар қаторида ёниқ орзулар, юксак идеаллар билан яшайди. «Мен сув ичган дарёлар» китобининг бош қаҳрамони ҳам шоирнинг севимли Ватанига эътиқоди, юксак идеалларидир.

Шоирнинг орзу-армонлари, умид-ишончлари Ватан тақдири билан боғланган. Ватаннинг курашларга, фожиаларга ва галабаларга бой ўтмиши ва бугунги куни ҳамда келгусидаги жамоли шоир учун битмас-туганмас илҳом чашмасидир. Ватанни ўйламаган инсон яшайман демаса ҳам бўлади. Маъруф Жалилнинг кўпчилик шеърларидан ана шундай хулоса келиб чиқади. Кейинги вақтларда шоир ижодида фалсафий руҳ чуқурлашяпти, уни воқеа-ҳодисаларнинг ташқи шакли эмас, балки замири, моҳияти қизиқтиряпти.

Инсон нима учун дунёга келади? Нима учун? Ким учун яшайди? Шоир кўпинча ўзини сўроқларга кўмади:

Нога яшайшман ёруғ дунёда?
Боболар йўлини такрорлашгани?
Отамнинг чироғи ёнган бинода,
Ўзимга меросхўр тайёрлашгани?

Маъруф Жалил шеърларида қаҳрамон — Ватаннинг жуда кўп сифатлари бор. Ота чироғи ёнган бино — ана шу сифатлардан бири.

Шоир мана шу бинода ҳеч қачон чироқ ўчмасайди, деб орзу қилади, изтироб чекади:

Ўзгалардан кўра кўп алам чексам,
Баҳам кўрсам фақат шодлигим ошкор.
Ишонч ва садоқат уруғин эксам,
«Сабаби тириклик» эмасдир зинҳор.

Шоир ҳамиша замондошлари билан ҳамнафас. У хаёлларида «Гоҳ яйловда қўй боқади чўпонлар билан, гоҳ пайкалда кузни ўйлар деҳқонлар билан, гоҳ тилларга тушсин дея тўқийди газал, гоҳ дилларга меъмор каби беради сайқал, гоҳ олмага шафтолини қилади пайванд, гоҳ уззукун чилвир сочлар васфи билан банд, елкасига меҳр юкин ортиб юрар ў, қайга кирса бахт нурини олиб кирар у...»

Хуллас, шоир хаёллари бургутдай учқур, дарёдай тошқин, заминдай теран.

Шоир орзу-армони, идеали гоҳо таниш, дилга яқин дўст қиёфасида, гоҳо нотаниш қиз, эрка малак сиёқида, гоҳо зим-зиё тундаги равшан юлдуз бўлиб кўринади. У идеалига — хаёл осмонидаги порлоқ юлдуз — ёрига ишончини бундай изҳор қилади:

Агарда у бўлмаса сароб,
Тоғ деганим соя чиқмаса,
Чектирса ҳам майли изтироб,
Суянганда алдаб йиқмаса.

Тик кўтариб юрсам бошимни,
Оёғости бўлмаса қадрим,
Дўстлар билан есам ошимни,
Етар уни кутмоққа сабрим.

Маъруф Жалил «Дунё экан» шеърида инсон руҳий оламининг мураккаб манзараларини, изланишлар ва адашувларга бой умр манзилларини бундай тасвирлайди:

Дарё каби тўлғоқ билан оққан йўлларда,
Қанча суздим, қайиқ қилиб тилакларимни.
Аммо баъзан тушиб қолиб ўлик кўлларга,
Чпқолмасдан толиқтирдим билакларимни.
Гоҳи суздим янги-янги тўлқинлар сари,
Ҳеч бир маъно изламадим қилган ишимдан,
Ҳамма нарса гўзал эди хаёл сингари,
Аммо қилдай наф йўқ эди филдай кучимдан.

Чунки у вақтларда шоир яхши-ёмонни, рости ёлғонни, оқу-қорани ажратолмасди.

Неча минг йиллик курашлар давомида, инқилобгача халқимизнинг фарзандлари не-не подшоларни, не-не юрт раҳбарларини кўрди. Уларнинг кўпчилиги халқ номидан иш кўриб, қанча ташвишлар келтирди:

Шунда бирдан бошим узра меҳрини сочиб,
Бийрон тил ва сеҳр билан лол қилиб элви,
Ҳаммага деб бир ўзига катта йўл очиб,
Муқом қилса танимабман Мефистофелни...

Кўримсизлик гўзалликка қўшилиб кетди,
Аралашиб кетди гўё ер билан осмон,
Дунёдаги ҳамма қизиқ нарсалар битди,
Ҳеч қолмади юрагимда ишонч ва гумон.

Бошқа шеърларида эса шоир руҳининг осмонида гумон булутлари тарқалиб, умид, ишонч юлдузи нур соча бошлайди. У «Юлдуз» шеърида олис мақсадини яна равшан кўради ва «Уни излаб не йўллари ниёда кездим, уни излаб бошгинамни урдим тошларга, умид билан менга қараб турганин сездим, хижолату бахтдан кўзим тўлди ёшларга», дейди.

Энди шоирнинг кўзлаган манзили равшанлашди. Энди у нима учун яшаётганлигини, нима учун курашаётганлигини аниқ билди, орзулар осмонида порлаган юлдуз ўнгида ҳам, тушида ҳам излаган Ватан истиқболи эканлигини равшан туйди. «Энди беғам давраларда чувалмас фикрим, энди худбин шухратга мен толиб эмасман. Ҳаммасини юлдузининг йўлига тикдим, энди ундан бошқаларга кўнгил бермасман!»

Ватан келажаги ҳар нарсадан азиз, у шоир руҳий интилишларининг аввалию охири изланишларининг ибтидосию интиҳоси. Шоир ҳар қанча машаққатларга дуч келса ҳам эътиқодига содиқ қолади.

Гоҳо шоир айрим дўстларининг такаббуруна таъна-дашномларига, ғийбат-маломатларига жавоб бериб, ўзининг ун-вонларга, доврў, шон-шухратларга учмай, камтарона яшаётганлигини айтади.

Сотганим йўқ виждоимни, сотганим йўқ,
Дуч келганга таъна тошин отганим йўқ.
Бирор зотнинг ёстигини қуритмадим,
Йўқ, мен бундай гулоҳларга ботганим йўқ.

Нима бўлса толеимда кўрдим аммо,
Эътиқодим, сени пулга сотганим йўқ.
Мешинг битта Ватаним бор ер юзида,
Ундан гўзал Ватан излаб тоганим йўқ.

Ҳа, шундай, шоирнинг севимли Ватани битта ва мана шу диёрнинг кечаги, бугунги ва эртанги иқболини куйлайди.

ҲАЙРАТ ВА ТАФАККУР

Ўзбек шоирларининг ҳозирги авлоди ҳақида гап кетганида даставвал Ҳалима Худойбердиеванинг номи тилга олиниши табиийдир. Унинг сеvimли ҳофиз Шерали Жўраев ижросидаги она ҳақидаги шеъри тилларга тушгани бежиз эмас:

Онагинам!

Дориломон кунлар келди, шафақлари ол,
Қаён боқсанг шайланишар ва созлашар тор.
Олча гулин кўзларингга суртасан беҳол:
«Бу кунларга етганлар бор, етмаганлар бор...»

Шоира бир шеърида айтади: «Боғлар яратдим. Сўлиб битдилар. Тафаккур кучидан тоғлар яратдим. Нураб кетдилар. Боғларим ўрнида хазонлар сукурдим. Барг, хазон. Тоғларим ўрнида тепалар, жим турдим. Дилда қон». Бу фақат шоира — субъектнинг олами эмас, балки субъект кўнглидаги объектив борлиқ — халқ дилидаги боғлар ва тоғлар... Халқ боғлари сўлади, аммо яна яшнайдди. Халқ тоғлари нурайди, аммо яна тикланади. Халқ фарзанди — шоира қалбида — яна барглар шивири уйғонади. (Лирика, «Иссиқ қор» тўплами). Мана бу ҳам халқ тақдирини ўз қисмати деб билган шоиранинг дил сўзлари:

Майли,
Боғлар гул очсинлар, безавол, қулф уриб,
Улар ўв Ватанин буркарлар нурга.
Ўзга чаманларнинг гуллашини кўриб,
Ўзимизнинг боғлар тушар хотирга...

Биз ҳам бу сатрларни эслар эканмиз, она-Ватан тарихи бешигини тебратган ота-боболарининг шон-шавкати, буюклигию, ҳатто қилган гуноҳларини ҳам яширмай, кўп томли

романлар яратган рус, грузин, арман, Болтиқбўйи халқларининг бой тарихий адабиётига ҳавас билан қараб, ўзимизнинг айбимиз, лоқайдлигимиз, баъзи халқ фарзандларининг ношудлиги, эътиқодсизлиги, маърифатсизлиги туфайли «хазон бўлган» тарихий боғларимиз ёдимизга тушади. Ва яна қалбимизда ана шу боғларнинг келажагидан дарак берувчи барглар шивирини туямиз.

Ҳалиманинг жуда кўп шеърлари севги сурури ва изтиробларини, қизларнинг латиф ва йигитларнинг шиддатли оламларини кашф этишга («Бир дақиқа», «Бизнинг тоғда», «Сени сўрашар», «Олқишлашинг керак», «Биз олмамиз», «Йигит қадам ташларкан», «Сиз доно йигитсиз», «Бегим, сизни табиат...») бағишланади. Бошқа кўп шеърларида эса ҳақиқат, адолат ҳимоя қилинади.

Олтмишинчи йиллар охири, етмишинчи йилларнинг бошида шеърятимизга кириб келган Ойдин Ҳожиёва шеърларида ўзбек қишлоғи ҳаётининг рангин манзаралари, ўзбек қизлари ва аёлларининг маънавий олами, улар руҳининг нозик ҳолатлари кўзга ташланади, уларнинг қалб торларидан таралган турли оҳанглар жаранглаб эшитилади.

Осмонда ҳалқа мисол
Турналарнинг тизими.
Ялғиз ҳидли шўх шамол
Чимдир ҳовуз юзини...

Бу ерда оҳангдан кўра нафис манзара дилни қувонтиради. Бу ерда етти-саккиз сўз ишлатилган. Лекин айрим узун шеърлардан кўра бу тўрт сатрдаги манзара равшанроқ кўринади. Шоира шу тариқа асаларидай қатралиб йиғилган ҳаёт нафосатини бизга тақдим этади. Энди Ойдиннинг «Орзу ҳақида» шеърига эътибор берайлик:

Кашф этди уни ким
Илк бора, илк бора?
Иливида кўнглим
Овора, овора...

Шоира шу оҳангда шеър бошлар экан, маъно жиҳатидан ҳам албатта шу куйга ҳамоҳанг сўзлар топади. Айрим шоирлар яхши маънолар кашф этишади-ю, жозибали оҳанг топишолмайди, ёки бунинг аксича бўлиши мумкин. Ойдиннинг айрим шеърларида ҳам шундай номутаносиблик сезилади. Унинг «Кўнгил узгим келмайди» шеърида яхши оҳанг топилган. Аммо мазмун унчалик янги ва чуқур эмас:

Сукут қилган хомуш жар,
Боқсам кўзим тиңдирар,
Бир энгина майса-чи,
Қалбимга нур индирар.

Тўғри, бу ерда шоира рамзий маънода гапирмоқчи. Лекин бари бир, жар (хунуқлик) ёмон, майса (гўзаллик) яхши дейишда янги маъно йўқ. Ойдиннинг «Агар севсанг» шеърида ҳам шундай ҳолни кўрамиз:

Севсанг агар сеҳрим-ла
Бошинг чулғаб оламан.
Юрагингга муҳаббат
Зилзиласин соламан...

Сен ҳаётбахш бўлолсанг,
Вафода тенгсиз қизман.
Аҳди йўқ, бебурд эсанг,
Жафодай аёвсизман...

Мусиқий сатрлар. Лекин маъноси... Оддийроқ айтганда, шоира «Севсанг агар севаман, севмасанг севмайман» демоқчи. Бу эса назокатдан узоқроқ фикр.

Ойдиннинг «Тароват» тўпламига кирган «Кафтимдаги уч чизиқ», «Келишинг истадим...», «Манзиллар» каби шеърларида ҳам майинлик, оҳангдорлик, жозоба етишмайди. «Келлажагимга» шеърида эса шоиранинг келажак ва ўтмиш каби теран тушунчаларни энгил, рангсиз идрок этган пайт-

ларидаги кайфиятини кўрамиз. Бу шеърда учраган «Кечмиш қайт деб берса садо, чекинмасман бир қадам», «Ўтмиш куним йўлдан соқит кўзгудаги аниқ (?) фол» каби мисраларда ўтмиш, бугун ва келажак бир-бирига қарши қўйилади. Ҳолбуки, бугунги кун осмондан тушмай, ўтмишдан яралган, келажак эса бугунги кундан яралади. Абдулла Қодирийнинг «Мозийга (кечмишга) қайтиб иш кўриш хайрли» деган фикри билан таниш ўқувчиларни Ойдиннинг сўзлари ажаблантиради. Шоира табиатидаги майинлик, латиқликка сира алоқаси йўқ ана шундай сатрларни кўрсатиб ўтишдан мақсадимиз унинг бошқа шеърларидаги бадий кашфиётларга мураккаб йўлдан келаятганлигини таъкидлашдир. Яхшики, бундай шеърлар Ойдин ижодининг асосий йўналишини белгиламайди. Аксинча, унинг «Тароват», «Мушфиқ онажон» тўпламларидаги кўпчилик шеърларида ҳаёт ҳодисаларига чуқур, янгича нигоҳни, романтик оҳанглари, бўёқларнинг ранг-баранглигини, миллий, жозибали характерлар яратишга интилишни кўрамиз. Ойдиннинг «Сафар балладаси», «Онам севган қўшиқ», «Лов этди бир учкун зим-зиё тунда», «Қор ёғар» каби шеърларида юқоридаги фазилатлар бор. У шеърларини кўпинча халқ қўшиқларидаги нафосат, жозибаторлик билан йўғрилтиришга интилади:

Йигит, қаҳрингиз кўп ёмон,
Қаҳратоннинг заҳридай!
Ер олдида омон-омон,
Титрайсиз сарв барғидай...

Халқ ижодига чуқур муҳаббат билан қараб, бу ижод чашмасидан баҳра олиш Ойдин дostonларининг ҳам фазилатини оширади. Унинг биринчи дostonи «Келинчак» гуманистик пафоси, миллий ранглилиги, оҳангдорлиги билан ярақлаб туради. Ойдин дostonда коммунист замондошимизнинг ажойиб, жозибали характерини чуқур меҳр-муҳаббат билан чизади. Дoston сюжети ҳам анча пухта ишланган. Катта коллектив хўжаликнинг ёш бекаси, раиса жувон рай-

жомда партия сафига қабул қилинар экан, улкан ижтимоий ишлар ҳақида тошиб гапириб, шахсий ҳаёти ҳақидаги сўроққа жавоб беролмай, лол қолади. Шоира қаҳрамонининг маънавий оламини чуқур ҳис қилиб, унинг ҳаётидаги драматик ҳолатларни табиий, лирик бўёқларда тасвирлайди. Шоира жамият ва айрим шахс муносабатларида уйғунликни, ҳамоҳангликни кўришни истайди. Лекин ҳаёт мураккаб, зиддиятли. У инсонни гоҳ эркалайди, гоҳ йиғлатади. Орзихон ҳаётидаги драматизмнинг икки хил асоси бўлиб, биринчиси қаҳрамон табиатининг ўзидан келиб чиқади. У, келинликнинг дастлабки кунлари лоқайд қараган эри Пўлатни қаттиқ севиб қолганини фронтдан қоракат келганидан кейин тушуниб, изтироблар оловида ёнади. Бу ерда Ойдин муҳаббатнинг янги қирраларини оригинал талқин қилади. Жамият ҳаётидан келиб чиққан иккинчи драматизм ҳам қаҳрамон характерининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Ёшлигида ҳатто «гўдакка ҳам тик боқолмайдиган», «инакдай эшилган» Орзихон бутунлай ўзгариб, аламини меҳнатдан олиб, қаршисида ҳамма қалтирайдиган қаттиққўл раҳбарга айланади. Ижтимоий ҳаётда унга ҳамма ҳавас қилади. Лекин:

Булбулнинг холиши — гул учун ёлғиз,
Еллар учушгина толлар шивири.
Севганига атаб, кашта тикар қиз...
Фақат... тенг сочилар қуёшнинг нури.

Шоира ранг-баранг поэтик бўёқлар ёрдамида ана шундай ҳаёт ҳақиқатига келади. Достоннинг турли бобларида шоиранинг омадли шаклий изланишларини кўрамиз. Достондаги ҳар бир бобнинг вазни ҳам худди ҳаётнинг ўзидай ранг-баранг, гоҳ вазмин, гоҳ ўйноқ, гоҳ қувноқ, гоҳ йиғлоқ. Достонда:

Бу йўлда қолади ё бир кафт хокнинг,
Ё бўлиб қоларсан сен марду майдон,—

каби узун мисралар кетидан:

Сутдайн тивик кеча,
Шабада кезар гирён,—

каби мусиқий сатрларни ўқиймиз. «Ќелинчак» достони тегран маънолиги, чиройли ташбиҳларга, фалсафий мушоҳадаларга бойлиги билан ҳам ажралиб туради. Шоира майин, мулойим Орзихоннинг ўзгариб кетганини «Ёмғир ялтиратар дала тошини» каби сатрда равшанлаштиради. «Начора ўтмиш... Минг бир таҳрирда ҳам асли қадимдай» каби сатрларда эса шоира қаҳрамонининг ўкинч ҳисларини чуқур ифодалашга эришади.

Юрагида бир олам дард яширинса ҳам раиса одамларнинг шодлигидан четда турмайди, уларнинг шодлигига яна шодлик қўшишга интилади. Шундай дамларда қаҳрамонининг бир лаҳза шодланганидан шоира ҳам қувониб кетади. Ўзбек шоирасигина:

Рақсингдан тўйчи ҳам, онанг меҳрибон,
Шоир қалами ҳам ўргилиб кетсин,—

дея олади чуқур меҳр билан.

Ойдиннинг иккинчи йирик асари «Ҳаётга таъзим» достони ҳам миллий ранг-баранг оҳангларга, гуманистик эҳтирослар талқинига бой. У дostonда азиз халқи вакилларининг инсоний фазилатларини, одамийлигини куйлайди. Бундай одамлар яшаган жойда ҳаёт уммони қирғоққа улоқтирган ёлғиз етим ҳам бахтини топиши мумкин. Шоира дoston қаҳрамони Зиёда образида замондошларимизнинг энг яхши хислатларини мужассамлаштиради. Қаҳрамон портрети ҳам жонли, равшан бўёқларда чизилади. Шоира дostonда яна муҳаббат, ишқ мавзусига қайтади. Табиийки, бу ерда мавзу аввалги дostonдагидан ўзгача талқин этилади. Бу ерда ишқ бахтсизликни аритувчи, сўлиётган ниҳолларни ҳам яшнатувчи куч тарзида кўрсатилади.

Лекин очиғини айтганда, «Ҳаётга таъзим» Ойдиннинг аввалги достони савиясида эмас. Дostonнинг журнал вари-

анти ҳали тугалланмаган, чала асарга ўхшайди. Яхши бошланган эпик тасвирларнинг бўёғи асар охирида хиралашади, гўё қаср гумбазининг учларига бўёқ етмай қолганга ўхшайди.

Шунга қарамай, Ойдиннинг кейинги янги шеърлари яна дилимизни равшан қилади. Унинг «Улуғ Ватан: 1941—1945», «Тошҳовли», «Сен борки» каби шеърларида яна ўша табиқ, майин, жозибали оҳанглари, шоиранинг ўша таниш, ўзига хос овозини, теран мушоҳадаларини кўрамиз.

Ойдин Ҳожиева шеърлари турлича оҳангда, турли мусиқий товланишларда ёзилгани билан, уларнинг мавзу доираси асосан бир ўқ атрофида — муҳаббат атрофида айланади. Шоиранинг янги тўнлампидан муҳаббат тилга олинмаган шеърни топиш қийин. Ойдин кўпгина шеърларида муҳаббатни куйловчи шоира сифатида кўринса, ҳатто бир шеърда ўзини муҳаббат тимсоли деб билади...

Шоиранинг севги мавзуидаги шеърларининг ҳар бирида шоира севгисининг турли даврлардаги турлича товланишлари акс этади. Унинг олтмишинчи йиллар бошида, ёшлик пайтларида ёзилган шеърларида севгининг ҳали дарду изтироблари сезилмайди. Аксинча, у «Агар севсанг...» шеърда ёрга мурожаат қилиб, уни қийноқларга дучор этишим мумкин, деб огоҳлантиради. Ҳали ўзининг қийналишини ўйламайди. У «Мен — илк муҳаббат!» деб ҳайқирганида ҳам ўзгаларга бахт ва изтироб келтиришини айтади. «Мактуб»да хатини фақат ўзинг ўқини, сиримизни ҳеч кимга айтма, деб шўхлик қилади. «Навбаҳорда...» шеърда узоқ йилларгача ўтти муҳаббат иқбол ваъда қилганига ишонади. «Келлишинг истадим, бир майин», шеърда ваъдалашган ёри келмай қолишидан илк бор ташвишланади («Келсанг шеър яралур янгида, — келмасанг илҳомим пораду»), «Сўзласин»да висол симфонияси авягга чиқади («Биз сир сақлаб ўтганда ҳайратга тушган боғлар, биз бош эгиб ўтганда қалби увишган тоғлар, дилимизни қийнаган ширип-аччиқ сўроқлар, ҳаяжонлар, фироқлар, ўтти хислар сўзласин!»)

Шоира ва унинг лирик қаҳрамони бор меҳру муҳаббатини Она-Ватанига бағишлайди, она диёрини куйлай бошлай-

ди («Она — ерни севган оталар каби, сизгиниб ўтайлик ерга умрбод!»)

Энди унинг ижодига янги, ижтимоий мавзулар кириб келади, шеърларида публицистик руҳ кучаяди:

Парча-парча бўлиб кетган ғишт ўчоқ,
От кишнаши тинган отхоналар ҳам,
Қимсасиз ҳовлида гўдак мўлтироқ,
Қора тердан кўзи ачишгани дам,
Унинг нигоҳига сизмаган сўроқ
«Улуғ Ватан» бўлиб чақарди чақмоқ.

Шоира Чили халқининг озодлиги учун курашда шахид бўлган президентнинг турмуш ўртоғи «Мария Изабель де Альендега» мактуб ёзади ва унда халқаро демократия кучлари енгажагига ишонч билдиради. Бу шеърдаги публицистик оҳанг Рафур Фулом ижодининг сарчашмасидан баҳра олганлиги мана бундай рафурога мисралардан яққол сезилиб туради:

Юракларнинг доғини кеткизар Вақт шамоли,
Сўлим баҳор чоғида деҳқон сочаркан уруғ,
Ҳақ қарор топганида, бу кунларнинг малоли
Босилгай! Кунлар келар орзу-умидга тўлуғ!

Ойдин Ҳожиёвнинг «Ўзбекистон», «Қадрдон қуёш», «Қишлоғимга хат», «Янги йил мухаммаси» каби шеърларида ҳам устоз Рафур Фуломнинг қутлуғ анъаналарини кўрамиз. Арузда ёзилган «Дўстим» мусаддасида эса табаррук ёшга кирганида ҳам кўнглида завқ-шавқ ўти сўнмаган шоир Ҳаббий анъаналари сезилади.

Табиийки, шоира тўпламидаги шеърлардан анчаси меҳрибон, мушфиқ, заҳматкаш, фидойи онага аталган. «Соғинч», «Келинингни кўрганда», «Онам севган қўшиқ», «Тирикман», «Қўшиғингиз билан», «Апрель эди хушбўй», «Мусаффо» шеърларида шоира ўз онасига, шунингдек, бар-

ча оналарга бўлган чексиз меҳрини тараннум этади. Орадан қанча йиллар ўтса ҳам:

Янги соғилган сут сават тагида
Сопол товоқларда чашмадай қалқар,
Гўё ҳовлимпзнинг теварагида
Қуёшдай айланиб меҳрингиз балқар.

Онага аталган шеърларда ёрга аталган шеърлардаги қадар ёниқлик, дардли кечинмалар етишмаса ҳам, бу сатрлар юракдан қуйилганлиги, оддий, бироқ азиз туйғулар билан йўғрилганлиги сабабли ҳам манзур бўлади. Шоиранинг «Сафар балладаси», «Ой боқади бир сокин», «Қор ёғар, кўк пештоқидан», «Турналар», «Қунботарда», «Ташқарида саргардон шамол», «Бу наводан», «Чашма бўйида», «Мажнунтоллар ширин уйқуда», «Ой қўшиқ айтади», «Қалава ўрайди боғларда шамол» («Мушфиқ онажон» тўпламидаги) сингари шеърлари нозик дидли шеър мухлислари қалбини оҳангдорлиги билан сеҳрлайди.

Ойдин Ҳожиева бир шеърда «Онда-сонда туғилади шеър, зор қутилган фарзандга ўхшаб» деган ҳикматли, афористик фикрни айтади. Аммо тўпلامни сиңчиклаб ўқиган талабчан шеърхон кўнглининг аллақайси бурчагида «Шоира керагидан ортиқча «сермаҳсул» бўлиб кетмаяптими?» деган савол туғилиши мумкин.

Тўпلامда поэтик маъно юки камроқ шеърларнинг ҳам оз эмаслиги, гоҳида лирик қаҳрамоннинг ўз «мени» олами доирасида узоқ ўралашиб қолиши шоиранинг жаҳон адабиётидаги юксак поэзия намуналаридан етарли баҳра олмаётганлигини кўрсатади. Буни айтишимизнинг сабаби шуки, шоира ижодини бошқа ҳамкасб тенгқурларидан яхшироқ бошлаган эди, бу ижоднинг давомидан ҳам умидимиз катта эди.

Тўплам сўнгидан жой олган «Бўзтўрғай» номли шеърини қисса, хайриятки, ўша умидларимиз оқланаётганлигидан далолат бермоқда. Чунки у ҳозирги ўзбек шеърлятида могоулдирак ва ёмғирдан сўнгги қўзиқоринлардай патирлаб

чиқаетган турли савиядаги дostonлар орасида тозалиги, муסיқий ҳам фикрий товланишларга бойлиги билан ажралиб турибди. Дoston халқнинг ўлмас руҳини ифодаловчи қўшиқларга чексиз ҳурмат билан ёзилган.

Тўйчи ҳофиз ва Мукаррамахонимнинг порлоқ хотирасига бағишланган бу шеърый қисса (уни тўлақонли дoston деган маъқул)да шоира қалбининг тўрида асраган энг майин ўтли туйғуларини, нафосатнинг қудратини намоён эта олган. Бу асар алоҳида суҳбат мавзуи.

Чинакам истеъдод меваси бўлган шеърлар санъат асаридан кўра кўпроқ ҳаётга ўхшайди, йўқ, тўғрироғи, чин шеър — ҳам жонли ҳаёт лаҳзаси, ҳам ана шу бебаҳо лаҳза муҳрланган тасвир — санъат асарига айланади. Ана шу руҳда, ҳаётнинг ўзидай содда ва нафис мавзара чизиш туғма истеъдодгагина насиб этади. Ҳар қуни тонг отади, аммо биров буни сезади, биров сезмайди. Мана, шоира Турсуной Содиқова чизган қишлоқ тонги манзараси:

«Шундай, яқин орада — Хўроз шошиб қичқирди. Маъради қўй қўрада, Ағдарди бўш нақирни. Уйқусираб болакай Алланима сўради. Бувижонни эркалаб — Уни қайта ўради... Чирс этдию юз очди — Нилуфар гул ҳовузда. — Остонада келинчак — Пайдо бўлди товусдай. Ичкарида ипак қурт — Емак сўраб шошади. Барг кесгани отахон — Аравасин қўшади. Йўлга тушди чол бува — Ҳатто ичмай чойини. Араванинг ортидан кампир қолди койиниб...» Турсунойнинг дарёдил муаллима руҳий оламини кашф этувчи «Мактуб» туркумидаги шеърлар («Борлигим, борим ўзингиз», «Мен шеър айтдим», «Қамолот», «Ўғитларим», «Фахр») ҳам бир қарашда санъатдан кўра жонли ҳаёт манзараларига ўхшайди. Аммо мана шу ҳаётийлик ва чин инсоний туйғулар гўзаллигининг ўзи — санъатдир. Ишонмасангиз, эшитинг:

Фалакиёт илми, бир ён тарих, кимё, алжабр,
Сизнинг ақлу зеҳнингизни олмосдайин қайради.
Мен эсам-чи, адиблардан келтириб минг бир таъбир,
Эзгуликка олиб кирдим кўнглингизни яйратиб.

Мен шеър айтдим, улар сизга сеҳр бўлиб қўдилар;
 Жавдираган нигоҳларга бирдан маъно инди-ку,
 Шўҳ-шўҳ қизлар бирданига ўйчанликка қўдилар,
 Қувноқчина қув боланинг қувликлари типди-ку!
 Шеър ўқидим, ўйингизда дарё қайта яралди,
 Сиз ва олам ўртасида шеър бўлдию таржимон,
 Гўё оддий ариқчадан бирдан қўшпқ таралди,
 Юлдузларнинг ортагига тўлиб кетди осмон.
 Мен шеър айтдим, ўшал кеча ойга спрдош бўлдингиз,
 Гул ўғлоннинг хаёлида сулув қизга айланди.
 Еп дафтарга билдирмайин, недир ёзиб қўйдингиз
 Ва булбул ҳам ишқ бобида бош қаҳрамон сайланди.

Охирги мисралардаги гул ва булбулнинг янги эмаслигини назарга олмаганда ушбу шеърда санъатнинг воқеликка эстетик муносабат жараёни яхши тасвирланган.

Шоир ва шоиралар ижодида олий инсоний туйғу — севги мавзуи учрамаслиги боғда гул, тоғда топ, булоқда сув йўқлигидай нотабийдир. Бу мавзу жуда қадимий ва абадийлиги туфайли жуда катта қийинчилик ҳам туғдиради. Лекин Абдулла Орипов айтади, «Муҳаббат дардидан бемор қалблар»нинг инсоний қайғу-ҳасратлари ҳам маъно инжуларига айланаверади. Шу маънода Турсуной Содиқованинг «Дил гавҳари» тўпламидаги «Изҳорсиз баёнлар», «Сен бор эдинг», «Мен бировни севган ўхпайман», «Мени ҳамон койир эмишсан», «Бизнинг хатолар», «Фироқ», «Юрагимни асраб» сингари шеърларида севги олами дилни ширин эркаловчи, гоҳ ёндириб ўртовчи, гоҳ порлоқ умид уйғотувчи, гоҳ алам, гоҳ армон дарёсига фарқ этувчи бор мураккабликлари ва жозибаси билан қалбимизга оқиб киради, ундаги ширин ва аччиқ хотираларни янгилайди, ёрқин инсонга хос оқиллигу хатолар билан эҳтирослар бўронида яшаётганимизни ёдга туширади. Турсуной чин маънода камтарин ва бошқалар ҳавас қилса арзигудай дардли, миллий шоира. Унинг шеърларида инсоний орзу-армонлар ёрқин миллий бўёқларда, табиий драматик ва фожейий поэтик

Оҳангларда куйланади. Унинг «Изҳорсиз баёнлар» ва «Уч ёр-ёр» туркумидаги шеърлари фикримизнинг исботидир. Бу шеърларни ўқиганимизда ўз дардларимизни унутамиз, биздан мардонороқ, биздан юксакроқ ва биздан ҳам бахтлироқ одамларнинг дарду ташвишлари руҳимизни забт эта бошлайди. Шу маънода нозиктаъб шоир, марҳум Асқар Қосимовга ҳамоҳанг ёзилган мана бу парчани келтирмасак, адолатсизлик бўлур эди:

Куёв йигит, мана биз
Кулиб келдик, ёр, ёр.
Бизда қолган кўнглингизни
Олиб келдик, ёр, ёр.
Муҳаббатни юта олган
Бир денгизман, ёр-ёр,
Сизни ўзга қўлга берган
Мардингизман, ёр, ёр.
Майли, сиз деб бағрим ёниб,
Тамом бўлсин, ёр, ёр,
Сизни олган ўзга қўллар
Омон бўлсин, ёр, ёр.
Ёр-ёр айтиб, мардлик билан
Турган ўзим, ёр, ёр
(Тўйингиздан омон кетай,
Берсин тўзим, ёр-ёр).

Мана шу оддий, лекин ҳар бири лирик қаҳрамоннинг қисматини ҳал этувчи сўзлар замирида, афсуски, минг хил маънафатлар орасида йўқолиб бораётган мардлик, таптилик, дарёдиллик сингари ноёб маънавий хазиналар яширинган. «Куйганингиз ёлғондир» шеъридаги мана бу мисралар-чи?

Сиз асраган ширин жоннинг бошига-да етдик биз,
Куя-куя бир оҳ уриб, шоир бўлиб кетдик биз,

Сиздай зотни бизни излаб қўймадик бўзлатгани,
Гураc-гураc шеър учирдик биз бўлиб сўзлатгани,
Қўлингизга чах-чах урган булбулим, жоним менинг.
Йўқ имконлар ичра излаб топган имконим менинг.
... Куйини бундоқ бўлур асли, ёниш бундоқ бўлибдур,
Огоҳ бўлинг, куй қанотли жоним сизга қўнибдур..

Шоиранинг «Омон ёр», «Бизнинг хатолар», «Юрагим-нинг душмани» каби шеърларида ҳам халқ ижодига хос ажиб соддалик ва оҳангдорликни, маъноларнинг поэтик тов-ланишларини кўрамиз.

Биз мунаққидлар одатда истеъдод билан ёзилган асар-ларда гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона, гоҳ катта, гоҳ кичик, у ер-бу ерида сочилиб ётган поэтик кашфиётларни ҳис этиш ва улардан ҳайратланиш ўрнига шеъриятга совуқ мулоҳа-закорлик билан ёндошамиз. Афсуски, жуда кам олимлар гўзалликдан ҳайратлана оладилар. Мунаққиднинг вазифаси таъқид қилиш эмас, таҳлил қилиш эканлигини унутамиз. Шоирлар, айниқса ҳақлараст, мардона шоирлар ҳеч қандай мақтовга зор эмас. Бизнинг ҳам юқорида мақтовга ўхшаб кетган айрим мулоҳазаларимиз шеърлар нафосатидан олган илк ҳайратимиз ва таассуротларимиздир.

* * *

Юқорида айтилган фикрлардан бу уч шоира ижодида ҳеч қандай кам-кўст йўқ, ҳамма ёзганлари мукаммал, де-ган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Улар шеърларининг ранглари, оҳанглари, теран инсоний ўй-кечинмалари, туйғу-эҳтиросларидан ҳайратланиш, ҳаяжонланишдан ташқари, яна қандайдир жиддий нарса етишмаётганлигини ҳис эта-миз. Ва охири бу жиддий камчилик улар ижодининг жаҳон поэзиясидаги умумий чўққилардан олис, алоҳида водий ёки дарада чекланиб қолишаётгани эканлигини сезамиз. Жаҳон адабиёти (хоҳ поэзия, хоҳ проза)нинг теран чашмаларидан етарли баҳра олмаслик, жаҳон адабиёти дарчаларидан ҳаво

кирадиган йўлларнинг ёпилиб қолиши — герматизм иллати бу истеъдодли шоирларнинг янада юксакроқ парвоз этишига халал бераётгани кўришиб турибди.

Адабиётда, хусусан, поэзияда ҳам ворислик деган муҳим тушунча бор. Ҳомер, Вергилий, Овидий, Катулл, Гораций, Феоокрит ижодисиз Данте, Петрарка, Корнель ва Расинни, буларсиз эса Гёте, Ҳейне, Байрон, Гюгони, шуларсиз Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Фет, Блок, Цветаева, Гумилев, Хлебниковларни, ал-Маарий, Саъдий, Ҳофиз, Румий, Бедил, Навоий, Фузулий, Бобур, Машрабсиз ҳозирги форс, тожик ва ўзбек шеърятини тасаввур этиш мумкин эмас. Мана шу сингари жаҳон поэзия чашмаларидан сув ичмай туриб, юксак шеърятга эришиш қийин.

Ҳалима ва Ойдинга нисбатан Турсуной ўз ижодидаги камчиликларни чуқурроқ ҳис этади, яхши ижод қилолмаётганидан, бунга турли сабаблар, турмуш ташвишлари халақит берганидан афсусланади. У «Дил гавҳари» тўпламидаги сўнгсўз ўрнида бўлган «Умр» деган шеърисида дил изҳорини ўзига хос самимият билан айтади:

Фарқлашни ҳам ахир билдим керакни покеракдан,
Аммо ҳаргиз қутилмадим бу шеърнараст юракдан.
Ўз-ўзимча куйладим мен, билмам қандоқ жараңги,
Қандоқ бўлди ранги, билмам, қандоқ бўлди оҳанги!
Шеър битмадим, аммо бағрим токи тилламагунча.
... Оз-оз сочиб дил гавҳарин, кўпроқ тутиб ниҳоний,
Соқингина ўтиб борар Турсунхон Андижоний.

Бу самимий, армонли сатрларда камтарлик ҳам, кибрланш ҳам йўқ. Шоиранинг афсуслари асосли. Чунки ўздан, ўз шеърларидан унинг кўнгли тўлмайди. Биз учун кўнги тўладиганлари ҳам оз эмас, албатта. Ўқиш, ўрганиш, изланиш, камолотга интилиш давом этади, қувонч ва қайғулар давом этади, кураш ва парвоз давом этади.

Кейинги йиллар ўзбек поэзиясида публицистик руҳ деган теран ва муҳим сўз яна ўзининг ҳақиқий ижобий маъносини касб эта бошлади. Миразиз Аъзам, Маъруф Жалил, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Чўлпон Эргаш, Рауф Парфи, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Солиҳ, Азим Суюн, Хуршид Даврон, Шукур Қурбон, Йўлдош Эшбек каби ёрқин истеъдод эгалари кейинги йиллар ўзбек поэзиясининг бадий ва ижтимоий изланишлар оламида ҳам қўлам, ҳам сифат ўзгаришларини вужудга келтирдилар. Мана шу шоирлар ижодида халқ ҳаёти муаммоларига, жамиятда юз бераётган туб ўзгаришларга фаол муносабатлари қизғин акс эта бошлади. Бугина эмас. Шоирлар жамиятимиз маънавий ҳаётидаги ана шу жиддий ўзгаришларни вужудга келтиришда фаол қатнашдилар.

Бутун совет поэзиясидаги каби ўзбек шеърлятида ҳам ижтимоий-публицистик руҳ бадий-фикрий теранлик билан қўшилиб, ўз қиёфасини топа бошлади. Кейинги вақтларда жамоатчилик Рауф Парфининг «Сабр дарахти», Муҳаммад Солиҳнинг «Олис табассум сояси», Шавкат Раҳмоннинг «Гуллаетган топ», Хуршид Давроннинг «Болалигим оҳанглари» сингари китобларини ўзбек поэзиясидаги янгиланиш ифодаси деб баҳоламоқда.

Шоир Икром Отамуродовнинг «Еш гвардия» нашриётида эълон қилинган «Уфқлар орти бепоён» китоби ҳам мана шу силсиланинг давоми, дейиш мумкин.

Тўнламдан шоирнинг сўнгги йилларда ёзилган шеърлари билан бирга «Ярадор умид отлари» достони ҳам ўрин олган.

Шоирона ташбиҳ қўллаш жоиз бўлса, Икром шеърларининг қалбида осойишталик бор.

У «Ярадор умид отлари» асарида жаҳон халқларининг миллий озодлик ҳаракати тобора кучайиб, кураш — ҳам қаҳрамонона, ҳам фожиавий руҳ олаётганлигини кўрсатади. Шоир ана шу курашнинг иштирокчиларидан бири, Фалас-

тин шоири Муин Биссу ҳаётини, руҳий, маънавий оламини бош мавзу қилиб олади. Аммо Икром Отамуродов дostonида биргина Муин эмас, балки ватан озодлиги, эл-юрт ташвишини ўйлаган барча шоирларнинг умумлашган ёрқин образини кўрамиз. Табиийки, шоирлик унво, шухрат эмас, балки фидоийликдир.

Мисралар — шоирнинг жароҳатлари,
Белгилар ҳолатдир омон-беомон:
Нуқта ҳам, ундов ҳам, сўроқ ҳам, бари...
Шоир юрагида сирқиган армон.

Достон автори шеърнинг ҳар сатригина эмас, ҳар нуқта-си юрак қони билан ёзилишини бадиий теран мисраларда тасвирлайди:

Нуқта:— Ҳайҳот, тугаган умр,
Ундов: жароҳатдан томган лаҳза қон.
Сўроқ: боши солиқ қувғиндир —
Бемакон, бемакон, бемакон.
Тире: қоқ ярмидан хавжар тушган йўл,
Эртадан умидвор гўдаклар — қатор
Тизилган нуқталардир ул —
Мисралар ярадор.

Икром Отамуродов дostonида ҳаводан олиб тўқилган жимжимадор гаплар эмас, балки шоирнинг чинакам дил изтироблари акс этади. Бу изтироблар боиси эса ҳаёт фактларидир. Шунинг учун ҳам достон поэтикасида «факт», «изтироб», «Муин нидоси» фасллари худди умр фаслларидай бир-бирига уланиб кетади ва курашдаги ҳаёт, деган олий ахлитликни ташкил этади.

«ФАКТ»

«... Қўрқоқ, ожиз одамлар ҳамипша қуролга суянади. Қуролнинг эса турлари кўп. Босқинчиликнинг маъноси ана шу... Гоҳо туйғулар қанчалик азиз бўлса-да, мақсадларга ён беради. Босқинчиларга қул бўлмаслик мақсади фаластинликларга «қочоқ» деган тамғани босди ва уларни йўлга бошлади...»

«Қочоқ» сўзининг маъноси азалдан салбий ранг олиб келган. Аммо ҳаёт ранглари жуда мураккаб, баъзан «қочоқ» сўзи, аксинча, «бўйсунмаслик, кўникмаслик, бош эгмаслик» мазмунини англатувчи революцион маъно касб этади. Аммо, бари бир, бу маъно замирида ҳам катта фожиа ётади. «Ярадор умид отлари»да шоир ана шу ижтимоий фожиянинг илдизларини очишга интилади.

Шоир ватандан айрилишдек аччиқ қисматни фалсафий теран мисраларда куйлайди:

МУИН НИДОСИ

Қаерга?..
Гўё тубсиз бир ўпқоп
Комига тортаётир.
Ер қаттиқ, йироқ осмон:
Фаластин қолаётир!
Қаерга?..
Во дариг, кулиб ёлғон,
Рост ўксиб йиғлаётир:
Битмас дард бўлиб, армон —
Фаластин қолаётир!
Қаерга?..
Умидлари заъфарон,
Гавдаси кетаётир,
Кўксидаги иссиқ жон —
Фаластин қолаётир!..

Кейинги йилларда бадиий адабиётнинг сўз санъати экан-

лиги эслатилиб, шоирлардан асарда ишлатиладиган сўзларга эътибор бериш талаб қилиниб, бу борада баҳс, мунозаралар келиб чиқяпти. Сўзга эътибор талаби қанчалик муҳим бўлса ҳам, бари бир бу гоят майда ва жўн ибтидоий талаб дир. Чунки бадиий адабиёт сўз орқали юзага келса-да, унинг материали сўз эмас, балки ҳаётнинг чексиз муаммоларидир. Ҳаётда шундай воқеалар, фактлар борки, улар ҳақида рост гапиришнинг ўзи ҳар қандай сўз санъаткорлигидан аълодир. Икром ҳам «Ярадор умид отлари» дostonида ана шундай ҳаётий фактлар замиридаги драматизмни, фожааларни очишга интилади. Мана, шундай ларзакор фактлардан бири:

«Қора жума: фаластинлик қочоқларнинг Фарбий Байрут яқинида жойлашган Сабра ҳамда Шатила лагерларида жума оқшоми минглаб беғуноҳлар мисли кўрилмаган қийноқлар билан ўлдирилди: қариялар, гўдаклар, аёллар ва отлар. Улар орасида айниқса гўдаклар кўп эди. Гўдаклар кун кўрмай ўчган юлдузлар».

Мана шу чиқирган факт олдида шоирнинг изтироб сатрлари ҳам хира тортиб қолади. Бундай пайтларда сўзлар ожизлик қилади, рассом ранглари керак бу ерда! Ушбу фаслда шоир Муин Бисунинг пайгамбар ва оллоҳга қарата шаккоқларча мурожаати воқеанинг чипакам драматик кўламини очишга ёрдам беради.

Миллий озодлик кураши шундай бир дарахтки, ёвлар унинг шох, бутоқларини, ҳатто тапасини кесиб ташлаганида ҳам эрк ниҳоллари қутилмаган вақтда, қутилмаган ерда минг йилликлар қаъридан ёриб чиқиб, қуёнига интилаверади. Исроил босқинчилари Фаластин халқини йўқотиш учун унинг тарихини, қадимий обидаларини, ёзувларини, тарихий китобларини йўқотишга уринмоқдалар. Мана шу вайронгарчиликка қарши қўйиш мумкин бўлган энг қудратли куч — халқнинг бирлиги, эътиқодлар бирлиги ва бутунлигидир. Шоир дostonида халқ эркига ташқи ёвлардан кўра ўзингдан чиққан ёвлар кўпроқ фалокат келтиришини ишончли мисраларда тасвирлайди:

Ўзимиздан чиққан ёвдан қўрққулик,
Юрган йўлингги биладп, ахир.
Сўзлаган тилингги биледи, ахир —
Ва ушга аёйдир сен қўнган манзил.

Шоир дostonнинг авж пардаларида халқаро сионизмнинг асл башарасини, муқаддаслик байроғи остидаги босқинчиликни фoш этади, сионизм билан фашизмнинг илдизи бирлигини кўрсатади. Муин Бсисунинг халқаро минбарларда туриб Фаластин озодлиги учун курашганини тасвирлар экан, шоир фақат ўз тинчини ўйлаган худбин одамларни, бетарафликни, доқайдликни кескин қоралайди.

Муин Бсису вафотидап шоир қалби ларзага келади. Аммо у экиб кетган умид шўоллари бир кун яшшаб ўсади, ярадор умид отлари чавандозлари билан ватанга қайтиб келади.

Фаластин шоирп Совет Иттифоқига, шу жумладан, Тошкентга бир неча марта келган, Осиё, Африка ёзувчилари конференцияларида қатнашган эди. Бундан бир неча йил аввал унинг ўзбекча шеърий тўплами Машиаб Бобоев таржимасида босилган, буни эшитиб Муин Бсису жуда севинган эди. Уша вақтда мен ҳам ношир сифатида Жуманиёз Жабборов, Шоир Усмонхўжаев билан бирга у билан учрашган, адабиёт ҳақида, шеър ҳақида суҳбатлашган эдик. У ўзини жуда оддий тутарди. Бизнинг фаластин халқи курашга ҳамдард эканлигимизни билиб, қувонганлигини айтган эди. Бу учрашувни мен доим фахр ва армон билан эслайман.

Икром Отамуродовнинг «Уфқлар орти бепоён» тўпламидан лиро-публицистик дostonдан ташқари бир турқум шеърлар ҳам ўрин олган. Табиийки, бу шеърлар турли маъно кўламида, турлича савияда ёзилган. Уларнинг кўпчилигида шоир бугунги жамиятимизни қайта қуриш жараёнидаги адолат, эзгулик учун кураш мавзуларини қаламга олади.

Бурпласан — чап ёнинг қоғоз,
Ўнг ёнинг ҳам қоғоз, бурилсанг.

Тисарилсанг ортингда қоғоз,
Нешонангга урилар юрсанг.

Не топг, топди қоғозни, сўнгра
Нисон ўзи бўлди унга қул.
Қуллуқ қилар энди ҳар лаҳза,
Титраб чопар ортидан нуқул.

Тўпламдаги «Мадад кучлар керак одамга», «Кўрганда жилмайиш бу қувонч эмас», «Тоғлар — буюк сукунат», «Қаршисидан чиқди учта йўл», «Хушомад кўп оғир касаллик», «Мард бўлсанг ўзингнинг гапингни гапир» каби шеърларда бадий санъаткорлик билан маъно яхлитлиги сезилиб туради. Аммо шоирнинг баъзи шеърларида ана шундай маъно яхлитлиги етишмайди. Уларда муҳим фикрлар, образлар бадий қиёмага етмай қолиб кетган. Шунинг учун ҳам юқорида таҳлил этишга уринганимиз «Ярадор умид отлари» дostonи тўпламнинг энг бақувват асари эканлиги кўриниб турибди. Ушбу дoston Икром Отамуродов ижодида ҳам баланд чўққи бўлиш билан айни вақтда ҳозирги ўзбек поэзиясидаги ижтимоий курашчанлик ва бадий теравлик тенденцияси кучайиб бораётганлигини кўрсатувчи энг яхши асарлардан бири десак адолатдан бўлур эди. Шоир худди шу дostonда эринган бадий-фалсафий марраларида чекинмай, шу бадий мавқедадан пастга тушмай ижод қилса, деган тилагимиз бор. Бу осoл иш эмас, албатта. Лекин, бари бир, шоирни ўз ижодидан қаноатланмаслик туйғуси ҳаминша юксакликка чорлайди. Чунки шоир ўзи айтганидай, «Уфқлар орти бепоён...»

III. МАЪНАВИЙ МУСАФФОЛИК ЧАШМАЛАРИ

ЖАЖЖИ КАШФИЁТЛАР

Мажозий, тимсол образлар орқали ҳаётнинг турли насл-баламликлари, яхшилик ва ёмонлик, зулм ва адолат ҳақида ёшларга тушунча бериш Шарқ дидактик адабиётида азалдан маълум. Лекин бундай бадиий дидактика кейинги вақтлар ўзбек болалар адабиётида жуда юзакилашиб, ҳатто ўзининг қадимий анъанавий мажоз ва тимсолларидан айрилиб, яланғочлашиб, қуруқ насихатбозликка айланиб қола бошлади. Ўзбек болалар адабиётининг оқсоқоллари ҳам, ёш вакиллари ҳам болаларга ҳаёт мураккаблиklarини эмас, балки азалий аён ҳақиқатларни баён қилиш, болалар характери, феъл-атворини шунчаки тасвирлаш билан шугуллана бошладилар. Болаларга бу ҳам зарур, аммо... Энди болалар сал улгайиб, катта ва мураккаб ҳаёт йўлига чиқар эканлар, ўзлари ўқиган кўпчилик китобларда ҳаёт жўнлаштирилиб, «чайпаб» берилганини сезиб қолдилар. Шундай пайтда болаларнинг тираш ва мураккаб руҳий оламнинг обод этадиган, уларнинг қалбига янгича озуқа берадиган, «алдамайдиган» асарларга эҳтиёж тобора ошди. Фарҳод Мусажонов, Латиф Маҳмудов ҳикояларида болаларнинг оила ва мактабдаги ҳаёти, уларнинг шўхлик ва бебошлиklари, кичик инсонларнинг характерлари ифодаланади. Худойберди Тўхтабоев ҳаётни бўямай кўрсатади, болаларнинг дилида юксак интилишлар билан айнаи вақтда келгусида «гуллаб-яшнайдиган» ёмон иллатларнинг қуртаклари очила бошлашини ҳам акс эттиради. Мурод Хидир, Анвар Обиджон ва бошқалар юқоридаги ёзувчиларнинг ижодий ашъапалари

заминида туриб, ҳаёт уммонининг янада чуқурроқ қатламларини тадқиқ қилишга киришдилар. Улар дунёни бадиий-фалсафий идрок этишга интилиб, замонавий эртақ ва фантастика услубларидан фойдалана бошладилар.

Худди шу маънода эндиликда ўзбек совет болалар адабиётида ҳам услубий изланишлар ҳақида гапиришга имкон тугилди. Бу соҳада дастлабки илмий тадқиқотлар ҳам юзага келди.

Тимсолий образлар оддий образлардан кўп жиҳатдан терең ва юксакдир. Андерсен эртақларининг ҳаммиша янги-дек янграб туришининг сири ҳам шунда. Улар эртаққа ҳам, ҳаётга ҳам ўхшайди. Тимсолий образларда ҳам купдалик жоли ҳаёт акс этади. Уларнинг оддий образлардан фарқи шундаки, тимсол образларда ҳаётини маънолар қават-қават яширинган, бу маъноларнинг қайси қаватигача етиб бориш ўқувчининг савиясига, ҳаётни ва асарни идрок этиш даражасига боғлиқ. «Қиролнинг янги либоси» эртагини эслайлик. Италия халқ оғзаки ижодидаги латифа — фаблио асо-сида ёзилган бу эртақ Андерсен истеъдодининг сеҳри билан янги-янги маънолар касб этди. Халқ латифаси билан танишган ўқувчи завқланиб: «Қаранглар, ҳаётда қандай фирибгар, кўзбўямачи одамлар бор-а?», деб ҳайратланади. «Қиролнинг янги либоси»ни ўқиган одам эса: «Қаранглар, муттаҳам, фирибгарларга ишонган қирол қанчалар аҳмоқ, қиролнинг йўқ либосларини мақтаган вазирлари ундан ҳам аҳмоқроқ?» дея ҳайқиради. Хуллас, тимсол образлар истеъдодни, халқ, адолат, ҳақиқат учун фидойиликни ва албатта, фалсафий руҳ тереңлигини талаб этади. Ўзбек халқ эртақларида ҳам тимсол образларнинг ажойиб намуналарини кўрамиз. Фольклоршунослардан Малик Муродов, Худойберган Эгамов, Гулом Акрамов тадқиқотларига қараганда, ўзбек халқ ижодида муайян ҳайвонларга сизинингга асосланган тотемизм; руҳнинг бир қиёфадан иккинчи қиёфага кўчиб юриши ҳақидаги эътиқод — анимизм, шунингдек, магия ва шомонизм каби қадимий эътиқодлар халқ эртақларида қаҳрамонлар тақдирларини ҳал этувчи кучлар ҳисобла-

нади. Бизнесгча, қадимги халқлар инсон билан табиат бир бутунлигини, одамларнинг оламдаги барча мавжудотлар билан қон-қариндош эканлигини ҳозирги замон киниларига нисбатан яхшироқ тушунишган кўринади. «Мифологик мушоҳада инсон руҳияти ва табиатнинг ўзаро уйғунлигини билдиради» деганда М. Муродов ва Ҳ. Шайхон ҳақдирлар. Негаки, қадимги фольклор қаҳрамонлари табиатнинг сирли ҳодисаларига ҳозиргидан кўра кўпроқ ҳурмат ва эътибор билан қараганлари туфайли экологик уйғунликни бузмасликка интилганлар. Шунинг учун қадимги миф ва эртаклардаги тимсолларни диний тушунчалар деб эмас, балки поэтик-фалсафий образлар деб қараш ҳақиқатга мувофиқроқдир. Шу маънода мифологик образларда янги-янги маъноларни ўқиб, уларни замон руҳида тавсифланга, тасвирланга интилган адиблар ижодида фалсафийлик теранлашганлигини кўрамиз.

Халқ ижодидан илҳомланиб ёзилган асарларда ҳам тимсол образларда яширилган потенциал қувват ўтмишдаги, ҳозирги (ва ҳатто келгусида ҳам учраши мумкин бўлган) ижтимоий ҳодисаларнинг замирини кўришга имкон беради. Шу жиҳатдан олганда, одатда, реалистик асарлари билан шуҳрат қозонган Пиримқул Қодировнинг «Уч оғайни ботирлар» эртаги асосида ёзилган «Нажот» эртак-қиссаси (Тургунбой ота Ғойинов эртакларидан кейин вужудга келган) ўзбек совет мифологик прозасининг яхши намунаси. Эртак-қиссада гарчи ёвузлик тимсоли — девлар аждарҳолар ҳаракат қилса-да, подшо билан унинг вазирлари золимлиги, мард ва доно одамларни кўришга кўзи йўқлиги, ўзларининг помардликлари, аҳмоқчиликлари чегара билмаслиги ҳам фантастик, ҳам изчил реалистик тасвир (У. Норматов) орқали очиб берилди. Худойберди Тўхтабоевнинг «Сеҳрли қалпоқча», «Сариқ девни мипиб», «Сариқ девнинг ўлими» қисса-трилогияси бошқача услубда ёзилган. Бу асарда ҳажвий оҳанг фантастиканинг реал заминини кўришга ёрдам беради. Сеҳрли қалпоқча ёки сариқ дев каби шартли тимсол образларни петисно этсак, асарнинг қолган қисмида

ҳаётини саргузаштлар юмористик оҳангда реалистик ҳикоя қилинади.

Фантастик сюжет асосидаги ёрқин тимсол образларни Анвар Обиджоннинг «Аламазон ва унинг пиёдалари» («Эй, ёруғ дунё...») эртақ-қиссасида ҳам кўрамыз. Асарда бош қаҳрамонлар — Аламазон ва унинг Санчо Пансога ўхшаш дастёри Эшмат қандай йўллар билан ўрта асрларга бориб қолганликлари ишонarli тасвирланади. Қаҳрамонлар не машаққатлар билан кириб қолган горнинг чуқур қатламга тоғнинг ёриқ жойларидан лазер нурига ўхшаш нур тушиб (бундай нур минг йилда бир тушар экан), гордаги шаршара суви тошиб, ер ости дунёсига йўл очилар экан. Ана шу афсонавий манзарани ёзувчи равшан тасвирлайди: «Аламазон тугмачироқ нуричи улкан гор шиғтидан гувиллаб тушаётган шалолага тўғрилаган пайтда, у қумуш парвондек ярқираб кетди. ... Ана шу зилол шалола ҳосил қилган серкўшик ҳовуз бирдек лимиллаб турар, ортиқча сув қаерга сизиб кетаётганини билиб бўлмасди». Автор Зимистонсарой, Аждаргор, Юлдузистон каби ҳали тараққиётдан минг йиллар орқада қолиб кетган жойлардаги ажойиб-гаройиб воқеаларни, у ерлардаги одамларнинг ҳаёти, урф-одатлари, эшакларга сиғиниши, Қўтирлар ва Исқиртлар сулоласи, кекса дониниманд Хумо Хартум Али Абдураҳмоннинг фидоийлиги, ҳуфя ишлар бошлиғи Фисқиддин Макру Маразнинг кирдикорлари, афсонавий мамлакат халқини озодликка олиб чиқиш учун қуран бошлаган Аламазоннинг жасоратларини тасвирлар экан, эртақдан кўра кўпроқ реал манзараларни чизади. Исқирт шоҳлар сулоласи вакиллари тоза одамларни давлат душмани деб эълон қилади. Энг муҳими, Анвар Обиджон болалар адабиётига мансуб асар ёзар экан, болаларни алдамайди; мураккаб ижтимоий ҳодисалар ҳақида болаларга ҳам жиддийлик билан, ҳам кескин сюжет интригаларини топиб, ҳар бир қаҳрамоннинг характери мантиқидан келиб чиққан ҳолда ҳикоя қилади.

Кичик прозада фалсафий руҳнинг кучайиб бораётганлигини Мурод Хидирнинг «Кўзача ва бўтача» ҳикоялар тўп-

ламида ҳам кузатамиз. Аслида кўзачага бўтача (бўталоқ) сизмайди, лекин тимсоллий образлар учун бу табиий ҳолдир. Ҳикояда кўичилик болаларининг юксак ва ширин орзуларидан айрилиб, кундалик ҳаётнинг майда ташвишларига ўралашиб қолаётганлиги фожиаси тасвирланади. «Тўти, жирафа ва кўрсичқон» ҳикоясида аксинча, файласуфликка даъвогар саводсизлар устидан кулгу қўзғатилади.

Мурод Хидирнинг «Булбул», «Ойдин кеча», «Ўрмон оқ-соқоли» каби ҳикоялари устоз Тургеневнинг «Бежин ўтлоғи», Абдулла Қодирийнинг «Жиллар базми» ҳикояларига эрганиб ёзилганлиги сезилади. Бу ўринда табиат ошиқлари М. Пришвин ва К. Паустовскийнинг она-заминга муҳаббат туйғулари билан йўғрилган ҳикояларининг ҳам эламаслик мумкин эмас. Ўзбек адабиётида ҳам мусаффо табиат куйчилари кўнайлани керак ва бу истиқимиз жуда табиийдир.

«Зумрад зирақлар» ҳикояси қаҳрамони ёш бўлишига қарамай, табиатнинг нозик иншораларининг, ўт-ўланларининг тилини ҳам тушуна боради. Ёзувчи болаларининг мурғак қалблари уруш йилларининг қайғу-ҳасратлари билан табиат гўзалликлари ўртасидаги улкан зиддиятни сезиб, озор чекишлариши тасвирлайди. «Ўша ғуссалар, ташвишли кунларда ҳам баҳор баҳорлигини кўрсатар эди. Кўклам поҳун кўнгилнинг бир четини ёритиб турар, сурур, севинч бағишлар, кўркни кўз-кўз қиларди. У ўқилмаган китобга ўхшаб ўзига чорлар, биз эса ҳар баҳордан ўтган баҳорларга ўхшамаган бирор белгини синчиклаб ёки беихтиёр топардик. Баҳор ўзини-ўзи сира такрорламас экан...» Бу сўзлар уруш жароҳатларидан задал бўлган мурғак қалб кечинмаларининг ифодалайди. Ҳар бир шоир, ёзувчи ижодида қалб тубларида авайлаб, асраган эзгу ўйлар, нозик кузатишлари, орзу-армонлари, жаяжигилиа кашфиётлар бўлади. Одатда, мана шундай қалб қатралари баъзи катта асарлардан кўра маънолироқ, мазмунли тирапроқдир. Улар одамни табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида жиддий ўйлатади. Мурод Хидир тўпламининг ярмининг ана шундай кичик ҳикоялар ташкил этади.

Муаллиф «Юлдузлар» қатрасида болаликнинг энг ёрқин,

эзгу тасаввурларини эслайди. Инсон болалигида олам сирларига жуда-жуда қизиқади, ҳамма нарсани билгиси келади. Тинимсиз маърифатга, зиёга, камолотга интилишнинг илк куртаклари шу қизиқувчанликда, зийракликда, тийракликда эмасмикан? «Ана ўшанда,— деб ёзади автор,— илк бор юлдузларнинг номини эмас, хилларини ҳам билиб олган эдик: тургун юлдуз, ботмас юлдуз, тўда юлдуз, қўшалоқ юлдуз, якка юлдуз, кечки юлдуз, тонгги юлдуз, чақноқ юлдуз, царцираган юлдуз, хира юлдуз, сариқ юлдуз, қизил юлдуз, кумуш юлдуз...» Назаримизда, бу ҳикоя икки қисмга ажралиб қолгандек. Асар ярмида: «Лекин дилимизни бир ғашлик қамраб олади. Наҳотки, шу юлдузлар ҳам мангу яшамаса?»— деган хулоса билан якунланади. Қолган қисми яна бир ҳикоядек. «Ёнар қурт» қатрасида гўзалликларнинг онаси баъзан хунуклик эканлиги ҳақида жажжи топилма бор. «Фалакнинг гардиши»да болалик чоғларидан одамда мўъжизаларга ишониш билан айни вақтда ҳамма нарсага шубҳа билдириш, мўъжизаларнинг сирини очиш истаги борлиги ҳақида фикр ғоритилади. Сир очилганда эса мўъжизанинг қизиғи қолмайди. «Ниначи» ҳикоясида ҳаммамиз ҳам болалигимизда қилган ножўя ишларимиз — чиройли ниначиларнинг қанотлари ва думларини юлиб, қийнаб ўйнаганимиз, бунга ниначининг гўзаллиги «айбдор» эканлиги ҳақида гап боради. «Сароб»да эса ёзувчи алдоқчи орзуларнинг ҳам қудратли эканлигини, баъзан саробга ишониш туфайли саҳрога дарёлар келганлигини айтади. Адабий қатралардан «Бир шода инжу» жуда ихчамлигига қарамай, чуқур ўйларга чорлайди. Ёзувчи майсаларга тушган шабнам тонгда шудринг томчиларига айланиб, умри тугашини тасвирлаб беради. Муаллиф кичик тасвирга катта маъно юклашга интилади:

«Зумрад инжулар умр кўрди. Унинг мусаффо бағрида ой сузди, тонг юлдузи кўкда эмас, худди шу томчига сингиб кетди. Илк саҳар жигархун шафақ шу инжуларга ол ранг берди. Сўнгра қуёшнинг ипак нурлари шу бир шода инжуга санчилди. Яна камалак жило бериб товланди. Бир шода инжу то майин эпкин дув тўккунга қадар, ана шуларни бо-

шидан кечирди». Назаримизда, жажжи ҳикоя тугади. Аммо автор яна бир сўнги бўёқ бериб, аккорд садо таратади. «Бироқ мажнунтол тагида ётган лойқа кўлмак бундай яшаш завқидан бенасиб эди...»

Мурод Хидирнинг «Наврўз», «Қанотлар», «Тотувлик», «Тўнғиз», «Қўриқчи», «Бегона», «Қайиқ», «Суқунат», «Йўл», «Чархпалак», «Ҳавойи бахт», «Излар» каби жажжи ҳикоячалари хилма-хил бўёқ ва оҳангларда, турлича теранликда ёзилган. Булар орасидан яхши маънода Андерсен, Оскар Уайлд ва Тургеневга эргашиб ёзилган «Тўнғиз», «Бегона», «Баҳс», «Ҳавойи бахт», «Туяни шамол учирди» ва айниқса «Қайиқ»ни ажратиб кўрсатар эдик. Чурпа-тўнғизча шарқироқ сой ёқасида тиниқ ва оқин сувга интилади. Аммо она тўнғиз уни балчиққа ўргатмагунча кўнгли тинчимайди. «Бегона»да ҳар бир мурғак жониворнинг яшашга ҳаққи борлиги, аммо ҳаёт шафқатсизлиги эндигина дунёга келган «бегона» жўжани маҳв этгани кўрсатилади. Биз кўпича «Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр» деган мақолевий айтиб юрамиз. Баъзан эса туяни шамол учирганида эчкилар бемалол ўтлаб юрганини кўриб ажабланамиз. «Қайиқ» — дунёга келиб, орзу-армонлари ушалмай, ўз иқтидорини, куч-гайратини эзгу ишларга сарфлаёлмай, ҳувиллаган пастқам соҳилда, бутун дунё томонидан унутилиб, занглаб, чириб кетган инсон тақдирига марсия. «Баҳс» эса Акс-садо ҳақидаги юнон афсонаси оҳангида ёзилган. Аммо у жуда замонавий жаранглайди. Она тилини, эътиқодларини унутиб, тўти, ит, эшак, аблаҳ бўлиб қолган Акс-садони рост гап билан сира енгиб бўлмайди. Охири Инсон ҳийла ишлатади ва Акс-садони ўзининг қуроли билан енгади. Аммо Одам ўз виждони билан баҳслашиб, унга ҳам ана шундай ҳийла ишлатмоқчи бўлганида енгилиб қолади. «Ҳавойи бахт» теракнинг атиргул бўлгани ҳақида. У булбулнинг мадҳиясини ўз шаънига деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам терак-да! Бирор нарсага яроқли бўлиши билан кесилиб кетади.

Анвар Обиджон қиссасининг баъзи бобларида муайян нотабинийлик ҳам сезилади. Фарғона водийсининг табиат

манзаралари фонида болаларнинг табиий туйгулари ва кечинмалари тасвири билан бирга, ўзбек болаларига, айниқса, Фаргона водийси болаларига унчалик ярашмайдиган хатти-ҳаракатлар ҳам кўришиб қолади. Асар муқаддимасида Аламазон шўх бола бўлгани, китоб ўқишни яхши кўргани, лекин қишлоқ имкониятидан келиб чиқиб ноизчил, бир-бирига мос келмайдиган китобларни ўқигани айтилади. «Бола ғақир Чиполлино, Буратино, Том Соьер, Геклберри Финн, Билмасвой, Ҳошимжон каби қаҳрамонлар билан «Алифбе»ни ёд олгандан буён (Ҳарф ташиганидан буён, дейилмоқчи — М. М.) олишади. «Робинзон Крузо» билан «Маугли»ни азбаройи бошқа дурустроқ китоб йўқлигидан уч-тўрт марта-лаб ўқиб чиқди». Бу ерда мантиқ бузилгани сезилади. «Бошқа дурустроқ китоб йўқлигидан» дейилгач, «Робинзон Крузо» билан «Маугли» яхши асарлар эмас, деган хулоса чиқади. Бу эса нотўғри фикр. «Шуларга ўхшаш ажойиб китобларни яна топиш қийинлигидан», деб фикрни равшанлаштириш керак эди. Асарда яна бошқа ғалатликлар ҳам учрайди. Хуллас, ўзбек қишлоғи фарзандлари Аламазон билан Эшмат «Уч оғайни ботирлар», «Алпомиш», «Ширин билан Шакар», «Қунтуғмиш», «Гўрўғли» дostonларини, бу дostonларнинг қаҳрамонларини билмайди-да, Сервантеснинг «Дон Кихот»идаги Сапчо Пансонн, Ҳек Лондоннинг «Уч қалб»идаги Генри билан Френсисни билишади. Автор ажойиб юмори билан одамни ҳамма нарсага ишонтиришга уринади, бироқ ҳар доим ҳам бунга муваффақ бўлавермайди. Чунки унинг сеvimли қаҳрамонларидан бири Генри бўлишни, бири Френсис бўлишни талашар экан, ёш ўзбек ўқувчиларининг кўпчилиги Европа, ҳатто Америка адабиёти қаҳрамонларини дарров кўз олдидарига келтира олмайдилар. Робинзон, Ҳумавой, Козетта, Гаврош бошқа гап. Зимистонсарой ёки Аждарғор деган жойлар эса болаларга анча таниш. Чунки Ўзбекистонда, айниқса, Фаргона водийсида бундай жойлар оз эмас.

Қаҳрамонлар, воқеалар мантиғидаги нотабиийликни Мурод Хидирнинг баъзи ҳикояларида ҳам кўриш мумкин.

Чунончи, унинг «Гуноҳ» ҳикоясида тоғ қишлоғининг табиат манзаралари яхши тасвирланган. Табиатшунослик муаллими Фозил ака болаларга шифобахш гиёҳларни, фойдали ўсимликлар дунёсини яхшилаб таништириш мақсадида саёҳатга олиб чиқади. Саёҳат давомида болалар шўхлик қилиб, лолаларнинг ҳаммасини юлиб олишади, сўнг билмасдан ўпирмага дуч келишади. Ўпирилаётган жойда «чўкаётган» болалар бир-бирига қараб «Қичқирайлик, сен қичқир», дейдилар. Бундай пайтда болалар бир-бири билан келишиб ўтирмасданоқ қичқариб юборишади. Ёки матонат билан офатга қарши курашади. Шу пайт табиатшунослик муаллими болаларни қутқараман деб, ўзи бир умрга чўлоқ бўлиб қолади. Кейинчалик болалар ҳар гал чўлоқ муаллимни кўрганларида ўзларининг гуноҳкорлигини ҳис этишади. Ҳикоя болаларда виждон азоби уйғона бошлашини тасвирлагани билан қимматли. Лекин воқеа китобхонни унчалик ишонтирмайди. Автор тасвирида табиийлик етишмайди.

Биз кейинги йиллар ўзбек болалар адабиётида кичик майдонда каттароқ гаплар айтишга уриниш, фалсафий концептуаллик, мажозий образларда маъно терадлигига эришиш каби хусусиятлар кучаяётганлигини кўриб турибмиз.

Катталарга писбатан болалар кўпроқ табиат фарзанди бўлишади. Улар ҳали ижтимоий адолатсизлик нималигини тушунмайдилар, айрим олғир одамларнинг мол-дунё орттириб, данғиллама иморатларда дабдабали яшани, баъзи амалдорларга қўл остидагилар лаганбардорлик қилиши сабабларини пора ёки совға-саломлар бериб, давлат мулкани талон-торож этишга йўл очиб олишларини яхши билмайдилар.

Кечаги ювош, ўртача ўқийдиган бола бугун улғайиб, раис ёки райком секретари бўлиб қолса, таълим-тарбия берган устози — муаллимини оёқ учида кўрсатиши, кўнлаб одамларни лақиллатиши мумкинлигини, хуллас, катталар оламидаги турли қаллобликларни болалар билишмайдилар.

«Оқ каштарлар ороли» қиссасининг қаҳрамони софдил

Ўқувчи Суяр ҳам катталар ҳаётидаги кўпгина муаммоларга тушуниб етмайди. Нима учун бир оиладаги катталар ўзаро чиқишмайди, ҳар доим нималарнидир талашиб, жанжал, можаро чиқаришади? Шаҳарларда одамларга яхши яшаш учун ер етишмаслиги тушунарли. Лекин қишлоқларда нега одамларга ер етишмайди? Улар томорқа ёки бошқа бир парча ер учун ўзаро ёвлашиб юришади?

Қалами дадиллашиб бораётган ёш адиб Абусаид Кўчимов қиссани ана шу ер жанжали тасвиридан бошлайди. Икки овсин бир-бирини хушламайди, бир ҳовлида аҳил яшаёлмайди. Табиийки, ҳар бири мустақил уй-рўзгор қилиб, айрим-айрим яшашни хоҳлайди. Бунинг учун кекса Малик муаллим кечаги ўқувчиси, бугунги раис Бегмат Назаров ҳузурига ялиниб бориши, катта ўглининг рўзгорини бошқа қилиб бериш учун томорқа сўраши керак. Раис аҳмоқ эмас, у собиқ муаллимини яхши кутиб олади. Аммо илтимосини бажармайди. Чунки «Ҳаммага ер етказиб бериш қийин», «Давлат мўл ҳосил талаб қилади, экинзорларни камайтиришга қўймайди». Бу умумий қоида. Лекин бу қоида фақат Малик муаллимга нисбатан ишлатилади. Раиснинг бойишига «меҳнати» сингган Ўсар бўғолтир бу қоидани четлаб ўтади. Унга навбатсиз томорқа бериш, ҳатто буни «қочунлаштириш» мумкин. Чунки у муаллимдай фақат ойликка ишламайди. Қисса муаллифи Ўсар бўғолтирнинг раисга қанча узатганини айтмайди. Негаки, асар воқеалари ўқувчи бола — Суяр нигоҳи билан тасвирланади. Бола эса бундай мураккабликларни билмайди. Лекин унинг мурғак қалби отаси — Малик муаллимнинг аллақандай адолатсизлиқдан қийналаётганлигини сезади. Отаси тажапглашади, дағал гапирди.

Умуман асарда бир оилага мансуб одамлар ҳам, бегоналар ҳам ўзаро жуда дағал муомалада бўлишади. Ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик уларни дағаллаштиради. Келинларининг жанжали устига келган муаллимнинг гапини тинглап: «Отамдан қолган молга (ни) талашяпсанларми, етти маҳаллага жар солиб! — дарвозадан ҳатлар-ҳатламас

хотинига дўқ урди Малик муаллим.— Тилинг қирқилармиди уйга кир десанг, а? Уятсизлар, безбетлар!..»

Томорқа устидаги жанжал асарда кучайгандан кучаяверади. Гоголь қаҳрамонлари Иван Иванович билан Иван Никифорович эски милтиқни талашиб, бир-бири билан умрбод ёвлашиб, судлашиб юришади. Томорқа эса ундап ҳам муҳим ҳаёт-мамонт масаласига айланади. Бир қишлоқ одамлари пкки қутбга ажралиб, можаролар тобора кескин тус ола бошлайди. Қисса муаллифи ҳар бир қаҳрамоннинг бу ёвлашувда алоҳида ўрни борлигини кўрсатади. Малик муаллимнинг укаси (Суярнинг тоғаси) Турди ғилай бу воқеадан фойдаланиб, раис Бегмат Назаровдан ўчини олишга уринади. Чунки раис уни «ёғли» ишидан — кассирликдан ҳайдаган. Айни вақтда у раиснинг кирдикорларини билади. Ёзувчининг ютуғи — у қаҳрамонларини холис, жонли, мураккабликлари билан тасвирлайди. Салбий ва ижобий кучларни филтрлаб кўрсатмайди, йўқ, уларни аслида қандай бўлса, шундайлигича, ҳаётдагидай кўрсатади. Ўзининг шахсий ва ижтимоий иллатлари учун ишдан ҳайдалган Турди ғилай шароит тақозо қилганида ижтимоий иллатга, раиснинг кирдикорларига қарши курашчига айланади. Асарнинг бош ижобий қаҳрамони Малик муаллим ҳар қандай шароитда виждонига хилоф иш қилмаслиги, умр бўйи пок яшаб келганлиги, яна аллақайси жиҳатлари билан Одил Ёқубовнинг машҳур Нормурод Шомуродовига ўхшаб кетади. Аммо ундан фарқли томони, сал кўнгли бўшроқ. Хотини ва келини зуғуми билан томорқа жанжалига фаол аралаша бошлайди, ўзи истамагани ҳолда можарога қўшилади. Укаси Турди ғилай мосуво бўлиб юрган бўлсаям, инсоний ғурури, нафсонияти муаллимниқидан баландроқ. Чунки у аввал акасидан яхшироқ яшаб ўрганиб қолган. Ўз қадри учун фаолроқ курашади. Қизиги шундаки, ўз қадрини ерга уриб, бир тийинлаб йиғиб мингга етказган Турди ғилай акасининг қадри учун кураш бошлайди. Чунки Турдининг манфаатлари энди шунга тақозо қилади.

Жанжалга манфаатдор бошқа қариндош-уруғлар ҳам

аралашиб, халқимизни азалдан ҳолсизлантираётган оила-уруғчилик низолари яна бош кўтаради. Ёзувчи шу залда ана шу ижтимоий дард, иллат илдизларини излай бошлайди.

Фожиа яна шундаки, катталарнинг ноаҳиллиги, ноинсофлиги, меҳр-оқибатни йўқотиб, бир-бирини ғажий бошлаши болалар ҳаётини оғуламай қўймайди. Оила, қариндош-уруғчилик бурчи ва манфаатлари асосида болалар ҳам қарама-қарши гуруҳларга ажрала бошлайди. Шу тариқа бутун қишлоқдаги халқнинг бирлигига путур етади. Илгари майда-чуйда тўқнашувларда бир-бирини хафа қилиб юрган болалар энди жиддий низоларга ўтишади. Бола учун энг ёмони дўстларининг яккалаб, ўйинга қўшмай қўйиши. Малик муаллим раис ва бухгалтернинг хатоларини кўрсатиб, юқори ташкилотларга ариза ёзгани учун тенгқурлари Суярқулни футбол ўйинига қўшмайди. Ифвогарнинг боласи деб ҳақоратлашади. Бу ҳам етмагандай, ундан жисмоний ўч олишга ҳам уришишади.

Ёзувчи яккалашиб қолган софдил боланинг изтиробларини, руҳий кечинмаларини теран тасвирлашга интилади. Суяр табиатнинг хушманзара, хилват гўшаларини яхши кўрадиган романтик табиатли бола. У фарзандлик бурчини ҳам нозик ҳис қилади. Отаси чекаётган руҳий азобларни камайтириш учун ширин хаёллар оролчасига бориб, кўнглидаги Семурғ қуши — халоскори билан суҳбатлашади. Абу-саид боланинг ўй-кечинмаларини бундай ифодалайди: У, «Теракдан тушиб, симдан тўқилган беланчакка ётиб тебранди-да, «Нега ҳамма ер оролчадай тинч эмас? Одамлар нима учун жанжаллашар экан?» деб ўйлай кетди. Мисол учун чечалари (келинойилари). Уйда ҳамма нарса бор. Унча кўп иш ҳам қилишмайди. Лекин онаси айтгандай, бир-бирини кўришга кўзи, отишга ўқи йўқ. Ҳадеб жанжал-тўполон қилишгунча она-сингил бўлиб, аҳил яшашса нима қиларкин? Чечалари йўғида уйлари қандай тинч, қандай яхши эди-я, кичиги келдию... Келинлар уришиб-уришиб, ининига кириб кетаверишади. Қийин-қийин, бечора опасига

қийин. Жанжал чиқмасин, деб ҳамма ишни ўзи бажаради: азонда туриб сигир соғади, сут пиширади, эшик-орани су-пуради, яна чой ҳам дамлаб қўяди келин пошшаларнинг уйқудан туришига. Суярқулнинг раҳми келади онасига, чечаларини, уларга қўшиб, акаларини ҳам ёмон кўради. Ахир акалари «Онамга қараш» деб хотинига айтса бўлади-ку. Йўқ, сира индашмайди. Ёки айтгани билап, чечалари гапга кирмайди. Тезроқ кетгани яхши эди икковининг ҳам. Отаси томорқа олиб берса эди. Томорқа олиш ҳам қийин экан. Раис бобо ҳам ўлгудай хасис одам. Шунча ердан битта томорқа ажратгиси келмайди-я! Отаси ҳам жуда қийналиб кетди... «Ҳа, қизик, рўзага топилган ер одамга топилмайди, гоҳида.

Қиссада эпизодик персонажлар бўлса ҳам эсда қоладиган образлардан бири — география муаллими, иккипчис — Су-ярнинг акаси — Ҳамид. География муаллими болаларга та-биатни севишни, рангоранг гулларни танишни ўргатади. Ҳамид акаси яхши одам, лекин ичкиликбоз. Аслида у ёмон-лар билан чиқишолмагани учун ичади. Бошқа ичкиликбоз-лардай майшат учун, жиноят қилиш учун ичмайди. Фақат ёмонларга норозилик билдиришнинг бошқа чорасини топол-майди.

Болалар уришиб-ярашиб кетиши мумкин. Аммо катталар шафқатсиз. Улар оила, қариндош-уруғ манфаатларини деб, халқ, Ватан манфаатларини унутиб бир-бирига чоҳ қази-шади. Бўлмаса, раис Бегмат Назаров ўзининг собиқ устози-дан, қирқ йиллик муаллим Маликдан ўч олиш учун унинг ҳовлисига наша беркитадими? Ҳалол одамга туҳмат қила-дими? Яна коммунист одамнинг иши бу. Болалар ҳам ота-оналаридан ўрганиб, синфда бир-бирига туҳмат, ифво қила бошлашади. Бу болалар келажакда ким бўлиб етишади? Ота-оналар фарзандларига нималарни мерос қилиб қолди-ришяпти? Юлғичликни, пулпарастлик, молпарастлик, май-шатпарастликними ёки меҳнатсеварлик ва ҳақиқатпараст-ликними?

Қиссада тасвирланган қишлоқда ҳали-бери аҳвол ўнган-

майди. Ёзувчи бизни алдамай, шуни тўғри айтгани яхши. Ўқувчи сезадикки, ҳали у ерда кўп одамлар бир-бири билан ёвлашади, анча-мунча болалар тирик етим қолади. Етим қолса майли-я, янги авлод вакиллари улғайиб, бир-бирини қуритишга интилса-чи? Эҳтимол, ундай бўлмас, ҳақ жойига қарор топар? Ахир ёвуз одамлар ҳалол муаллимга зарар етказишга уриниб, эплашолмади-ку. Бунинг учун Суярқул ҳушёрлик қилди. Суярқуллар доимо ҳушёрлик қилса яхши одамларни асраб қолиш мумкин.

Болалар адабиёти билан катталар адабиёти ўртасида хитой девори йўқ, албатта. Лекин уларнинг ўзига хослигини аниқлаш ҳам қийин эмас. Болаларга мураккаб ҳодисалар ҳақида ҳам соддароқ ва равшанроқ қилиб, болаларнинг тасаввурларидан келиб чиқиб ёзлади. Шу маънода Абусаид Кўчимовнинг «Оқ қаптарлар ороли» қиссаси ўзбек болалар адабиётига яна бир ҳақгўй ёзувчи кириб келаётганлигини кўрсатиб турибди. Унинг аввалги кичикроқ асарлари ҳам ёмон эмас эди. Лекин айни шу қиссада ёш ёзувчининг болалар ва катталар ҳаётидаги ижтимоий тенденцияларни, уларнинг характерлари моҳиятини тушунишга интилиши самарали эканлигини кўриб турибмиз. Болалар феъл-атвориға меҳр ҳам, қаҳр ҳам, шафқат ҳам, нафрат ҳам тез юқади. Демак, агар катталарнинг ноҳўя ишлари, ноаҳиллиги болалар қалбидаги нафосатни ўлдириб, уларни шафқатсиз одамларга айлантириб қўйиши мумкин. Бундай хавфга эса адабиётимиз йўл қўймаслиги керак.

«Оқ қаптарлар ороли» қиссасида қишлоқ ҳаётидаги элдиятлар, ижтимоий иллатлар болалар тасаввури орқали берилса, Саломат Вафоевнинг «Омонгул» қиссасида бугунги ўзбек қишлоғи ҳақидаги ҳаёт ҳақиқати янада кенгроқ, чуқурроқ ва равшанроқ тасвирланади. Абусаид холислик билан раиснинг ноҳақ ишларидан фақат бир саҳнасини кўрсатади. Саломатхон эса оддий деҳқон қизи Омонгул тақдирини орқали, оддий бригадирнинг «ҳукмронлиги» тимсолида жамиятимизда кейинги йилларда кенг илдиз отган ижтимоий ноҳақликларнинг ҳақиқий манзарасини чизади. Баъзи дог-

мачиларнинг «ёрлиқ» тақшишларидан чўчимай айта қолайлик: қиссада Достоевскийча гуманизм руҳида тасвирланган «бечора» одамларни кўрамиз. Қиссада иккита фожией образ — Омонгул билан унинг бахтсиз аммаси тақдири параллел равишда тасвирланади. Бир қарашда амманинг бахтсизлигига уруш айбдордай кўринади. Бу гапда ҳам жон бор. Лекин... Амма тақдирини асосан Омонгулнинг ички монологларидан биламиз. «Юракёрагим сепсан, амма. Ушанда отанга чақирув қоғози келди. «Урушга борсам тирик қайтмайман» деб, бағрини захга бериб ётаверди. Сен бева эдинг, амма. Қадам почтамни вокзалда сўнгги бор кўрганга рост, кузатганинг рост. Лекин... кейинги эрининг тупроғи ҳали совимай туриб, отанг сени ҳарбий комиссариатда ишлайдиган кимсага узатиб юборди. Кўпмаганинга қўймади. Ўзи урушга бормади қолди, амма. Икки юзи нақш олмади жувоши ўзи тенги покаста берди-я. Замон кўтараверди шуни, аммажон!..» Амма кейинчалик бу золим эрини ташлаб, қишлоқдан бош олиб кетади. Дунёда ҳеч кими йўқ, борар ери йўқ, ер билан осмон ўртасида муаллақ қолган, ҳимоясиз аёл қисматини тасаввур қилиб кўринг-а...

Аммасига нисбатан Омонгул гўё бахтлидай. Ҳа... гўё... У қишлоқ Совети депутати. Лекин колхоз мажлисида халқнинг янги мактаб қуриш ҳақидаги қонуний талабини раҳбарларга айтгани учун унга зугум қилишади. У — номига депутат. Ҳақ-ҳуқуқи йўқ. Ҳақ-ҳуқуқини бригадир, раислар тортиб олган. Ҳатто у кечаю кундуз, ёзу қиш тинимсиз ишлаган колхозчи аёлларга ведомостга қўл қўйдириб, ҳақини бригадир, раислар уриб қолаётганини кўриб туриб, дилида газабланса ҳам, иш кўтаролмайди. Чунки бригадир ширин гап билан дўқ қилади: «Эртага уйингга бульдозер тушириб, буздириб юбораман, кўч-кўронингни олиб, қаёққа кетсанг, кетавер!» дейди. Бригадирнинг бу гапи ҳазил эмас. У шундай қилади ҳам. Шунинг учун бечора колхозчилар лом-мим дейишолмайди. Баъзан бригадирнинг қилиғини кўриб, «Шу ҳам ўзбек халқи вакилими?» деб ўйлайсан киши. Чунки душман ҳам ўз халқига эмас, бошқа халқларга зулм қилган.

Бу-чи? Бригадир махсус картадан пахта терган болани ўлдириб қўяёсади. Ҳеч ким индамайди. Бригадир ўз ҳақини сўраган аёлни ҳақорат қилади. «Бошларига катта рўмол ўраб олган хотинлар ҳам, эгатга чордона қурганча ўтирган эркаклар ҳам у ёқ-бу ёққа қараб, ҳеч парсани кўрмаган, эшитмаган каби гинг дейишмас эди. «Ҳой ҳаромтомоқ, бўғ-зингдан тешиб чиққур, кўпникига олайган кўзларинг кўр бўлгур, ахир бунинг гапи тўғри-ку! Ўлиб-тирилиб қилган меҳнатининг ҳаққиниям сўрамасиями?» — дейишга қодир забон йўқ. Гўё буларнинг бари кар, сўқир эди. Вой дод-ей! Буларни қўйинг, ҳатто ошини ошаган анови чол ҳам ерга қараб ўтирибди-я. «Тобуткашлари камайишини хоҳламайди шекилли. Ортида қоладиган бола-чақасига зиён еттирини нстамайди».

Омонгул комиссия келганда ҳақ гапни айтади, аммо уни ифвогарга чиқаришади. Қамокдаги эрига «хотининг бузуқ», деб хат ёзишади. Эри тунда келиб, хотинни алдаб, оёқ-қўлини боғлаб, поездга бостиради... Бунчалик тошмехр бўлмаса бу одамлар? Қиссада Омонгулга ошкора ачинадиган иккита жонли вужуд бор. Биринчи — ҳақиқатгўй ўқитувчи Рўзиматов. Иккинчиси, қари ит — Олабўйин. Иккаласи уни ўлимдан қутқаришади. Наҳотки одамлар итдан ҳам бемехр бўлиб кетишса? Яшириб, ўзимизни алдаб нима қиламиз? Мапа шу аччиқ ҳақиқатни бўямай, хаспўшламай, юзимизга айтгани учун, ҳалол ва бечора одамларни бадийий истеъдоди ва ҳақпараст қалби билан ҳимоя қилгани учун Саломат Вафоевага раҳмат дегимиз келади.

НЕ АЖАБ, УЛ САРВИНОЗИМ...

Самарқанднинг 2500 йиллик тўйига тайёргарлик кўрилатган кунлар эди. Бу муборак тўйга жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидан, эскича айтганда — етти иқлимдан мўътабар меҳмонлар кутилар, шунга яраша шаҳар жамолига

янада сайқал берувчи меъморлар, мусаввирлар, усталар тер тўқиб ишлашарди. Бибиҳоним масжиди ва мадрасаси пештоқларининг вайроналарида ошиён қурган каптарлар беғубор кўкда чарх уриб учишарди. Улуғбек расадхонасида ҳам таъмир ишлари қизгин борарди. Расадхона қуйироғида меҳмонлар учун янги мухташам бино қад кўтарган. Бу чиройли бино «Юлдуз» чойхонаси бўлиб, унинг пештоқидаги ярқироқ смальта тошлардан бунёд этилган гўзал қизнинг тасвири олис-олислардан кўзга ташланарди. Унинг камон қошлари, чўлпон юлдузидай чарақлаб турган кўзлари, зим-зиё тунга монанд киприклар қўшини қалбингизни жангсиз асир қиладди. Ҳамид Олимжоннинг машҳур «Муқабна» драмасидаги:

Камондек қошларинг киприкларингдан ўқ отар дөим,
Кўзинг осмонга тушганда ловиллаб офтоб куйгай,—

сатрларини эслатади. Соҳибжамол сочларининг ўзи бир дoston, боқиб тўймайсиз. Устоз мусаввир Чингиз Аҳмаровнинг истеъдодли шогирди Тўхтабек Сойинов қадимий ва навқирон Самарқандга, унинг улуғвор ўтмишига муҳаббатини шу асарининг поэтик бўёқларида ифода қилганди. Бу монументал асарни бунёд этишда Тўхтабекка ёш рассомлар Қўрқмас Ҳакимов ва Алиҳусайн Ризаев ёрдам беришган.

Бу асар «Юлдуз» чойхонаси ичкарасида устод Чингиз Аҳмаров ва унинг шогирди Темур Саъдуллаев яратган гўзал дostonнинг фақат дебочаси. Катта деворга битилган дoston «саҳифалари»га кўз ташлаймиз. Бу ерда Самарқанднинг осуда ҳаёти, нафосати, илм-фан тантанаси, бундан кўп асрлар илгари яшаган ватандошларимизнинг гўзал қалби, поэтик кайфиятлари, интилишлари акс этган. Мана, дунёнинг турли мамлакатларидан келган жаҳонгашта савдогарлар шаҳар дарвозаси олдида туялардан юк туширишяпти. Улар шаҳарда илтифот билан кутиб олинажagini билганлари учун хотиржам, юзларида ташвиш аломати йўқ. Самарқанд аҳлининг меҳмондўстлиги уларга маълум.

Жаҳонгашта савдогарлар ортидан биз ҳам шаҳарга «кирамиз». Қаршимизда ўйчан олим. Унинг кўзларидан тафаккур нури ёғилиб турибди. Сал нарида бир-бирига тутшиб кетган гўзал ва юксак қасрлар. Бу ерда гўзал одамлар яшайди: қаср равоғида, раҳга суяниб, кўчага қизиқиб қараётган икки гўзал. Булар мавқе жиҳатдан шоҳ оиласига мансуб, маликалар бўлса ҳам, муҳаббат соғинчи, ҳаётга ташналик туйғуларидан бегона эмас. Улар пастда, кўчада бораётган икки чавандозга уялиб, назокат билан қиё боқишади. Икки чавандоз эса гўё шоҳ саройидаги базмга келишайтгандай. Мана, дилкаш анжуман. Арғони давлат, шоирлар, олимлар давра қуриб ўтиришибди. Ўртада бир гўзал раққоса санъатнинг юксак намуналарини намойиш қилаётир.

Темур Саъдуллаев устози Чингиз ака издоши сифатида ҳаётни романтик бўёқларда идрок қилса-да, реалистик, тарихий деталларга ҳам катта эътибор беради. Даврада ўтирган йигит-қизлар қўлидаги уд, доира, гижжак каби чолғу асбоблари шуни исботлайди.

Мана, Самарқанднинг мангу барҳаётлиги тимсоли катта чинор, шохлари ҳар ён тарқалиб кетган, Чапима бўйидаги манзаранинг ўзи дoston бағридаги яна бир дostonга ўхшайди. Булоқ бўйида сувга келган дилбар қизлар, жувонлар юракдаги пинҳоний орзуларини, сирларини бир-бирлари билан баҳам кўришади. Чашманинг нарироғидаги ям-яшил сайхонликда икки жажжи бола варрак учиради. Уларнинг бутун орзу-умидлари ҳозирча шамол ўйнаётган шу варракда. Вақт келиб уларнинг ўзлари ҳаёт шамолларида варракдай юқорига интилишади...

Ўзбекистон рассомлари уюшмасининг Самарқанд бўлимида устод Чингиз Аҳмаровни учратдим. У киши билан тарих саҳифалари ҳақида, Бибихоним тақдири ҳақида гаплашдик. Суҳбат мавзуи тоғирдларга бурилди. Тўхтабек Сойибов, Жавлон Умарбеков, Темур Саъдуллаев, Шоаҳмад Муҳаммаджоновлар ижодининг айрим қирраларни тилга олинди. Темур Саъдуллаев тўғрисида кенгроқ тўхтадик.

Темур Саъдуллаев институтдалигидаёқ классик адабиёт намуналарини ўрганди. Айниқса Алишер Навоий асарлари унинг қўлидан тушмасди. Шарқ классиклари асарларини безаган Камолиддин Беҳзод ижоди унинг қизиқишини алаңгалантирди. Диплом иши учун Алишер Навоий лирикасининг олишиши ҳам бежиз эмас эди. Устози Чингиз Аҳмаров билан Самарқанддаги «Юлдуз» ресторанидаги «Улугбек саройида элчиларни қабул қилиш маросими» катта композициясини ишлашда иштирок этиб, ундан олган тажрибаларни асосида диплом ишларининг эскизларини бошлайди.

Диплом эскизларини ишлаш жараёнида устози Чингиз Аҳмаров тавсияси билан Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи директори профессор Ҳамид Сулаймон билан учрашади. Ҳамид Сулаймондан керакли бўлган илмий маслаҳатларни олади.

Ёш рассомнинг диплом иши «Навоий лирикаси» мавзуга бағишланган, беш лавҳадан иборат эди. Бу иш давлат бадий комиссияси томонидан «аъло» баҳоланади. Бу асарлар «Гулистон» журналининг 1971 йил 9-сонида эълон қилиниб, элга ҳам манзур бўлди.

Институтни тамомлаганидан кейин у Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейига ишга таклиф қилинди. Темур Саъдуллаев бу ерда бир қатор ёш рассомлар билан устахона очиб, Чингиз Аҳмаров ва Ҳамид Сулаймон раҳбарлигида ижодий ишга киришди.

Ҳар бир рассом Иттифоқ ва республика миқёсидаги кўргазмаларда қатнашишни орзу қилади. Илк бор у 1971 йили республика ёш рассомлари кўригида ўзининг «Қиз портрети» номли асари билан қатнашди. Бу портретда бизга замондош ва ҳамнафас бўлган қиз сиймосини кўрамиз. Бу ҳолат ҳаётда жуда кўп учрайди. Темур Саъдуллаев портретда қиз анча мунгли тасвирланган. Унинг кўзларида қандайдир умидворлик, садоқат мужассамланган. Офтоб нури анча қайтган, ўзининг қизгиш нурлари билан заминга шуъла

сочиб турибди. Бу эса қиз қалбини янада чўғлантираётгандек.

Асарда кўкымтир — яшил рангларнинг моҳирлик билан ишлагилиши унинг мазмунини янада очишга ёрдам беради. Асардаги қиз ички кечинмаларининг улдаги ранглар билан уйғунлашиб кетиши асарга ўзгача руҳ бағишлайди. Асарнинг пастки қисмидаги бўёқлар худди ёнаётган оловни эслатади. Рассом бу билан ишқ оловида «ёнаётган» вафодор қиз образини яратади.

Рассомнинг «Лайли ва Мажнун» мавзуидаги яна бир асари уч қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар учаласида ҳам ойдин тун чизилади. Биринчи қисмида Лайлининг товус билан ҳамдардлашаётгани тасвирланган. У узоқ-узоқларга термулган ҳолда дарча олдида ўтирибди. Бу ерда Лайли боғу роғ, шаҳар жойда. Асардаги ранглар қора-кўкш, гўёки узоқдаги ёр ҳижрониши англатувчи, соғинчли, дардли, қайғули бир оҳанг чалинаётгандек. Лайли бир умрга ёлғиз қолгандек тасвирланган. Товус ҳам, сарв дарахти ҳам ёлғизликдан гўёки бир-бирлари билан ҳамдардлашаётгандек. Лайлининг кўзлари йўқотган кишисини худди узоқ-узоқлардан ахтараётгандек кўринади. Асарнинг марказий қисмида тоғ этагидаги оҳулар, тун осмонида беш-олти кунлик ҳиллол ёғду сочаётгани кўринади.

Рассом бу тасвир орқали икки ёр орасида қанча-қанча масофалар, тоғу тошлар, чўлу биёбонлар борлигини кўрсатмоқчи бўлади. Буларга контраст қилиб дард, ҳасрат, висол, ҳижрон тимсоллари бўлмиш оҳулар тасвирланган. Ва илҳоят учинчи қисмида асарнинг асосий қаҳрамони — севги қурбони бўлган Мажнунни кўрамиз. Бу ерда Мажнун ниҳоятда толиққан юзларида севги изтироблари, кўзларида ёш, ғамгин, боши эгилганча ўтирибди. Мажнун ҳасратини кимга айтишини билмасдан, ўзига ҳамдард тополмасдан, дашт маликаси оҳуга кўнглини ёраётгандек. Тепасидаги мажнунтол ҳам Мажнуннинг ҳасратини сезиб у билан бирга изтироб чекаётгандек. Рассом Мажнун қиёфасини ички бир дард билан аке эттирган. Асарда ошиқ шоир очлик ва қаш-

шоқликдан озиб кетган ҳолда кўрпнадик, бунда ёш rassom қадимий миннатуре анъаналарига амал қилганлиги сезилади.

Темур Саъдуллаевнинг «Наврўзда қизлар базми» деб аталувчи картинасида rassom халқимизнинг энг гўзал ва улуг байрамларидан бўлмиш наврўзда бир гуруҳ ўзбек қизларининг сой бўйида базм қураётганини тасвирлаган.

Бу асарни яратишда rassom қадимги миллий миннатуре мактаби анъаналарига таянади. Асар кўн қаватли композицион тузилишга эга. Бу услуб — бир асар ичига кўп воқеаларни олишга имкон беради. Асарда образлар тахминий берилган бўлиб, фигураларда, дарахтларда соя, ярим соя йўқ.

Асар қаҳрамонлари ўзбек днёрининг қизлари. Ҳар бир қиз ўз характер ва дунёсига эга. Бу ерда шоира, rassom, раққоса ва созандадар лирик ҳолатда тасвирланган. Қизлар қадди-қоматининг гўзаллигини rassom нозик ҳис этади. Темур бу ерда фигураларни моҳирлик билан жойлаштирган. Айниқса, юқоридан чап томонда турган, мактабдан қайтаётган ўқувчи қизнинг нигоҳи кишини ўзига тортади. Гўёки қиз шу даврага қўшилиб, улар билан рақсга тушгиси келаетгандек акс этирилган. Манзарадаги дарахтлар ва гуллар асарнинг мазмунини янада бойитади. Асарда ранглар колорити жуда яхши тошилган.

Темур Саъдуллаевнинг «Фарҳод ва Ширин» асари ҳам шу услубда ишланган. Бу асарда rassom подшо Мехинбону саройида базм авжига чиққан бир пайтни тасвирлайди. Дарахтзор орасидаги гумбазли қаср равоқида Фарҳод оғир машаққатлардан сўнг Ширин висолига етишиб ўтирибди. Фарҳод малика қуйиб берган майни ичинш арафасида. Фарҳод ва Ширин висоли асарнинг марказий қисмида. Кўшк олдидаги ҳовуз бўйида раққоса хиром этмоқда. Раққоса атрофида эса созандадар куй чалишмоқда. Композициянинг икки томонида канизаклар саф тортиб туришибди. Композициянинг пастки қисмида эса сарой пазандалари Фарҳод учун

таом тайёрлашаётган пайти тасвирланган. Композициянинг юқори қисмига назар солар эканмиз, ҳар хил воқеалар шоҳиди бўламиз. Чап томонда қаср деразасидан мўралаётган маъшуқа. Унга, қуйроқда икки отлиқ қизғин суҳбатда. Ўнгит ўз ёрининг кўчасидан дўсти билан ўтиб кетаётган пайти. Ўнгит ўз ёрини кўрсаткич бармоғи билан дўстига кўрсатиб турган ҳолати, қиз ҳарир пардалар ортидан пинҳона нигоҳ ташламоқда. Очиғи айтганда, кўчадан ўтаётган ёрига қараётган қизнинг руҳий ҳолати яхши очилмаган, унда ҳаяжон, орзиқини туйгулари кўринмайди. Бунинг устига, қиз турган балкон — кўлик равоги тасвири, қўпол, бу ерда «Наврўз сайли»даги нозик дидни кўрмаймиз. Композициянинг ўнг томонига назар ташласак, ов саҳнасига дуч келамиз. Беноён осмон қўйнида нағана-нағана опшоқ булутлар сузиб юрибди. Булутлар тевараги қизғин, ташвишли, хавотирли рангларда кўринади.

Бу ерда Ширин аммаси Меҳинбону саройида Фарҳодга зиёфат бермоқда. Фарҳод катта жасорат кўрсатиб, сув очиб бўлгандан сўнг шаҳар аҳли унга кўп тасаннолар айтади ва Фарҳод подшо саройида базм қуришга муяссар бўлади.

Рангларнинг тиниқлиги, ифодаларнинг позиклиги, инсон гавдаси турли ҳолатларнинг гўзал акс эттирилиши жиҳатидан рассомнинг «Сабъан сайёр» туркумидаги асарлари диққатга сазовор. Мана, шоҳ Баҳром олтин қасрда. Композиция — лавҳа бутунлай олтинранг колоритда. Шоҳ ҳам, малика ҳам олтин либосларда. Қаср деворлари, панжаралари, меҳроблари, нақшин панжара ортидаги юлдузли тун осмонининг бир нарчаси тасвирида, шунингдек, қаҳрамонлар ўтирган вазият, ҳолатлар тасвирида ҳассослик, мухтасарлик, лаконизм аниқ сезилади. Баҳром етти иқлимнинг подшоши бўлса ҳам у гўзал канизак билан ўтирган гилам устида олтин патнус ва май кўзачасидан бошқа ҳеч қандай буюм йўқ. Айни чоғда шунинг айтиш керакки, бу ерда рассом тарихий деталларда жиддий бир камчиликка йўл қўйган. Шарқ қасрларида дастурхон ва ноз-неъматлар жажжигина

бўлса ҳам нақшнинг хонтахталар устига қўйилган. Бадний деталлардаги яна бир ноаниқлик шунда кўринадики, Навоий тасвирича, олтин қасрдаги барча буюмлар олтин рангда, жумладан, кўзадаги май ҳам. Бу ерда эса кўзадаги май қора — мушқин рангда. Шу туркумнинг бошқа асарини — «Баҳром мушқин қасрда» асарида эса ҳамма вурса, жумладан, малика ва шох либослари, девор, папжаралар қорамтир рангда бўлишига қарамай, кўза олтин рангда тасвирланган.

Еш рассом кейинги вақтларда халқимизнинг буюк хазинаси бўлган фольклор асарлари руҳида бир туркум ажойиб картиналар — лавҳалар яратди. Бу ерда Алпомиш туркуминини кўзда тутяпмиз. Ҳар бир истеъдодли ижодкор сингари Темур ҳам халқ достонларини севиб ўқийди, таъсирланади, ўтмишдаги буюк қаҳрамонларимиз ҳаёти ҳақида ўйлайди, изланади. Ана шу изланишлар оқибатида «Алпомишнинг тўрт шартини» («Ёр излаб») асарини дунёга келди. Тўрт қисмли бу композицияда Алпомишнинг қалмоқ алилари билан баҳодирлик — камондан ўқ отиш, найза отиш, кураш тушиш ва пойгада баҳслашган пайтлари тасвирланади. Бу бадний лавҳаларга боқар эканмиз, ватани, эли, ёрининг помуси учун бутун дунёнинг алиларига қарши курашга отланган Алпомишнинг наърасини эшитгандай бўламиз:

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўрғоннинг тими.
Ўзи ўлмади киши ёриш берарми,
Ҳеч бир элда сендай тентак юрарми...

У чизган йипитлар портретларида эса ўзига хослик барқ уриб туради. «Озарбайжон йипит» портретига шоир, олим Яшар Қосимов, «Еш олим» портретига адабий таъқидчи Аҳмад Ўзсам қиёфаларини мапба бўлган. Бу асарлар кўрғазмаларда яхши баҳоланди.

Китоб графикаси соҳасида ҳам Темур Саъдуллаевнинг

анчагина асарлари бор. У Азиз Ҳаюмовнинг «Беруний ва адабиёт», Асқад Мухторнинг «Чинор», Омон Матжоннинг «Енаётган дарахт», Тошнўлат Ҳамиднинг «Қуёни зарралари», Азим Суюннинг «Менинг осмоним» китобларини безаган. Айниқса, Ҳамид Сулаймон номли қўлэмалар институти тайёрлаган Навоий асарларининг икки томлиги муқоваси Уйғониб даври нақшлари услубида чизилган. Уйғур адабиёти классиги Билол Нозимнинг «Лирика» китоби муқоваси ва ички безаклари ҳам дид билан ишланган. Темур ўзининг бу асарлари билан республикамизда китоб безатиш санъатининг равнақ топишига, китобларимизнинг ўзига хос миллий қиёфа касб этишига муносиб ҳисса қўшмоқда.

М У Н Д А Р И Ж А

I. Мангу хазиналар булоғидан	
Даҳолар оловининг зиёси	3
«Поэтика» ва ҳозирги замон адабиёти	22
Асрларининг тиниқ кўзгуси	34
Тоғ одам кишандан бўшаганда	43
Ғариблар шомини мунаввар этган адиб	51
II. Ҳайрат ва тафаккур	
Ҳамоҳанглик	59
Юлдуз бўлиб чақнаган онлар	76
Сурат ва сийрат	85
Шаффоф нилуфарнинг сирри	99
Буюк оқимнинг бошланиши	124
Уста ва Амир қисмати	133
Шоир сув ичган дарёлар	138
Ҳайрат ва тафаккур	144
«Уфқлар орти бепоён»	158
III. Маънавий мусаффолик чашмалари	
Жажжи кашфиётлар	164
«Не ажаб, ул сарвинозим...»	179

Литературно-художественное издание

МАҲКАМ МАҲМУДОВ

УДИВЛЕНИЕ И МЫШЛЕНИЕ

Литературно-критические статьи

Художник М. Карпузас

Ташкент, Издательство Литературы и искусства имени Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадвий нашр

МАҲКАМ МАҲМУДОВ

ҲАЙРАТ ВА ТАФАККУР

Адабий-танқидий бадеалар

Редактор *Н. Сулеймонов*

Рисом *М. Карпузас*

Расмлар редактори *Н. Сейдуллоева*

Корректор *Ш. Собирова*

ИБ № 4181

Босмахонага берилди 14.09.88. Босинга руҳсат этилди 18.12.89. Р 09013. Формати 70×108^{1/32}. Босмахона қозоғи № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма. л. 8,4. Шартли кр. отгиск 8,57. Нашр. л. 9,2. Тиражи 7000.
Заказ 1154/175. Ваҳоси 85 т. Шартнома 80—88.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кучаси, 30.

- Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида териллиб, 3-босмахонада босилди. 700194, Тошкент, массив Юнусобод, Муродов кучаси, 1.

Ҳайрат ва тафаккур: [Бадиий-танқидий мақолалар].—
Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти; 1990.—192 б.

Маҳкам Маҳмудов — олим ва ёзувчи. Унинг адабий-танқидий мақолалари, фантастик ҳикоялари, ўтмиш сиймолари ҳақидаги асарлари кўпчиликлари таниш.

Мазкур мажмуада муаллиф антик дунё адабиётининг таъсир кўлами, уларнинг ўзбек тилига ўгирилши ва саҳналаштирилиши масалаларини ёритиш билан кифояланмай, бугунги ўзбек адабиёти раънақига ҳисса қўшаётган айрим ижодкорлар, таржимонлар, шунингдек, китоб безовчи рассомлар фаолиятини ҳам қамраб олишга интилади.

Маҳмудов М. Удивление и мышление: Литературно-критические статьи.

**Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1990 йилда қуйидаги
китобларни чоп этади:**

**Н. Жумаев.
Мунис ғазалиёти**

**Б. Имомов.
Драматургик маҳорат сирлари**